

LENİN
İDEYALARI
VƏ
MÜASİR DÖVR

“ELM” NƏŞRİYYATI
BAKI — 1970

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası
Redaksiya-Nəşriyyat Şurasının qərarı ilə
çap olunur

Redaksiya heyəti:
F. Köçəri,
M. Səttarov,
C. Əhmədli

1-5-2(3)
1-69Y

Cəmil  hm dli (27.10.1931-09.02.2010) Gədəbəy rayonunun S y dl  kəndində müəllim işləyən Mirzə Teymur ailəsində doęulmuŗdur. 1938-ci ildə birinci sinifə gedən C. hm dli müharibə illərində, məktəblərin  etin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə atasının yanında təhsil almıŗdır. 1948-ci ildə

10-cu sinifdə oxuyarkən respublikada keçirilən riyaziyyat olimpiyadasının qalibi olmuşdur. Həmin il yeni yaradılmış Moskva Fizika-Texnika İnstitutunun nümayəndəsi C.Əhmədlinin oxuduğu məktəbin buraxılış imtahanlarında iştirak etmiş və onun həmin instituta qəbul olduğunu bildirmişdi. Lakin maddi çətinliklərə görə Cəmil Əhmədli Moskvaya gedə bilmir, sənədlərini Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) fəlsəfə şöbəsinə verərək qəbul olmuş, həmin fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

Cəmil Əhmədli 1953-cü ilin yayında SSRİ Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunun aspiranturasına müsabiqə yolu ilə imtahan verərək qəbul edilmişdir. 1956-cı ildə Akademik Teodar Oyzermanın rəhbərliyi ilə “Azadlıq və zərurət” mövzusunda dissertasiyasını müdafiə edərək, fəlsəfə elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə almışdır. 1960-cı ildə Bakıda nəşr edilən “Azadlıq və zərurət” (rus dilində) kitabı mövzuya dair keçmiş SSRİ məkanında ilk monoqrafiya idi.

1954-1956-cı illərdə Moskva Dövlət Universitetində, 1958-1962-ci illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunda, 1963-1972-ci illərdə Bakı Ali Partiya Məktəbində, 1959-1974-cü illərdə Azərbaycan SSR EA-nın Aspiranturasında fəlsəfə kursundan dərslər demişdir. 1957-ci ildə Fəlsəfə İnstitutunda (indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu) elmi katib, baş elmi işçi, şöbə müdiri vəzifələrində işləmişdir. 1958-ci ildən etibarən “Materialist dialektikanın qanun kateqoriyası” mövzusu üzərində çalışmış, 1963-cü ildə 20 çap vərəqi həcmində 2 böyük monoqrafiya çap etdirir. 1964-cü ildə bu əsərlər filosofun doktorluq dissertasiyasının əsasını təşkil etmişdir.

Cəmil Əhmədlinin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1969-cu ildə Azərbaycanda ilk sosioloji laboratoriya yaradılmışdır. Laboratoriyanın əməkdaşları fəaliyyət göstərdikləri 15 il ərzində 10-a yaxın aktual mövzu üzrə tədqiqat keçirmiş, 100-dən çox

kitab, elmi məqalə çap etdirmiş, 10-dan çox beynəlxalq konfransların təşkilatçıları, iştirakçıları olmuşlar.

1966-cı ildə bərpa edilən Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun Fəlsəfə kafedrasının müdiri olan C.Əhmədli 1990-cı ilə qədər orada müdir vəzifəsində çalışmışdır. 1990-cı ildən 2000-ci ilə qədər Bakı Dövlət Universitetinin Fəlsəfə və sosiologiya kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir. Cəmil Əhmədli Bakı Dövlət Universitetində Humanitar fakültələr üzrə fəlsəfə kafedrasının professoru olmuşdur.

C.Əhmədli 16 monoqrafiyanın, 400-dən artıq məqalənin müəllifidir. O 12 doktor, 100-ə yaxın namizəd yetirmişdir. İdrak nəzəriyyəsi problemləri, fəlsəfi kateqoriyalar və prinsiplər problemi, müasir təbiətşünaslığın fəlsəfi problemləri, Elmi Texniki İnqilabın mahiyyəti və sosial nəticələri problemi istiqamətlərində elmi fəaliyyət göstərmişdir. Alim “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nda 54 məqalənin müəllifidir.

Cəmil Əhmədli 1990-cı ildə əməkdar elm xadimi fəxri adını almış, 1997-ci ildə Rusiya Pyotr Elmlər və İncəsənət Akademiyasının müxbir üzvü, 2000-ci ildə isə akademik seçilmişdir. Tədqiqatçı Azərbaycanda təhsilin və elmin inkişafındakı xidmətlərinə görə 30 oktyabr 2009-cu ildə “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Cəmil Əhmədlinin həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri, əsərlərinin siyahısı haqqında məlumatları əks etdirən “Bibliografik göstərici” kitabı 2001-ci ildə çapdan çıxmışdır.

Cəmil Əhmədli

*fəlsəfə elmləri doktoru,
professor, əməkdar elm xadimi,
Şöhrət ordenli, Rusiya Pyotr Elmlər və
İncəsənət*

Akademiyasının akademiki

REDAKTORLARDAN

V.İ.Leninin zəngin və tükənməz ideya irsinin öyrənilməsi və onun geniş oxucu kütlələrinə çatdırılması ictimai elm nümayəndələrinin qarşısında duran ən şərəfli vəzifələrdən biridir. Oxuculara təqdim edilən məcmuə dialektik və tarixi materializmin, elmi kommunizmin bir sıra mühüm problemlərinə dair Lenin ideyalarının şərhinə və bu ideyaların müasir dövr üçün əhəmiyyətinin göstərilməsinə həsr edilmişdir.

Məcmuənin hazırlanmasında Azərbaycan SSR EA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun əməkdaşları ilə yanaşı Bakı Ali Partiya məktəbinin, D.Bünyadzadə adına Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun, S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin, V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun və H.Zərdabi adına Kirovabad Pedaqoji İnstitutunun fəlsəfə kafedralarının professor-müəllim heyəti iştirak etmişlər.

Müəlliflər belə hesab edirlər ki, məcmuə marksizm-leninizm fəlsəfəsini öyrənən oxucu kütləsi üçün, ali məktəb tələbələri, habelə fəlsəfə və elmi kommunizmdən dərs deyən müəllimlər üçün faydalı olacaqdır.

Məcmuə haqqında oxucuların mülahizələri minnətdarlıqla qəbul ediləcəkdir.

LENİNİZM MÜASİR DÖVRÜN MARKSİZMİDİR

“Marksizm haqqında Leninin dediyi sözləri bu gün biz tam əsasla onun öz təlimi haqqında deyirik: bu təlim, hər şeyə qadirdir, ona görə ki, düzgündür

Bütün mütərəqqi bəşəriyyət V.İ.Leninin anadan olmasının 100 illiyini bayram etməyə hazırlaşır. Marks və Engelsin yaratdığı davamçısı kimi Leninin adı dövrümüzün ictimai həyatının bütün sahələri ilə sıx surətdə bağlıdır. Lenin dialektik və tarixi materializmi, marksist siyasi iqtisadı və elmi kommunizm nəzəriyyəsini yeni tarixi şəraitə uyğun şəkildə inkişaf etdirmiş və zənginləşdirmişdir.

Dahi mütəfəkkir Lenin qalibiyyətli sosialist inqilabı ilə nəticələnən inqilabi hərəkatın və ümumiyyətlə beynəlxalq kommunist hərəkatının rəhbəri olmuşdur. Leninin təlimindən dərs alaraq dünya xalqlarının avanqardı olan onlarca fəhlə və kommunist partiyaları yaranmışdır ki, bunlar da hazırda leninizm ideyalarını rəhbər tutaraq beynəlxalq azadlıq və inqilabi hərəkata başçılıq edirlər.

“Dünya sosializminin, fəhlə və milli azadlıq hərəkatının bütün təcrübəsi marksizm-leninizm təliminin beynəlxalq əhəmiyyətini təsdiq etmişdir. Bir qrup ölkədə sosialist inqilabının qələbəsi, dünya sosializm sisteminin yaranması” kapital ölkələrində fəhlə hərəkatının nailiyyətləri, keçmiş müstəmləkə və yarım-müstəmləkə xalqlarının müstəqil ictimai-siyasi fəaliyyətinin meydana çıxması, antiimperializm mübarizənin misilsiz yüksəlişi — bütün bunlar zəmanəmizin əsas tələbatını ifadə edən leninizmin tarixi doğruluğunu sübut edir”¹.

* * *

Əsas məzmunu kapitalizmdən sosializmə keçid prosesindən ibarət olan müasir dövrün ən səciyyəvi cəhətlərindən biri müxtəlif ictimai quruluşlu iki sistem arasında gedən ideoloji və siyasi mübarizədir.

---

¹ Vladimir İliç Leninin anadan olmasının 100 illiyi haqqında. Kommunist və fəhlə partiyaları Beynəlxalq müşavirəsinin müraciəti. «Azərbaycan kommunisti» jurnalı, № 7, 1969, səh. 35.

Burada bir-birinə zidd ideologiya, iki dünyagörüşü qarşı-qarşıya durur. Bir tərəfdən cəmiyyətin mütərəqqi inkişafını, kapitalizmdən sosializmə keçidin zəruriliyini, ümumiyyətlə ictimai inkişafın obyektiv qanunlar əsasında baş verən təbii-tarixi bir proses olduğunu göstərən, onu elmi dialektik metodla əsaslandırın marksizm-leninizm dünyagörüşü, digər tərəfdən isə ölməkdə olan kapitalizm cəmiyyətinə xidmət edən, onun ömrünü uzatmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edən, cəmiyyətin mütərəqqi inkişafını dayandırmağa çalışan müasir burjua ideologiyasıdır. Burjua ideoloqları marksizmə qarşı mübarizələrinin əsas istiqamətini dialektikaya yönəltmişlər, çünki “öz rəşional şəkildə dialektika burjuaziyada və onun doktrinabaz ideoloqlarında ancaq hiddət və dəhşət doğurur, çünki mövcud olanın pozitiv anlayışına eyni zamanda onun inkarı, hökmən məhv olacağı anlayışını da daxil edir, həyata keçirilmiş olan hər bir formanı hərəkətdə nəzərdən keçirir, deməli, həmçinin onun keçici cəhətini də nəzərdən keçirir, o heç bir şey qarşısında boyun əymir və öz mahiyyətinə görə tənqidi və inqilabidir”¹.

V.İ.Lenin materialist dialektikanı “marksizmin canı” adlandırır. Bu da özlüyündə aydındır, çünki marksizmin inqilabi mahiyyəti, onun xarici aləmi və xüsusən də ictimai həyatı, ictimai, iqtisadi, siyasi quruluşu dəyişdirmək funksiyası məhz dialektika təlimi ilə, “tənqidi və inqilabi” dialektika təlimi ilə bağlıdır.

Marksizmə qarşı hələ Marks və Engelsin yaşayıb yaratdıqları dövrdən başlanan mübarizə XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində daha kəskin bir xarakter almışdı. Bu zaman marksizmi çox müxtəlif “əsaslara” görə tənqid etmək məqsədini güdən “nəzəriyyə” və “təlimlər” yaranır. Məhz ona görə də proletariatin dünyagörüşü olan marksizmi bu hücumlardan müdafiə etmək, onun saflığını ardıcılıqla qoruyub saxlamaq, onu yeni dövrün tələblərinə müvafiq surətdə inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək çox ciddi və son dərəcə əhəmiyyətli bir vəzifə kimi qarşıya çıxır.

V.İ.Lenin nəzəriyyəni ehkam deyil, fəaliyyət üçün rəhbərlik hesab edirdi. O, sözün geniş mənasında yaradıcı marksist olmuşdur. Yaradıcı marksist olmaq isə marksizm nəzəriyyəsinə hər bir yeni

---

¹ K.Marks. Kapital, 2-ci nəşri, Bakı, 1969, cəh. 22.

şəraitdə inqilabi hərəkətin yeni təcrübəsi ilə zənginləşdirməyi, nəzəriyyəni həyatla, inqilabi praktika ilə əlaqəli surətdə inkişaf etdirməyi, həyatın qətiyyətlə irəli sürdüyü ən mühüm məsələlərə cavab verməyi bacarmaq deməkdir. V.İ.Lenin marksizmin hərfinin əsiri olmamış, onun inqilabi ruhunu həmişə əsas tutmuşdur.

Məlumdur ki, kapitalizmin dinc inkişafı dövründə yaşamış Marks və Engelsin o dövr üçün doğru olan bir sıra müddəaları sonralar kapitalizmin son mərhələsi olan imperializm dövründə öz gücünü itirmişdi. Həmin müddəaların yeni şəraitdən doğan yeni müddəalarla əvəz edilməsi vəzifəsini tarix V.İ.Leninin öhdəsinə atmış və o bu vəzifəni böyük məharətlə yerinə yetirmişdir.

V.İ.Lenin kapitalizmin son mərhələsi olan imperializm haqqında, yeni tipli partiya, sosialist inqilabı, proletar diktaturasının müxtəlif formaları, sosialist demokratiyası, fəhlə sinfinin kəndlilərlə və bütün zəhmətkeşlərlə ittifaqı, milli məsələ və aqrar məsələsi, sosializm cəmiyyəti qurmaq yolları haqqında təlimlə marksizmi zənginləşdirmişdir. Bununla bərabər V.İ.Lenin marksizmin hər cür təftiş edilməsinə qarşı amansız mübarizə aparmışdır. Marksizmin prinsiplərinin əsassız olaraq köhnəlmiş olduğunu elan edənləri, onu guya “daha tam”, “daha hərtərəfli” və “müasir” nəzəriyyə ilə əvəz etmək cəhdində olan hər kəsi V.İ.Lenin kəskin tənqid etmişdir. V.İ.Lenin marksizmi yaradıcı surətdə inkişaf etdirərək imperializm və proletar inqilabları dövrünün marksizmi olan leninizmi yaratmışdır.

Marksizm fəlsəfəsinin hər cür təhriflərdən müdafiə və inkişaf etdirilməsi sahəsində V.İ.Leninin xidmətləri olduqca böyükdür. 1905-ci il inqilabının məğlubiyyətindən sonra marksizmin düşmənləri və hətta inqilabın gedişində partiyaya qoşulmuş bir sıra çığırdaşlar arasında marksizmi təftiş etmək dəb olmuşdu. İnkilabın məğlubiyyətinin səbəblərini “araşdırarkən” onlar belə nəticəyə gəlirdilər ki, guya buna əsas səbəb inqilabın nəzəri əsaslarının düzgün olmaması imiş. Guya marksizm-leninizmin bir sıra “vaxtı keçmiş” müddəalarının tənqidsiz, kor-korana tətbiq edilməsinin nəticəsidir ki, əməli fəaliyyətdə fəhlə sinfi və onun partiyası müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Buna görə də onlar öz qarşılıqlarına marksizmi “köhnəlmiş müddəalardan təmizləmək”, onda olan “ziddiyyətli cəhətləri” aradan qaldırmaq və onu daha yeni, daha təkmil bir nəzəriyyə ilə əvəz etmək

vəzifəsini qoymuşdular.

Burjua “tədqiqatçıları” və təftişçilər bunun üçün bir çox vasitələrdən istifadə edirdilər; əvvəla, marksizmi keçmiş materialist fəlsəfi nəzəriyyələrlə (Feyerbax və Ditskenin baxışları ilə) eyniləşdirərək onların məhdud və çatışmayan cəhətlərini marksizmə şamil edirdilər. Onlar bu istiqamətdə daha irəli gedərək marksizmi keçmiş fəlsəfi sistemlərdən Hegel dialektikası ilə Feyerbax materializminin mexaniki surətdə birləşdirilməsi kimi qələmə verirdilər. Burjua “tədqiqatçıları”nın və təftişçilərin bu fikrini alt-üst etmək üçün onların fəlsəfi sistemlərini elmi nöqteyi-nəzərdən öyrənmək, fəlsəfə tarixindəki mövqeyini düzgün qiymətləndirmək və beləliklə, marksizmin həmin sistemlərdən köklü fərqi, fəlsəfənin inkişafında inqilabi çevriliş olduğunu göstərmək lazım idi.

Sonra, burjua “tədqiqatçıları” və təftişçilər bir çox keçmiş filosofların sistemlərindən ixtiyari olaraq bıyrıanlı istifadə edir, onların idealist fikirlərini özlərinin irəli sürdükləri müddəaların sübutu üçün əsas gətirir və beləliklə öz nəzəriyyələrini “ən yeni” fəlsəfə kimi təqdim etməyə çalışırdılar.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində idealizm əsasən idrak nəzəriyyəsi məsələlərində kök salmışdı. Marks və Engelsin dövründə başlıca diqqət fəlsəfənin baş məsələsinin birinci tərəfi sahəsində idealizmə qarşı mübarizəyə yönəldilmişdisə, bu dövrdə onun ikinci tərəfini təşkil edən məsələlərə, yəni idrak nəzəriyyəsi məsələlərinə cəlb edilmişdi. Bu dövrdə Max və Avenariusun yaratdıqları “ən yeni” fəlsəfə, guya istər materializmdən, istərsə də idealizmdən yüksəkdə duran və ancaq “tənqidi təcrübəyə” əsaslanan fəlsəfə — empiriokritisizm fəlsəfəsi burjua ziyalıları içərisində geniş yayılmışdı. Marksizmi təftiş edənlər də empiriokritisizmdən bərk yapışıb, onu ən yeni və ən təkmil bir nəzəriyyə kimi özlərinə bayraq etmişdilər.

Marksizmi müdafiə etmək, onun bütövlüyünü saxlamaq və proletariyatın əməli fəaliyyətində ondan istifadə etmək üçün təftişçiliyin nəzəri əsası olan empiriokritisizmi əsaslı surətdə tənqid etmək, əvvəlki subyektiv idealist fəlsəfədən onun heç bir prinsipial fərqi olmadığını göstərmək lazım idi.

Bundan əlavə, həmin dövrdə təbiətşünaslığın inkişafında köklü bir sıçrayış olmuşdu. Fizika, kimya və başqa elmlər sahəsində edilən

bir çox kəşflər bu elmlərin bir sıra müddəalarına uyğun gəlmir, yeni kəşflər həmin müddəaları rədd edir və yeni ümumiləşdirmələr, yeni ifadə formaları tələb edirdi. Bu kəşfləri izah etməkdə aciz qalan təbiətşünaslar əsasən iki yerə bölünmüşdülər. Onlardan bir qismi təbiətşünaslığın köhnə müddəalarını ortodokscasına müdafiə edir, yeni kəşfləri isə tamamilə rədd edirdilər; digər qismi isə köhnə müddəaları rədd edir, onların subyektiv olduğunu və kafi əsas olmadan uydurulan müddəalar olduğunu iddia edir və yeni kəşflərə tərəfdar çıxırdılar. Lakin məsələ belə olduqda yeni kəşflərin özlərinin də obyektiv reallığı əks etdirməsini söyləmək üçün heç bir əsas qalmırdı, çünki gələcək inkişafda onlar özləri də ya qismən və ya tamamilə təkzib edilə bilərdi. Qısa desək, təbiətşünaslıq böhran keçirirdi, yeni kəşflər idealistcəsinə şərh edilərək, materialist fəlsəfənin və xüsusən marksizmin əsas müddəalarının doğru olmadığını sübut etməyə yönəldilirdi.

Bu vəziyyəti aradan qaldırmaq və təbiətşünaslıqda olan böhrandan çıxış yolunu göstərmək üçün yeni kəşfləri ümumiləşdirmək, onları dialektik materialistcəsinə təhlil etmək və bundan düzgün nəticələr çıxarmaq lazım idi.

Bu möhtəşəm vəzifəni öz dövrü üçün dahi V.İ.Lenin yerinə yetirdi. 1909-cu ildə çapdan çıxan “Materializm və empiriokritisizm” əsəri o qarma-qarışıqlıq, ideya hərəc-mərcliyi dövründə marksizmin düşmənlərinə ölümcül bir zərbə, marksizm-leninizmin inkişafı üçün isə güclü bir məşəl oldu.

V.İ.Lenin həmin əsərində göstərdi ki, rus təftişçiliyinin nəzəri əsası olan empiriokritisizm Berkli, Yum, Fixte və b. subyektiv idealist filosofların Max və Avenariusdan çox-çox əvvəl söylədiklərindən başqa bir şey deyildir. Burada olsa-olsa köhnə məzmun yeni sözlərlə pərdələnmişdir. Əgər Berkli xarici aləmdəki şeyləri insan duyğularının kombinasiyası adlandırırdısa, Max duyğuları element adlandıraraq, şeyləri elementlərin kompleksi hesab edirdi. Fixte “Mən”lə “qeyri-Mən”in¹ əlaqəsindən danışarkən “Mən”i əsas, təyinedici, “qeyri-Mən”i isə ondan asılı qəbul edirdisə, Avenarius özünün “prinsipial koordinasiyası”nda mərkəzi üzvlə əks-üzv

---

¹ Fixte «Mən» dedikdə subyekt, insan şüurunu, «qeyri-Mən» dedikdə obyekt, insanı əhatə edən xarici aləmi nəzərdə tutur.

arasındaki əlaqədən danışıarkən mərkəzi üzvü (insan şüurunu) əsas, təyinedici, əks-üzvü, xarici aləmi isə asılı, təyinolunan kimi qəbul edirdi. Bütün bu cənabların hamısını vahid subyektiv idealist xətt ətrafında birləşdirən odur ki, onlar xarici aləmi insan şüurunun, duyularının məhsulu hesab edirlər, bizdən və bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv gerçəkliyi qəbul etmirlər.

Ümumiyyətlə, materialist fəlsəfənin, xüsusən marksist materializmin əsas müddəası isə, məlum olduğu kimi, məhz insandan asılı olmayan obyektiv reallığın əzəli və əbədiyini qəbul etməkdən ibarətdir. Bu müddəanı və marksizmin bundan irəli gələn çoxlu digər müddəasını V.İ.Lenin saysız-hesabsız “nəzəriyyə” və cərəyanların hücumlarından qoruyub saxlamış, onu daha da inkişaf etdirib zənginləşdirmişdir.

Hazırda marksizm-leninizmə qarşı mübarizə keçmişdə olduğundan daha kəskin şəkil almışdır. Bunu bir neçə səbəblə izah etmək olar: *əvvəla*, Böyük Oktyabr sosialist inqilabının qələbəsi, sosialist cəbhəsinin yaranması və inkişafı, ikinci dünya müharibəsindən sonra bir sıra yeni ölkələrin sosializm sisteminə daxil olması və milli azadlıq hərəkatının müvəffəqiyyətləri nəticəsində kapitalizm və onun ideologiyası daha da mürtəceləşir, ölümə məhkum olmuş quruluşu mühafizə etmək üçün marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə qarşı mübarizəni daha da gücləndirir; *ikincisi*, sosializm cəmiyyəti meydana gələnə qədər marksizm-leninizm nəzəriyyəsi hələ praktikada tamamilə sınaqdan çıxmış bir nəzəriyyə deyildi. Oktyabr sosialist inqilabının qələbəsi və ölkəmizdə sosializm quruculuğunun başlanması ilə marksizm-leninizm nəzəriyyəsi həyatda təcəssümləşir, ictimai həyatın inkişafının obyektiv qanunları marksizmin əvvəlcədən söylədiyi şəkildə fəaliyyət göstərir, marksizm nəzəriyyəsi əsasında qurulan, bu nəzəriyyədən rəhbərlik alan sosializm quruluşu kapitalizm sistemində daxil olan ölkələrə öz təcrübəsilə əhəmiyyətli təsir göstərərək, oradakı inqilabi qüvvələrdə özlərinə inam və ruh yüksəkliyi yaradır. Məhz ona görə də burjua ideoloqları sosializm quruluşuna və marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə qarşı mübarizəni ölüm-dirim mübarizəsi səviyyəsinə qaldırır, burjua ideologiyasının rəhbər prinsipi antikommunizm olur; antikommunizm get-gedə daha artıq dərəcədə kapitalist dövlətləri başçılarının həm də siyasi silahına

çevrilməklə, nəiiki kommunist ideyalarına qarşı, həm də sosializm və kommunizmə qarşı yönəldilmişdir. Antikommunizm həmçinin imperializmin ən təcavüzkar və avantürist xarici siyasət tədbirlərinin örtüyü və bayrağıdır; nəhayət, *üçünçüsü*, son illərdə Qərb ziyalılarında marksizm-leninizm fəlsəfəsinə, sosialist ölkələrinin nailiyyətlərinə, elmin və texnikanın sürətli inkişafına çox böyük maraq oyanmışdır. Məhz ona görə də bir qisim burjua ziyalıları müasir kapitalizmin ictimai həyatının müxtəlif sahələrini, oradakı böhranları tənqidi təhlil etməyə çox böyük səy göstərir, yəni burjua ziyalıların özündə hadisələrin inkişafına obyektiv nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq meyli güclənir. Marksizm-leninizmin burjua ziyalılara təsirini aradan qaldırmaq, yaxud heç olmazsa onu zəiflətmək üçün burjua ideoloqlarının mürtəce qolu mübarizəni daha da gücləndirir, bu mübarizəni “müvəffəqiyyətli” etmək üçün yeni “üsul” və “metodlar” axtarırlar.

Burjua ideoloqlarının bu metodlarından və bilavasitə mübarizə üsullarından danışmadan əvvəl belə bir cəhəti qeyd edək ki, marksizm-leninizmin tənqidində burjua cərəyanlarının nümayəndələri müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Lakin bununla belə marksizm-leninizmə qarşı mübarizə edən burjua fəlsəfi cərəyanlarının hamısının az və ya çox dərəcədə istifadə etdikləri bəzi üsullar, onların hamısının mübarizəsi üçün ümumi olan bəzi cəhətlər göstərilə bilər.

Həmin üsullardan biri dialektika ilə materializmi bnr-birinə qarşı qoymaqdır. Məlum olduğu kimi, bu üsul yeni və müasir burjua filosoflarının istifadə etdikləri orijinal bir üsul deyildir. Hələ əsrimizin əvvəllərində maxizm (empiriokritisizm) və xüsusən rus maxizmi, sonralar, müxtəlif mövqelərdən olsa da, menşevik idealizm və mexanisizm bu üsuldən geniş istifadə etmişdir. Dialektikanı materializmə qarşı qoyan hər bir filosof labüd surətdə əvvəl onları təhrif edir, bayağılaşdırır, necə deyərlər, özlərinə əlverişli bir şəkllə salır, sonra isə asanlıqla onlara qarşı “müvəffəqiyyətli” mübarizə aparır. Bu cür filosoflar bir qayda olaraq materializmi metafizik materializm, dialektikanı isə anlayışlar, ideyalar dialektikasına ilə əvəz edir, sonra bu “yeni yaradılmış dialektik materializmdə” daxili ziddiyyət axtarıb tapır və onun elmə zidd olduğunu böyük bir canfəşanlıqla söyləyirlər. Hələ vaxtı ilə marksizmə qarşı mübarizə

aparan empiriokritiklər materializmə ümumiyyətlə yanaşaraq Marks və Engels materializmini Feyerbax, Ditsken və Plexanov materializminə müncər edir, sonra da ona qarşı hücumu keçirdilər. V.İ.Lenin özünün “Materializm və empiriokritisizm” əsərində bu üsul çox ciddi tənqid atəşinə tutur, onun qeyri-elmi və yolverilməz bir üsul olduğunu açıb göstərir. Buna baxmayaraq müasir burjua fəlsəfi cərəyanları həmin üsuldan yapışırlar. Marksizmin neotomist “tənqidçiləri” İ.Bohenski və Q.Vetter tərəfindən ön plana çəkilən bu üsul digər cərəyanların — pozitivizm və onun müxtəlif qolları, pragmatizm, ekzistensializm və b. nümayəndələri tərəfindən də həvəslə qəbul edilir.

Burjua ideoloqlarının, onların ardınca da müasir ehkamçı və təftişçilərin geniş istifadə etdikləri mübarizə üsullarından biri də leninizmi marksizmə, “müasir sovet marksizmini” isə leninizmə qarşı qoymaq, guya onlar arasında ciddi ziddiyyət olduğunu söyləməkdən ibarətdir. Bunun üçün onlar əvvəl marksizmin müdafiəçiləri libası geyinib əsas zərbəni leninizmə qarşı çevirirlər. Onların fikrincə K.Marks və F.Engels kapitalizmin ahəngdar və yüksələn xətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə yaşamışlar, onların həmin dövr üçün söylədikləri fikirlər və nəzəriyyələr doğrudur. Lenin isə guya marksizmin dövlət, siniflər və sinfi mübarizə, ictimai inqilab və xüsusilə sosialist inqilabı, proletar diktaturası və s. haqqındakı fikirlərini təhrif etdiyinə görə leninizm müasir dövrə tətbiq edilə bilməz.

Bu qəbildən olan digər filrsoflar əsas zərbəni müasir marksizmə vurmaq üçün müasir sovet filosoflarının marksizm-leninizmi bayağılaşdırdıqlarını, ehkamlaşdırdıqlarını, sxolastikləşdirdiyini söyləyirlər. Məhz ona görə də guya sovet marksizminin əsil marksizmlə heç bir ümumi cəhəti yoxdur. Bu iddia özlərini əsil marksist-leninçi adlandıran müasir Çin rəhbərlərinin də lap ürəyindəndir.

Qərbi Almaniya sosial-demokratı F.Şternberqin “Marks və müasirlik”, yenə də Qərbi Almaniya professoru Marks Langenin “Marksizm. Leninizm. Stalinizm”, H.Markuzenin “Sovet marksizmi”, İ.Bohenskinin əməkdaşı H.Bleklinin “Sovst sxolastisizmi” və s. əsərlərə diqqət yetirsək görərik ki, müəlliflərin əsas məqsədi marksizmin köhnəliyini, onun yeni şəraitdə tətbiq edilə bilməyəcəyini

sübut etməkdir. Onların fikrincə, marksizmi müdafiə edən hər bir şəxs xüsusilə də Lenin və sovet filosofları “əhkamçı” marksistlərdir. Lange göstərir ki, Marksın iris kommunistlər tərəfindən bayağılaşdırılmışdır. Bunu o əsas etibarlı ilə fəlsəfənin siyasətlə birləşdirilməsində görür. Lange Kommunist partiyasının rəhbər rolunu “fikir azadlığının məhdudlaşdırılması”, fəlsəfənin inzibatlaşdırılması kimi qiymətləndirir. Təxminən bu fikirlər İezuist ordeninin üzvü Qustav Vetterin “Dialektik materializm” adlı əsərində də irəli sürülür.

Müasir burjua filosoflarının yekdilliklə şərik olduqları məsələlərdən biri də materialist dialektikanın özəyi olan əksiliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanununu əsas hədəfə çevirməkdir. Bunu etmək üçün onlar ən asan və “əsaslı” yolu materialist dialektikadakı əkslik anlayışını formal məntiqdəki əkslik anlayışı ilə eyniləşdirməkdə və beləliklə də, materialist dialektikanı məntiqin ziddiyyət qanununun pozulmasında ittiham etməkdə görürlər. Müxtəlif fəlsəfi cərəyanlara məxsus olan Q.Vetter, İ.Bohenski, B.Rassel, R.Karnap, A.Ayer və b. bir ağızdan marksizmi, əvvəla, onda təqsirləndirirlər ki, o, əslində heç bir ziddiyyət olmayan yerdə ziddiyyət və əkslik görür, ikincisi də, onlar real aləmdə, gerçəklikdə olan əkslik və ziddiyyətləri formal məntiqin bəhs etdiyi adi təfəkkür sahəsinə keçirməklə dialektikanı formal mənada başa düşülən məntiqə müncər edirlər.

R.Kariş “Xristian və dialektik materializm” adlı əsərində göstərir ki, marksistlər məntiqi (formal mənada) və dialektik ziddiyyətlər arasında fərqi qəbul etməklə, guya ikinci mənada ziddiyyəti “əksliklə” eyniləşdirməkdə səhv edirlər. Ziddiyyət dedikdə, Kariş yalnız kontradiktor mühakimələri, məsələn, “bu kağız qaradır” və “bu kağız qara deyil” tipli mühakimələri nəzərdə tutur. Əkslik dedikdə isə o, kontrar mühakimələri, yəni “bu kağız ağdır”, “bu kağız qaradır” tipli mühakimələri nəzərdə tutur.

Buradan çox aydın görünür ki, Kariş dialektik əksliyi məhz formal məntiqi əkslik kimi izah edir, ona görə də həmin əksliyin tərəfləri (“bu kağız ağdır”, “bu kağız qaradır”) arasında nə vəhdət, nə də mübarizə tapa bilmir¹.

Marksizmdə isə bu məsələ həll edilmiş və hazırda sovet filosofları

---

¹ Против современных буржуазных фальсификаторов марксистско- ленинской философии. М., 1964, с.69—70.

tərəfindən onun müxtəlif tərəf və cəhətləri müfəssəl tədqiq olunmaqdadır. Hələ F.Engels və V.İ.Lenin göstərmişlər ki, formal məntiqin bəhs etdiyi qanunlar yalnız adi həyatda, adi təfəkkür dairəsində fəaliyyət göstərir və bizə xidmət edirlər. Elə ki, biz adi təfəkkür çərçivəsindən kənara çıxaraq elmi təfəkkür sahəsinə keçirik, burada formal məntiq qanunları işləmir, bizim nəzəri-elmi və əməli fəaliyyətimiz dialektik məntiq qanunlarına əsaslanır. Deməli, söhbət bu iki sahənin birinin digərinə müncər edilməsindən yox, onlar arasında olan dialektik qarşılıqlı əlaqəni düzgün anlamaqdan, onların birinin digərini necə tamamladığını aydın dərk etməkdən gedir.

Üçüncüsü, müasir burjua filosofları marksizm-leninizmə qarşı mübarizədə yeni kantçıların idioqrafik konsepsiyasından geniş istifadə edirlər. Marksizm fəlsəfəsinin mühüm hissələrindən olan tarixi materializmi elmi əsasdan məhrum etmək üçün onlar hətta marksizmə müəyyən “güzəştə” getməyi üstün tuturlar. Təbiət elmləri ilə bağlı olduğuna görə dialektik materializmin müəyyən müddəalarının “zəkayauyğunluğunu” qəbul etdikləri halda, onlar nə tarixi materializmi, nə də tarixi bir elm kimi qəbul etmirlər. Buna əsas isə, onların fikrincə, odur ki, təbiət hadisələrində təkrarlanma olduğu halda, cəmiyyət hadisələrində, tarixdə təkrar yoxdur, ictimai hadisələr bir dəfə baş verir, onlar təbiət etibarlı ilə təkcədir. K.Popper özünün “Açıq cəmiyyət” və “Tarixiliyin yoxsulluğu” adlı əsərlərində belə bir nəticəyə gəlir ki, tarixin heç bir mənası yoxdur. Tarixi inkişafın qanunları formulə edilə bilməzlər, çünki hər bir qanun bir sıra təkrarlanan halların ümumiləşməsi olduğu halda, tarixdə bu cür təkrarlanan hallar yoxdur. İctimai tarixi inkişafın qanunları təkcə obyektə (cəmiyyətə) aiddir, deməli, onlar heç bir elmi mənaya malik deyillər¹.

Burada biz məsələnin iki cəhətdən dolaşdırıldığını aydın görürük: a) qanun heç də Popperin dediyi kimi, təkrarlanan halların sadəcə ümumiləşdirilməsi deyildir. Qanun dərin təhlil nəticəsində hadisələrdə olan ümumi, zəruri, mühüm, sabit və təkrarolunan əlaqə və münasibətlərin aşkar edilməsi deməkdir, o, hadisələrin mahiyyətinin açılması nəticəsində müəyyən edilir; b) cəmiyyətin vahid olması hələ

---

⁶ Против современных буржуазных фальсификаторов марксистско-ленинской философии. М., 1964, с. 69—70.

ictimai hadisələrin təkrar olunmamasına dəlalət etmir. İctimai həyat müxtəlif sahələrdən ibarətdir ki, bu sahələrdən hər birinin spesifik cəhətlərilə yanaşı ümumi cəhətləri də vardır, bunlar da cəmiyyətin mahiyyətilə bağlı olmaqla ümumsosioloji qanunların əsasını təşkil edir Bundan əlavə, hər bir ictimai həyat sahəsinə daxil olan hadisələrin özləri həm zamanda, həm də məkanda təkrar olunandılar. İctimai həyat hadisələrindəki təkrar, əlbəttə, təbiət hadisələrindəki təkrardan xeyli fərqlidir və özünün bir sıra spesifik xassələrinə malikdir. Lakin bu fərqə əsasən ictimai həyat hadisələrindəki təkrarı inkar etmək tamamilə mənasızdır.

Nəhayət, müasir burjua filosofları dialektik və tarixi materializmi, xüsusilə də materialist dialektikanın əsas qanunlarını ehkam adlandırır, onun heç bir təcrübə vasitəsilə yoxlana bilmədiyini iddia edirlər. Onların fikrincə, dialektikanın əsas qanunları heç bir mümkün empirik təcrübə ilə təkzib edilə bilməz, ona görə də onların heç bir elmi əhəmiyyəti yoxdur. A. Ayer yazır ki, dialektika qanunlarının guya “faktlara ehtiyacı yoxdur, əgər müəyyən edilsə ki, faktlar o qanunlara tamamilə etinasızdır, bu halda da vəziyyətdən çıxış yolu tapılacaqdır”. Bir təbiət prosesi başqasını inkar edir, yaxud onlar ali sintezdə həll edilir deməyin, kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsi haqqında danışmağın müvafiq konkret hadisələri dəqiq müəyyən edincəyə qədər heç bir mənası yoxdur... Bu prinsipləri çox geniş, istənilən hər şeyi əhatə etməyə qadir şəkildə düşündükdə onlar heç bir funksiya yerinə yetirə bilməzlər. Hədsiz dözümlülük onları hər cür məzmunun məhrum edir”¹.

Başa düşmək çətin deyildir ki, bu sətirlərin müəllifi neopozitivistdir, həm də o, dialektikanın qanunlarına neopozitivizmin verifikasiya prinsipi və hissi verilmə kimi məhdud anlaşılan mümkün empirik təcrübə meyarı ilə yanaşır. Halbuki verifikasiya prinsipi elmi yararsızlığını artıq büruzə vermiş və ona görə də əvvəllər həmin prinsipi rəhbər tutan filosofların çoxu artıq ondan imtina edir.

Marksizm-leninizm fəlsəfəsinə qarşı müasir burjua fəlsəfi cərəyanlarının apardığı mübarizənin ümumi qısa mənzərəsi belədir. Sov.İKP Proqramında göstəriləni kimi, müasir dövrdə imperializmin

---

¹ Журн. «Вопросы философии», 1962, № 1, с. 98—99.

ideya-siyasi silahı antikommunizmdir, onun əsas məzmunu isə sosializm quruluşuna böhtan atmaqdan, kommunist partiyalarının siyasət və məqsədlərini, marksizm-leninizm təlimini saxtalaşdırmaqdan ibarətdir. Məhz ona görə də hazırda partiyamız ictimai elmlər qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyur. Bunlardan biri, sosializm sisteminə daxil olan ölkələrdə sosializm və kommunizm quruculuğu təcrübəsini ümumiləşdirmək, bu prosesdə nəzəriyyə ilə praktikanı maksimum uzlaşdırmaq, sosializm və kommunizm quruculuğunun ümumi və spesifik qanunauyğunluqlarını, onların hər ölkənin şəraitindən irəli gələn təzahür müxtəlifliyini müfəssəl araşdırmaqdır; digəri isə sosializm quruluşuna və marksizm-leninizmə böhtanlar yağdıran, ona hücum edən müasir burjua fəlsəfəsi və ideologiyasını ifşa etmək, onun əsassız, qeyri-elmi və mürtəce mahiyyətini geniş kütlələrə açıb göstərməkdir. Əlbəttə, bu iki vəzifəni bir-birindən ayrı təsəvvür etmək olmaz, onlardan birini yerinə yetirmədən digərini müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək olmaz. Məhz ona görə də oxucuya təqdim edilən bu məcmuədə həmin iki vəzifənin yerinə yetirilməsi diqqət mərkəzində durur. Burada marksizm-leninizm fəlsəfəsinin bu və ya digər aktual probleminin işlənilməsi sosializm və kommunizm quruculuğu təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və müasir burjua fəlsəfəsi və ideologiyasının tənqidi baxımından aparılır.

Leninizm beynəlxalq fəhlə hərəkatının rəhbər ideologiyası olmaqla bir yerdə dayanıb durmur. Fəhlə hərəkatının inkişafı və sosialist ölkələrindəki quruculuq təcrübəsinin ümumiləşdirilməsilə o, daim yeni müddəalarla zənginləşir. Həyatın mütərəqqi inkişafının və ən müxtəlif təzahürlərinin hududu olmadığı kimi, marksizm-leninizm nəzəriyyəsi inkişafının da, bu nəzəriyyənin yeni təcrübə ilə və yeni müddəalarla zənginləşməsinin də hududu yoxdur.

SSRİ-də qalibiyyətli sosializm və kommunizm quruculuğu, sosializmin dünya sistemində çevrilməsi leninizmin böyük təntənəsidir. Leninizm özünün hər şeyə qalib gələn gücünü sosializm və kommunizm quruculuğu təcrübəsində hər gün, hər saat parlaq surətdə nümayiş etdirir.

Leninizm xalqlar dostluğu, sosialist humanizmi və proleter beynəlmilçiliyi bayrağıdır. Bu bayraq altında ölkələrin milyonlarla

xalqı imperializm və müharibə əleyhinə, sülh, demokratiya və sosializm uğrunda mübarizə aparırlar.

Leninizm ideyaları bütün bəşəriyyətin tarixi inkişafına dünya inqilab hərəkatının gedişinə qüdrətli təsir göstərir, xalqları imperializmə qarşı sosializm uğrunda mübarizəyə ruhlandırır. Leninizm bütün ölkələrin zəhmətkeşlərinə azadlıq yolunu göstərir, yeni cəmiyyət quruculuğu yolunu işıqlandırır. Leninin adı yeni, azadlıq dünyasının rəmzi olmuşdur.

V.İ.Leninin ölməz ideyaları şanlı Kommunist partiyasının, qəhrəman sovet xalqının kommunizm quruculuğu işində bütün sosializm cəbhəsi ölkələrinin nailiyyətlərində bütün dünya kommunist və fəhlə partiyalarının yeni cəmiyyət uğrunda mübarizəsində yaşayır və qalib gəlir.

Əsrimiz leninizm ideyalarının, kommunizm ideyalarının bütün dünyada təntənəsi əsridir.

MATERİYA HAQQINDA TƏLİMİN V.İ.LENİN TƏRƏFİNDƏN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Marksizmdən əvvəlki fəlsəfədə və təbiətşünaslıqda materiyyaya baxışlarda uzun müddət metafizik məhdudiyyət hökm sürmüşdür. Qədim materialistlər şeylərin **ilk əsası** kimi götürdüləri materiyanı ya onun konkret növlərindən birinə (yaxud bir neçəsinə) müncər etmiş, ya da onu materiyanın xassələrindən biri ilə eyniləşdirmişlər.

Elmin inkişafı gedişində, xüsusilə XVII—XVIII əsrlərdə materiyanın quruluşu və xassələri haqqında biliklər inkişaf edərək dəyişirdi. Lakin bu dövrün təbiətşünaslığı da materiyanı onun konkret növlərindən və ya xassələrindən biri ilə eyniləşdirmək kimi metafizik məhdudluqdan azad deyildi. XVII—XVIII əsr fiziklərinin əksəriyyəti materiyanı hərəkətdən, daxili fəallıqdan məhrum inert bir şey kimi baxdıqları kütlə ilə eyniləşdirirdilər. Atomlara gəldikdə isə, atomistikanın naturfəlsəfi fərziyyədən təbii-elmi nəzəriyyəyə çevrilməsinə baxmayaraq, onlar yenə də dəyişməz və bölünməz hissəciklər hesab olunurdu. Hətta müxtəlif kimyəvi elementlərin atomlarının keyfiyyət fərqləri təcrübi olaraq sübut edildikdən sonra da bu müxtəlifliyi hər hansı bir kimyəvi elementin atomlarının müxtəlif kəmiyyət birləşmələri ilə izah etmək səyləri olmuşdur.

XVII—XVIII əsrlərin materialist fəlsəfəsində materiya haqqında təbii-elmi təsəvvürlərə nisbətən daha ümumi olan vahid maddi substansiya anlayışı yaratmaq kimi mütərəqqi meyl meydana çıxır. Bu təşəbbüsün carçısı — XVIII əsr fransız materialistləri materiyanın ümumfəlsəfi tərifini verməyə cəhd göstərirlər. Lakin kifayət qədər təbii-elmi materialın olmaması və metafizik məhdudluq üzündən onlar bu məsələni axıradək həll edə bilmədilər.

Təbiətşünaslıq və materialist fəlsəfənin inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti olan bu məsələni ilk dəfə dialektik materializmin baniləri K.Marks və F.Engels elmi surətdə həll etdilər. Fəlsəfənin əsas məsələsi olan materiya ilə şüurun münasibəti məsələsinin dialektik materialistcəsinə həllinə əsaslanan K.Marks və F.Engels fəlsəfi kateqoriya olmaq etibarını ilə materiya anlayışının məzmununu açaraq göstərdilər ki, materiya şüurdan asılı olmayan və duyğu orqanlarımıza

təsir edərək şüurumuzda əks olunan obyektiv reallıqdır. F.Engelsin fikrincə, “materiya” məfhumu elə bir ixtisardır ki, onun vasitəsilə biz duyqu ilə qavranılan müxtəlif maddi cisimlərin keyfiyyət fərqlərindən sərf-nəzər edərək onların hamısı üçün ümumi olan xassələri ifadə edirik¹. Buna görə də materiyanın rəlsəfi anlayışını heç bir halda onun növlərindən və xassələrindən biri ilə, yaxud materiyanın quruluşu və xassələri haqqındakı konkret təbii-elmi təsəvvürlərlə eyniləşdirmək olmaz.

Materiyanın ayrı-ayrı konkret növlərinə xas olan keyfiyyət müxtəlifliyindən sərf-nəzər etməklə onun ümumi anlayışının yaradılması elmi idrakın çox böyük nailiyyətidir. Lakin materiya anlayışının ümumi xarakterini qeyd etməklə yanaşı, onun qnoseoloji məzmununu açmaq, materiyanın quruluşu və xassələri haqqında təsəvvürlərlə onun qarşılıqlı əlaqəsini və fərqi göstərmək də lazım idi. Dialektik materializm fəlsəfəsinin, habelə qabaqcıl təbiətşünaslığın müvəffəqiyyətli inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bu mühüm vəzifəni V.İ.Lenin yerinə yetirdi. V.İ.Lenin “Materializm və empiriokritisizm” əsərində C.Berklinin ardınca materiya anlayışını aradan qaldırmağa çalışan maxistlərin tənqidi ilə əlaqədar olaraq materiyanın klassik fəlsəfi tərifini verdi.

Maxistlər marksizmə qarşı mübarizələrində “əsas dəlillərdən” biri kimi bunu irəli sürürdülər ki, guya marksizmdə “materiya” anlayışının konkret elmi tərfi yoxdur. Həm də onlar materialistlərdən materiyyaya elə bir tərf verilməsini tələb edirdilər ki, o, “materiya, təbiət, varlıq və fiziki şey birincidir, ruh, şüur, duyğu və psixik isə ikincidir — deyən tərfin təkrarı olmasın”², bu tərf formal məntiqin tələblərinə uyğun olmalıdır. Formal məntiq qaydalarına görə, hər hansı bir anlayışa tərf vermək onu daha geniş olan başqa bir anlayışa daxil etmək yolu ilə olur. Məsələn, hidrogen kimyəvi elementdir, – dedikdə, bununla biz “hidrogen” anlayışını ona nisbətən daha geniş olan “kimyəvi element” anlayışına daxil edirik. Lakin xüsusi, məhdud anlayışlar üçünararlı olan bu adi qaydanı daha ümumi olan materiya, şüur, psixi və fiziki kimi fəlsəfi anlayışlara tətbiq etmək mümkün deyildir. Çünki onların

---

¹ Bax: F. Engels. Təbiətin dialektikası, Bakı, Azərneşr, 1966, ah 206, 224.

² В.И.Ленин. Материализм вэ эмпириокритисизм, Бакы, Азэрнешр, 1968, сəh.150.

daxil edilməli olduğu daha ümumi anlayışlar yoxdur.

Buna görə də V.İ.Lenin materiyyaya yuxarıda qeyd olunan formal məntiq qaydaları ilə tərif verilməsini tələb edən maxistləri ifşa edərək yazırdı: "...bu adamlar azacıq düşünsəydilər görə bilərdilər ki, qnoseologiyanın bu iki son (materiyya və şüur – K.V., M.Ə.) anlayışına əslində, bunların hansının ilk götürüldüyünü göstərməkdən başqa heç bir ayrı tərif vermək olmaz. "Tərif" vermək nə deməkdir? Bu, hər şeydən əvvəl bir anlayışı daha geniş olan başqa bir anlayışa daxil etmək deməkdir. İndi sual olunur, varlıq və təfəkkür, materiyya və duyğu, fiziki olan və psixik olan anlayışlarından daha geniş bir anlayış varmı ki, idrak nəzəriyyəsi onu işlədə bilsin? Yoxdur. Bu anlayışlar son dərəcə geniş, ən geniş anlayışlardır və əslində qnoseologiya (adların həmişə dəyişilə biləcəyi nəzərə alınmazsa) bu vaxtadək bunlardan irəli getməmişdir"¹.

V.İ.Lenin maxistlərin yersiz tələbləri ziddinə olaraq göstərir ki, materiyya və şüura yalnız onların bir-birinə münasibəti nöqtəyindən, yəni onlardan hansının birinci və hansının ikinci olması kimi tərif verilə bilər. Maxistlər bilavasitə fəlsəfinin əsas məsələsi ilə bağlı olan bu məsələnin həllində duyğuları birinci, əsas götürərək duyğularımızda verilmiş obyektiv reallığı (materiyanı) rədd edirlər. Materializm isə bizə duyğularımızda verilənin obyektiv məzmununu qəbul edir və göstərir ki, bu obyektiv varlığın fəlsəfi anlayışı olmalıdır. V.İ.Lenin fəlsəfə və təbiətşünaslığın uzun sürən tarixi inkişafını və materializmin idealizmə və aqnostisizmə qarşı mübarizəsini, habelə insanların ictimai-istehsal təcrübəsini ümumiləşdirmək əsasında materialist fəlsəfinin tarixində ilk dəfə materiyanın elmi cəhətdən əsaslandırılmış tam, dərin və hərtərəfli tərifini vermişdir: "Materiyya insana öz duyğusu ilə verilən, duyğularımızdan asılı olmayaraq mövcud olan və duyğularımızla surəti alınan, şəkli alınan, əks olunan obyektiv reallığı göstərmək üçün fəlsəfi bir kateqoriyadır"².

Materiyanın bu tərifini fəlsəfinin əsas məsələsinin hər iki – ontoloji və qnoseoloji tərəfinin dialektik materialist həllini əks etdirən aşağıdakı əsas müddəalara əsaslanır: a) materiyya insan şüurundan

---

¹ В.И. Ленин. Материализм в эмпирокритицизм, Бақы, Азэрнэшр, 1968, сәһ.150.

² Yenə orada, сәһ.131

xaricdə və ondan asılı olmadan mövcud olan obyektiv reallıqdır; b) obyektiv reallıq olan materiya hiss üzvlərimizə təsir edərək duyğularımızda əks olunur.

Materiyanın V.İ.Lenin tərəfindən verilmiş tərif, gördüyümüz kimi, özlüyündə materiyanın məlum obyektiv formalarını, habelə insana hələl məlum olmayan, lakin dünyanın sonsuz dərk edilməsi prosesində aşkar ediləcək bütün formalarını əhatə edir.

Materiya keyfiyyətə müxtəlif formalarda mövcuddur, bizi əhatə edən üzvi və qeyri-üzvi təbiətin bütün formaları isə materiyanın mövcudluğunun konkret təzahürləridir. Dialektik materializmə görə, bizim özümüzün də daxil olduğumuz maddi aləm yeganə gerçək aləmdir. Materiya anlayışı isə bu yeganə real aləmin inikasıdır. Bu anlayış hisslə qavranılan şeylərin, materiyanın konkret formalarına, ayrı-ayrı predmet və hadisələrə xas olan və onların əsasında duran ümumini — onların hamısının obyektiv reallıq kimi insan şüurundan xaricdə və ondan asılı olmadan mövcudluğunu əks etdirir. Buna görə də materiyanın fəlsəfi anlayışını materiyanın ayrı-ayrı konkret formalarına münqər etmək, onun quruluşu və xassələri haqqında təsəvvürlərlə eyniləşdirmək olmaz. V.İ.Lenin Fəlsəfə dəftərləri”ndə yazmışdır ki, materiya abstraksiyası bütün elmi, düzgün abstraksiyalar kimi, təbiəti təbiətin fiziki maddəsinin quruluşu və ayrı-ayrı xassələri haqqındakı bu və ya digər anlayışdan daha dərin, düzgün və tam əks etdirir¹. Materiya anlayışı onun yalnız hazırda məlum olan və ancaq müəyyən fiziki və kimyəvi xassələrə malik olan konkret növləri ilə məhdudlaşmayan çox ümumi və hər şeyi əhatə edən bir anlayışdır. Belə ümumiləşdirmə təbiətşünaslıq və fəlsəfənin uzun sürən inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdur.

V.İ.Lenin materiya anlayışının materiyanın quruluşu və xassələri haqqındakı təbii-elmi təsəvvürlərlə əlaqəsi və fərqi də müəyyən etmişdir.

Elmi idrak prosesində materiyanın quruluşu və xassələri haqqındakı təbii-elmi təsəvvürlər inkişaf edib dəyişdikcə, materiyanın fəlsəfi anlayışı da məzmunca zənginləşərək inkişaf edir. Lakin bu anlayış daha geniş və ümumi olduğundan, elmin müxtəlif inkişaf

---

¹ Bax: V.İ.Lenin. Əsərləri, 38-ci cild, səh.171.

pillələrində əsaslı dəyişikliyə məruz qalan və bəzən hətta aradan qalxaraq yenisi ilə əvəz olunan təbii-elmi təsəvvürlərdən fərqli olaraq heç bir zaman kökündən dağılıb aradan çıxmır. Buna görə də materiya anlayışını qətiyyənlə onun quruluşu və xassələri haqqındakı konkret təbii-elmi təsəvvürlərlə eyniləşdirmək olmaz.

Materiyanın fəlsəfi anlayışını onun quruluşu və xassələri haqqındakı təsəvvürlərlə eyniləşdirən maxistlər materiya haqqında o vaxtadək mövcud olan metafizik-mexaniki təsəvvürlərin yenisi ilə əvəz olunmasını “materiyanın yox olması” kimi qiymətləndirdilər. Halbuki bu məsələlər bir-birilə bağlı olsa da iki müxtəlif məsələdir və materiyanın quruluşu və xassələri haqqında elmin müəyyən inkişaf pilləsi ilə bağlı olan təsəvvürlərin dəyişməsi və yeniləri ilə əvəz olunması heç bir halda, fəlsəfi kateqoriya olmaq etibarını ilə, materiyanın yox olmasına dəlalət etmir.

Təbiətşünaslıqda baş verən ən yeni kəşfləri dialektik materializm mövqeyindən ümumiləşdirmək əsasında V.İ.Lenin “materiyanın “yox olmasına” dair iddiaların mənasını qnoseoloji plavda açaraq yazırdı: “Materiya yox olur” demək o deməkdir ki, materiyanı hansı həddə qədər bilirdiksə, bu hədd yox olur və biliyimiz daha da dərinləşir; materiyanın əvvəllərdə mütləq, dəyişməz, əzəli görünən xassələri (nüfuzedilməzlik, ətalət, kütlə və s.) yox olur və bu xassələr indi materiyanın ancaq bəzi hallarına məxsus nisbi xassələr şəklində meydana çıxır. Çünki materiyanın **yeganə** “xassəsi” – fəlsəfi materializm tərəfindən edilən “xassəsi” onun obyektiv reallıq olmaq, şüurumuzdan xaricdə mövcud olmaq xassəsidir”¹.

Təbiətşünaslığın ən yeni kəşfləri sayəsində məhdudluğu aşkara çıxan təsəvvürlərin aradan qalxmasını maxistlər materiyanın fəlsəfi anlayışının aradan qalxması, köhnəlməsi kimi qələmə verirdilər. Onların bu cəhdlərini ifşa edərək V.İ.Lenin yazırdı ki, “...belə bir anlayış “köhnələ” bilər – demək, **körpə uşağın kəkələməsidir**, dəbdə olan mürtəcə fəlsəfənin dəlillərini mənasız təkrar etməkdir... Materiya anlayışını qəbul etmək və ya rədd etmək məsələsi insanın öz hiss üzvlərinin verdiyi məlumata inanıb-inanmaması məsələsidir, idrakımızın mənbəyi məsələsidir, fəlsəfənin ta əvvəlindən meydana

---

¹ В.И. Ленин. Материализм в эмпирокритицизм, Бақы, Азэрнəшр, 1968, сəh.276.

qoyulub müzakirə edilən məsələdir, elə bir məsələdir ki, hoqqabaz professorlar tərəfindən min cildə salına bilər, lakin görmə və toxunma, eşitmə və iyləmənin insan idrakının mənbəyi olub-olmadığı məsələsi köhnələ bilmədiyi kimi bu məsələ də köhnələ bilməz”¹.

Təbiətşünaslıqdakı ən yeni kəşflərin atomların mürəkkəbliyini aşkara çıxartdığı bir dövrdə metafizik təbiətşünaslar materiya haqqındakı baxışlarını mahiyyətə saxlamağa çalışırdılar. Onlar belə düşünürdülər: ümumiyyətlə materiyanın son, dəyişməz mahiyyəti, dünya binasının ilk kərpicləri vardır, lakin biz bu vaxtadək səhvən elə zənn etmişik ki, belə hissəciklər atomlardır; müasir elm isə bizim səhvimizi düzəldərək müəyyən etdi ki, materiyanın belə hissəcikləri atomlar deyil, onların özünü əmələ gətirən elektronlardır. Beləliklə, əvvəllər atoma isnad edilən mexaniki-metafizik təsəvvürlərin mahiyyətə saxlanılaraq elektronlara keçirilməsi təhlükəsi meydana çıxırdı. Bu təhlükəni gören Lenin yazırdı: “Şeylərin mahiyyəti” və ya “substansiya” da **həmçinin** nisbidir; bunlar yalnız obyektləri insanın getdikcə daha dərinlən dərk etməsini göstərir və bu dərinlik dünən atomdan o yana keçmirdisə və bu gün elektrondan və efirdən o yana keçmirsə, dialektik materializm israr edir ki, təbiəti, tərəqqi etməkdə olan insan elminin dərk etmək yolunda keçdiyi **bütün bu dövrlər** müvəqqəti, nisbi, təqribi xarakterdədir. **Elektron da atom kimi tükənməzdir**, təbiət sonsuzdur...”².

Fizikanın son 60 ildəki inkişafı elektronun da atom kimi tükənməz olmasına və ümumiyyətlə materiyanın dərininə sonsuzluğuna dair Lenin müddəasının düzgünlüyünü parlaq sürətdə təsdiq etmişdir.

Müasir elm müəyyən etmişdir ki, vahid olan materiya iki əsas formada – maddə və sahə şəklində mövcuddur. Maddə əsasən iki formada – makroaləm (ulduzlar, planetlər, ayrı-ayrı predmetlər) və mikroaləm (molekullar, atomlar, “elementar” hissəciklər) halında mövcuddur. Maddə dörd aqrekat halında mövcuddur: bərk, maye, qaz və yalnız yüklü hissəciklərdən təşkil olunmuş plazma. Materiyanın başqa növünü təşkil edən sahə — cisimləri bir-birilə bağlayan və təsiri bir cisimdən başqasına keçirən maddi mühitdir. Fiziki sahələrə misal

---

¹ В.И. Ленин. Материализм в эмпирокритицизм, Бақы, Азэрнəшр, 1968, сəһ.150.

² Yənə orada, сəһ.131-132.

olaraq qravitasiya (cazibə) sahəsini, elektromaqnit sahəsini, nüvə sahəsini, electron – pozitron sahəsini və s. göstərmək olar.

Materiyanın bu növləri əsasən aşağıdakı cəhətlərinə görə fərqlənir: 1) maddə hissəcikləri sükunət kütləsinə malik olduqları halda, sahə hissəcikləri ancaq hərəkət kütləsinə malikdirlər; 2) maddə hissəciklərinin hərəkət sürəti müxtəlif olub nisbi sükunət (sıfır) halından tutmuş işıq sürətinə qədər müxtəlif qiymətlər ala bildiyi halda, sahə hissəciklərinin sürəti sabit olub boşluqda işıq sürətinə bərabərdir; 3) maddə hissəcikləri sonlu, sahə hissəcikləri isə sonsuz sərbəstlik dərəcəsilə səciyyələnir.

Qeyd olunan fərqli cəhətlərinə baxmayaraq, materiyanın maddə və sahə kimi növlərini metafizikcəsinə bir-birindən ayırmaq, onlar arasında keçilməz sədd çəkmək olmaz. Maddə və sahənin fərqli cəhətlərindən başqa onları bir-birinə bağlayan ümumi cəhətlər də vardır: həm maddənin, həm də sahənin hissəcikləri müəyyən kütləyə və ona müvafiq enerjiyə malikdir. Eyni zamanda müasir fizika sübut etmişdir ki, həm maddənin, həm də sahənin hissəcikləri ikili korpuskul-dalğa təbiətinə malikdir.

Materiyanın quruluşunu və xassələrini dərk etmək sahəsində durmadan irəliləyən insan idrakı onun mürəkkəbliyini və xassələrinin tükənməzliyini aşkara çıxarmış və bunu dönə-dönə qeyd edən Leninin fikrini yeni-yeni faktlarla təsdiq etmişdir. V.İ.Lenin elektronun da atom kimi tükənməz olduğunu söylədiyi zaman kiçik, hazırda deyildiyi kimi “elementar” materiya hissəciklərindən yalnız elektron məlum idisə, indi məlum olan belə mikroobyektlərin sayı xeyli artmışdır. Xüsusilə əsrimizin 30-cu illərindən etibarən əvvəllər məlum olan elektron, foton və protondan əlavə bir çox yeni hissəciklər – neytron, pozitron, peytrino, müxtəlifkütləli və yüklü (habelə neytral) mezonlar, hiperonlar və demək olar ki, onların hər birinə müvafiq olan antihissəciklər kəşf edilmişdir. Stabil və nisbətən uzun ömrə malik olan hissəcik və antihissəciklərin sayı 30-dan artıqdır. Onların orta yaşama müddəti adi zaman miqyası ilə müqayisədə çox kiçik olsa da, onlar nüvə və elementar hissəciklər fizikası üçün səciyyəvi olan zaman müddəti (10^{-23} san) ilə müqayisədə daha çox yaşayır. Son illərdə yaşama müddəti son dərəcə qısa olan çoxlu rezonans hissəciklər kəşf edilmişdir. Hazırda onların sayı 200-ü keçmişdir və

durmadan artmaqdadır.

Müasir fizikada məlum olan “elementar” hissəciklərin əksəriyyəti dayanıqlı olmayıb spontan surətdə, yəni öz-özünə, digər hissəciklərə çevriləndir. Belə hissəciklər yaşama müddətlərinə görə iki yerə bölünür: yaşama müddətləri səciyyəvi zamandan on, hətta yüz dəfələrlə qısa olan “rezonans” hissəciklər, yaxud “rezonanlar” və yaşama müddətləri 10^{-16} san ilə 17 dəq arasında yerləşən uzunömürlü hissəciklər¹. “Rezonans” hissəciklərin (ω -mezon, r -mezon, ε -mezon və b.) yaşama müddəti o qədər kiçikdir ki, adi “elementar” hissəciklər içərisində ən qısa ömrə malik olan P^0 mezonun yaşama müddəti (10^{-16} san) rezonanların yaşama müddəti ilə müqayisədə bir əbədiyyət kimi uzun görünür. Müasir təsəvvürlərə görə, rezonanlar məlum “elementar” hissəciklərdən fərqlənməyib onlar kimi kütlə, yük, yaşama müddəti, spin və s. fiziki kəmiyyətlərlə səciyyələnir.

Qeyd etmək lazımdır ki, materiyanın quruluş və xassələrinin tükənməzliyi özünü yalnız onun məlum hissəciklərinin sayının getdikcə artmasında deyil, bundan heç də az əhəmiyyətli olmayan “elementar” materiya hissəciklərinin qarşılıqlı çevrilməsi faktında da tapır. Hələ maddə və sahə hissəciklərinin xassələrindəki ümumiliyin (korpuskul-dalğa dualizmi) müəyyən edilməsi onların qarşılıqlı çevrilməsi fikrinə gətirib çıxarırdı. Artıq pozitronun kəşfindən (1932-ci il) az sonra məlum oldu ki, maddənin elektron-pozitron cütləri müəyyən şəraitdə toqquşaraq işıq kvantlarına – elektromaqnit sahəsinin hissəcikləri olan fotonlara çevrilir və onlardan əmələ gəlir. Sonralar isə aydın oldu ki, belə qarşılıqlı çevrilmə təkcə materiyanın iki növü olan maddə və sahə hissəcikləri arasında getməyib maddənin özünün hissəcikləri arasında da baş verir, materiya hissəcikləri dəyişməz, sadə olmayıb qarşılıqlı təsir prosesində bir-birlərinə çevrilə, müxtəlif hissəciklər kompleksi tərəfindən doğula və udula bilər.

Müasir fizika “elementar” hesab edilən hissəciklərin daxili struktura malik mürəkkəb hissəciklər olduğunu sübut etməkdədir. Məlum olmuşdur ki, proton və neytron onlarda gedən virtual proseslər nəticəsində daxili çevrilmələrə məruz qalır. Bu çevrilmələr sayəsində həmişə neytron—protona və mənfə pi-mezona ($n \rightleftharpoons p + P^-$, proton

---

¹ Бак. І. С. Ş a p i r o. Законı сохраненин в физике злементарнıх).”qid., sb. “Problemı teorii zleментарнıх çastid”. İzd. “Znanie”, M, 11)64, səh. 16.

isə neytron və müsbət pi-mezona ($r \rightleftharpoons n + P^+$, “dissosiasiya” edir. Həm də nəzəri tədqiqatlar göstərir ki, “elementar” hissəciklərin hər biri öz yaşama müddətinin yalnız 20 faizini “dissosiasiya” halında keçirir¹. Bu müddətdən sonra “dissosiasiya” məhsulları yenidən birləşərək əvvəlki hissəciyi təşkil edir. Protonların quruluşunun öyrənilməsi üzrə aparılan təcrübələr nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, son vaxtlaradək bölünməz, ən sadə və struktursuz hesab olunan proton həqiqətdə mürəkkəb hissəcikdir: onun mərkəzində “Kern” adlanan və müsbət pimezonlarla əhatə olunan sıx nüvə yerləşir.

“Elementar” hissəciklərin quruluşca mürəkkəbliyini Amerika alimi Kell-Mann və ondan asılı olmayaraq İsveçrə alimi Sveyq tərəfindən 1964-cü ildə irəli sürülən kvarklar fərziyyəsi də təsdiq edir. Bu fərziyyəyə görə, münasibətləri qüvvətli qarşılıqlı təsirlərlə xarakterizə olunan “elementar” hissəciklər (proton, neytron, hiperonlar) yükü elektron yükünün üçdə birinə və üçdə ikisinə bərabər olan hissəciklərdən – kvarklardan təşkil olunmalıdır². Beləliklə, nəzəriyyə göstərir ki, qeyd olunan hissəcikləri təşkil edən kvarkların elektron və barion yükü kəsr ədəd olmalıdır³. 1965-ci ildə kvarklar fərziyyəsini yoxlayan bir sıra Amerika alimi müəyyən etmişlər ki, əgər kvarklar real surətdə mövcuddursa, onların məxsusi kütləsi 2 milyard elektronvolt (1 elektronvolt= $1,6 \cdot 10^{-22}$ *erq*) enerjiyə müvafiq olmalıdır. Doğrudur, kvark adlanan hissəciklər hələlik kəşf olunmamışlar və elmin hazırkı pilləsində mikroaləmin hipotetik sakinləri olaraq qalmaqdadır. Onların reallığının sübuta yetirilməsi materiyanın quruluşuna dair mövcud təbii-elmi təsəvvürlərdə əsaslı dəyişikliklər yaratmaqla, fəlsəfi kateqoriya olmaq etibarı ilə materiya anlayışının konkret məzmununu daha zənginləşdirəcəkdir.

Beləliklə, materiyanın dərininə sonsuzluğu və tükənməzliyi haqqında Lenin müddəası müasir fizikanın inkişafı ilə qəti qəsdq edilir. Müasir fizika materiya quruluşunun yeni-yeni səviyyələrini

---

¹ Бах: И. Жбанкова. О развитии в неорганической природе. Изд. АН БССР, Минск, 1963, сәһ. 39.

² Бах: И. И. Померанчук. Взаимодействия элементарных частиц. Сб. «Проблемы теории элементарных частиц», сәһ. 8.

³ 1>ax: Q. Sveçnikov. Beskoneçnostv materii. İzd. “Znanie”, t. 1965, sәһ. 22; Ç. SmorodinskiD. “Çto znaçot i çto pitaçotsn “I.qit. ob zlementarnıx çastidax”. “Nauka i jiznv”, № 5, 1968, sәһ. 25.

kəşf etməklə, materiyanın müxtəlif növlərinin qarşılıqlı çevrilməsini, materiyanın tükənməzliyini və sonsuzluğunu, materiyanın təbiətində əks xassələrinin arasıkəsilməzlik ilə arasıkəsilməzliyini, sonsuzluq sonlunun vəhdət təşkil etdiyini, həm də materiyanın rəngarəngliyinin sonsuzluğunu təsdiq edir.

...

V.İ.Leninin əsrimizin əvvəllərində meydana çıxan “fiziki” idealizmə qarşı mübarizəsi materiya anlayışının bilavasitə özünə aid məsələlərlə məhdudlaşmayıb eyni zamanda materiyanın atributu, mövcudluq üsulu olan hərəkətin materiyyaya münasibəti məsələsini də əhatə etmişdir.

Materiya və hərəkətin münasibəti məsələsi fəlsəfə tarixində başlıca olaraq iki cür–metafizikcəsinə və idealistcəsinə saxtalaşdırılmışdır. Metafizik materialistlər hərəkətin obyektivliyini qəbul etsələr də, onu materiyyaya nisbətən xarici bir şey hesab edərək materiyyaya qeyri-fəal, hərəkətdən məhrum, donuq, inert bir kütlə kimi baxmışlar. Onların fikrincə, materiya kənardan verilən “ilkin təkan” sayəsində hərəkətə başlamışdır. Hərəkətin mənbəyini kənara, nəticə etibarını ilə allaha keçirməklə, idealizmə, dinçiliyə gedib çıxan metafizikanın əksinə olaraq, dialektik materializm hərəkətin mənbəyini materiyanın öz daxilində axtarır, ona materiyanın ayrılmaz, mühüm daxili xassəsi, atributu kimi baxaraq bildirir ki, materiyyasız hərəkət olmadığı kimi, hərəkətsiz də materiya yoxdur¹. Materiyanın növlərindən hər biri yalnız onlara xas olan hərəkət sayəsində konkret bir şey kimi mövcud olur. Predmet və hadisələr özlərinə məxsus spesifik hərəkət növündən məhrum olan kimi dərhal bir keyfiyyət halı kimi məhv olaraq başqa şeyə çevrilirlər. “...Cisimlər hərəkətdən ayrılmazdır: onların formalarını və növlərini ancaq hərəkətdə dərk etmək olar: hərəkətdən kənarında, başqa cisimlərə hər hansı bir münasibətdən kənarında cisimlər haqqında heç bir şey söyləmək olmaz. Buna görə də təbiətşünaslıq cisimlərə ancaq onların bir-birilə münasibəti cəhətdən, hərəkətdə baxmaqla, onları dərk edir”².

Metafizik-mexaniki materializm hərəkəti qəbul etsə də, onu məhdud anlamış, bütün digər hərəkət formalarını ən sadə mexaniki

---

¹

² Бах: Ф. Е н к е л с. Анти-Дүринг. Азәрнәшр, 1967, сәһ. 56.

hərəkət formasına–cisimlərin məkanca yerdəyişməsinə münqər etmişdir. Bu da onunla izah olunur ki, o dövrdə elmlərdən ən çox inkişaf etmiş məhz bərk cisimlər mexanikası idi. Buna görə də öz inkişafında təbiət elmlərinin nailiyyətlərinə əsaslanan və onu əsas gətürən materialist fəlsəfə mexanikanın təsirinə məruz qalmaya bilməzdi. Yalnız XIX əsrin ikinci rübündən etibarən daha yüksək hərəkət formalarını öyrənən fizika, kimya, biologiya və b. elmlərin inkişafı və bu sahədə bir sıra kəşflərin edilməsi hərəkət haqqında daha mükəmməl, dərin və elmi olan dialektik materialist təlimin meydana gəlməsi üçün zəmin yaratdı.

“Hərəkət materiyanın mövcudluq üsuludur”¹. “Sözün ən ümumi mənasında götürülən, yəni materiyanın mövcudluq üsulu kimi, materiyyaya daxilən xas olan atribut kimi başa düşülən hərəkət, sadə yerdəyişmədən başlamış təfəkkürə qədər kainatda baş verən bütün dəyişiklikləri və prosesləri əhatə edir”. Sonra: “Hərəkət materiyyaya tətbiq edildikdə **ümumiyyətlə dəyişiklik deməkdir**”².

Hərəkətin marksist-leninçi anlayışı maddi cisimlərin müxtəlif qarşılıqlı əlaqə və təsirlərini də əhatə edir hər bir qarşılıqlı təsir məhz hərəkətdir. Qarşılıqlı materiyanın yaradılmaz və məhvədməz universal xassələridir. Cisimlərin quruluşu və bütün xassələri onları qarşılıqlı təsir və əlaqələri ilə müəyyən olunur. Materiyya öz xassələrini məhz hərəkətdə, qarşılıqlı təsirə təzahür etdirir. Cisimlərin kütlə, sıxlıq, müxtəlif aqreqat halları, məkan ölçüləri, sürəkliyi, kimyəvi xassələri və s. qarşılıqlı təsirlərdən törəyib, həmin təsirlərin və hərəkət qanunauyğunluqlarının xarakterindən asılı olur¹⁷.

Materiyanın ayrılmaz xassəsi olan hərəkətin bir sıra ümumi xassələri vardır. Bunlardan obyektivliyi, yaradılmazlığı, məhvədməzliyi, əbədililiyi, mütləq və nisbililiyi, ziddiyyətliyi, materiyanın bütün digər atributları və spesifik xassələri ilə üzvi bağlılığı və s. göstərmək olar.

V.İ.Lenin hərəkət məsələsində materializmlə idealizmin əksliyiindən bəhs edərək göstərirdi ki, dünyanın hərəkət olduğunu, yəni subyektin fikirlərinin, təsəvvürlərinin, doğruluqlarının hərəkəti olduğunu idealist də qəbul edir. Buna görə də materialistin idealist

---

¹ Ф. Енkelc. Анти-Дүринг, сәһ. 56.

² Ф. Енkelc. Тәбиәтин диалектикасы, сәһ. 50, 217.

fəlsəfə tərəfdarından əsas fərqi hərəkəti qəbul və ya inkar etməkdə deyil, materiyanın şüurumuzdan xaricdə mövcud olub-olmamasını qəbul etməkdədir. Bu münasibətlə V.İ.Lenin yazırdı: “İdealist, dünyanın hərəkət olduğunu, yəni mənim fikirlərimin, təsəvvürlərimin, duyğularımın hərəkəti olduğunu heç də inkar etmək fikrinə düşməz. Nəyin hərəkət etməsi sualını idealist rədd edər, mənasız bir şey sayar və deyər: mənim duyğularım dəyişir, mənim təsəvvürlərim yoxa çıxır və meydana gəlir, vəssalam. Məndən xaricdə heç nə yoxdur. “hərəkət edir”—qurtardı getdi”¹⁸. Məsələn, ingilis maxisti K.Pirson “Elmin qrammatikası” kitabının “materiyaya” olunmuş VII fəslini ondan ötrü səciyyəvi olan belə bir paraqrafla başlayır: “Bütün şeylər hərəkət edir – lakin ancaq anlayışda”¹⁹. K.Pirson oradaca yazır: “Nəyin hərəkət etməsi və nəyə görə hərəkət etməsi sualı qavrayışlar sahəsində lüzumsuz bir sualdır”²⁰. Beləliklə, o, hərəkət edənin yalnız anlayışlar sahəsinə mənsub olduğunu bildirirdi.

Hərəkətin obyektivliyi ilə yanaşı dialektik materializm onun mütləqliyini də qəbul edir. Hərəkətin mütləqliyi belə bir cəhəti ifadə edir ki, cisim və hadisələrin məzmunu bütün cəhətlərdən hərəkətin xarakteri ilə müəyyən olunur, onun konkret təzahürlərini – növlərini və formalarını təcəssüm etdirir¹. Hərəkətin mütləq xarakteri həmişə nisbi, konkret, tarixən keçici olmaqla, müəyyən kəmiyyət və keyfiyyət halında daxilən əlaqəli şəkildə, qarşılıqlı surətdə bir-birinə keçən hərəkət formaları vasitəsilə ifadə olunur. Hərəkətin mütləqliyi və nisbilyi bir-birini rədd etmir, hərəkətin müxtəlif cəhətlərinin ifadəsi kimi çıxış edir.

Materiyanın daimi hərəkətdə olduğunu qeyd etməklə bərabər, dialektik materializm arasıkəsilməyən hərəkət prosesində müəyyən bir durğunluğun, nisbi sükunət halının olduğunu da inkar etmir. Hərəkət cisimlərin mövcudluğunun müəyyənədicisi və əsas tərəfi, sükunət isə tabe, asılı tərəfi kimi çıxış edir. Sükunətin nisbilyi özünü iki formada – mexaniki hərəkət zamanı bir cismin başqasından olan məsafəsini, predmet və hadisələrin öz keyfiyyət müəyyənliyini saxlaması kimi göstərir. F.Engelsin göstərdiyi kimi, “Cisimlərin nisbi sükunət imkanı, müvəqqəti müvazinət halları imkanı materiyanın

---

¹ Бах: В. И. Сви́дерский. Диалектический материализм об об- щих свойствах дви́жени. L., 1967, сәһ. 8—9.

diferensiasiyası üçün mühüm şərtidir”¹. Əgər nisbi sükunət, müvazinət halı olmasaydı, maddi aləmin predmet və hadisələri müəyyən müddətdə öz keyfiyyət halını saxlaya bilməzdi.

Materiya öz təzahür formalarına görə tükənməz və sonsuz olduğu kimi, onun mövcudluq üsulu olan hərəkət də öz formalarına görə tükənməz və sonsuzdur. Hərəkətin keyfiyyətcə müxtəlif formalarının olması fikrini ilk dəfə irəli sürən F.Engels XIX əsr təbiətşünaslığının nailiyyətlərinin təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında hərəkət formalarını təsnif etmişdir. Materiya növləri ilə hərəkət formaları arasında qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanaraq F.Engels maddi obyektlərin həm müəyyən struktura, həm də spesifik hərəkət formasına malik olduğunu göstərmişdir, hərəkətin müxtəlif formalarının təsnifatını o, təbiət hadisələrinin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını əks etdirə biləcək bir qaydada vermişdir. Bu formalara mexaniki, fiziki, kimyəvi, bioloji və ictimai hərəkət daxildir.

Hərəkət formalarının F.Engels tərəfindən verilən təsəvvüfi öz elmi dəyərini indi də saxlamaqdadır. Lakin elmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq həmin formalar və bu formalara daxil olan ayrı-ayrı hərəkət növləri haqqında təsəvvürlərimiz xeyli dərinləşmiş, kəşf edilmiş yeni maddi obyektlərə müvafiq gələn yeni hərəkət növləri aşkar edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq hərəkət formalarının təsnifatına müəyyən düzəlişlər edilir. Məsələn, sovet filosoflarından E.Kolman, X.Fətəliyev, S.Melyuxin və b. vaxtlar belə bir fikir irəli sürmüşlər ki, mexanika fizikanın ayrılmaz bölməsi olduğundan mexaniki hərəkət fiziki hərəkətin pövu hesab edilməlidir. Hələ getdikcə daha artıq dərəcədə aydın olur ki, mexaniki hərəkəti sadəcə olaraq cismlərin yerdəyişməsi ilə eyniləşdirmək olmaz; mexaniki hərəkət yerdəyişmə formalarından ancaq biri – makrocismlərin yerdəyişməsidir. Mikroobyektlərin irəliləmə hərəkəti yerdəyişmə olsa da, bu hərəkət klassik mexanika qanunlarından fərqli qanunlara tabedir.

Fizikanın inkişafı fiziki hərəkət növləri haqqında təsəvvürlərin də dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Prof. X.Fətəliyev, V.Ştoff və başqaları mikrohissəciklərin hərəkətini mexaniki hərəkətlə müqayisə edərək, onu kvant, yaxud kvant-mexaniki hərəkət adlandırırlar². İstilik

---

¹ Ф. Енҗелс. Тәбиәтин диалектикасы, сәһ. 216.

² 1>lx: X. Fataliev. Dialektiçeskii materializm i voprosi es- • i p” 111,-şii. İzd.

haqqındakı təsəvvürlər də əsaslı dəyişikliyə uğramışdır. Mikroaləmin xassə və qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi sayəsində məlum olmuşdur ki, istilik yalnız molekulların nizamsız-xaotik hərəkətini deyil, həm də mikrohissəciklərin nizamsız hərəkətini əhatə edir. Nəhayət, atom nüvəsinin intensiv tədqiqi və nuklonların spesifik qarşılıqlı təsirlərinin aşkar edilməsi nüvəyə hərəkətin xüsusi növünün xas olması fikrini söyləməyə imkan verir. Akad B.M.Gedrov isə maddənin aqreqat hallarının dəyişməsinə hərəkətin geoloji forması kimi müəyyən edərək, bu sonuncunu hərəkətin əsas növləri sırasına daxil edir¹.

Göründüyü kimi, elmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq hərəkətin əsas formalarının təsnifatında müəyyən dəyişikliklər ola bilər, lakin bu dəyişikliklərin özü də materiyanın əsas formalarının təsnifatına uyğun gəlməlidir.

Biliklərimizin müasir səviyyəsinə uyğun olaraq hərəkətin əsas formalarını üç qrupa ayırmaq olar: qeyri-üzvi, üzvi və ictimai hərəkət. Bu qrupların özlərinin də daxilində maddi obyektlərin əlaqələri və qarşılıqlı təsirlərinin müəyyən növlərini ifadə edən çoxlu hərəkət növü ola bilər. Həmin hərəkət formalarının müfəssəl təsnifatı aşağıdakı obyektiv amillərin nəzərə alınmasını tələb edir: a) hərəkət formasının ümumilik dərəcəsi və müvafiq materiya növündən ayrılmazlığı; b) hərəkət formasına daxil olan prosesləri idarə edən ümumi qanunauyğunluqların mövcudluğu; v) hərəkət formasının ifadə etdiyi maddi obyektin spesifikliyi; q) hərəkətin müxtəlif formalarının ardıcılığı, hər bir yüksək formanın aşağı hərəkət formaları əsasında əmələ gəlməsi və onları ehtiza etməsi. Bu əlamətlərdən birincisi hərəkət formalarının ümumilik dərəcəsini, ikinci və üçüncüsü hərəkət formasına daxil olan proseslərin quruluşunu və genetik vəhdətini təyin etməyə, dördüncüsü isə hərəkət formalarını müəyyən ardıcılıqla düzməyə imkan verir.

Hazırda hərəkətin əsas formaları kimi götürülən qeyri-üzvi, üzvi

---

“Sovetskai nauka”, M., 1958, səh. 86; V. A. Ş t o f f t ' 1' ||<| dvijenin materii v neorqaniçeskoj prirode. Sb. “Filosofskie eovremennoqo uçenin o dvijenii v prirode”. İzd. LQU, 1962,

1

və ictimai hərəkətlərdən hər biri çox ümumi və geniş olub, bir çox spesifik hərəkət növlərini əhatə edir. Hərəkətin əsas formalarına daxil olan növlərdən hər birini öyrənən konkret elmlər inkişaf etdikcə onlar haqqındakı təsəvvür və biliklərimiz də inkişaf edərək yeni-yeni məlumatlarla zənginləşir.

Hərəkətin bütün formaları qarşılıqlı əlaqədədir. Belə ki, hərəkətin hər bir yüksək forması aşağı hərəkət formaları əsasında əmələ gəlir və onları ehtiva edir. Məsələn, bioloji hərəkət kimyəvi, fiziki və mexaniki hərəkəti; kimyəvi hərəkət fiziki və mexaniki hərəkəti; fiziki hərəkət isə mexaniki hərəkəti ehtiva edir. Həm də hərəkət formaları bir-birindən keçilməz sədlə ayrılmamışlar və qarşılıqlı sürətdə bir-birinə çevrilirlər. Bu çevrilmə materiya və onun əsas xassələrinin saxlanması qanunları əsasında baş verir. Lakin hərəkətin hər bir forması istənilən formaya deyil, yalnız ona yaxın olub mürəkkəblik dərəcəsinə görə ondan az fərqlənən hərəkət formasına çevrilə bilər. Bir-birindən mürəkkəblik dərəcəsinə görə çox fərqlənən hərəkət formaları isə bilavasitə deyil, yalnız aralıq formalar vasitəsilə çevrilir. Bu isə göstərir ki, hərəkətin aşağı, bəsit formaları onun yüksək formalarına birdən-birə deyil, tədriclə, ancaq tarixən təşəkkül tapmış aralıq hərəkət formaları vasitəsilə çevrilmişdir.

Materiyanın hərəkət formalarının qarşılıqlı çevrilmələrində nəzərə çarpan “yaxınatəsir” prinsipi hərəkət formalarının nisbətində mexanist baxışların aradan qaldırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hərəkətin bütün aralıq formalarını nəzərə almamaq və onlardan yan keçərək hərəkətin mürəkkəb formalarını onun daha sadə formalarına müncər etmək cəhdi mexanisizmin qnoseoloji əsasını təşkil edir.

Materiya və hərəkətin ayrılmazlığı müddəası təbiətşünaslığın, xüsusilə onun qabaqcıl sahəsi olan fizikanın inkişafı ilə təsdiq olunur. Enerjinin saxlanması və çevrilməsi qanunu isə həmin müddəanın təbii-elmi əsasını təşkil edir. Bu qanuna görə, materiya əbədi, məhvədməz yaradılmaz olduğu kimi, onun ayrılmaz xassəsi və mövcudluq üsulu olan hərəkət də əbədi, yaradılmaz və məhvədməzdir. Təbiətdə daim baş verən maddi çevrilmə prosesi həmişə müvafiq hərəkət formalarının çevrilməsi ilə müşayiət olunur. Həm də bu çevrilmə proseslərində enerjinin ümumi miqdarı dəyişməz

qalır. Bu isə həmin qanunu kəmiyyət cəhətdən səciyyələndirir.

Enerjinin saxlanması qanununun başqa bir mühüm cəhəti də hərəkətin keyfiyyətcə saxlanması, yəni bir formadan başqasına çevrilməsi qabiliyyətini heç bir zaman itirməməsidir. Bu münasibətlə F.Engels yazır: “Kütlələrin mexaniki hərəkəti istiliyə, elektrikə, maqnetizmə keçir; istilik və elektrik kimyəvi parçalanmaya keçir; kimyəvi birləşmə prosesinin özü, yenə də istilik və elektrik doğurur, elektrik vasitəsilə də maqnetizm doğurur; nəhayət, istilik və elektrik özü kütlələrin mexaniki hərəkətini törədir”¹.

Hələ XIX əsrin sonunda rus fiziki P.İ.Lebedev tərəfindən işıq təzyiqinin kəşfi ilə sübut olunmuşdu ki, işıq seli nəinki enerjiyə, həm də ona müvafiq kütləyə malik olub materiya və hərəkətin vəhdətindən ibarətdir. Enerjinin saxlanması və çevrilməsi qanunu ilə birlikdə bu kəşf materiya və hərəkətin ayrılmazlığını, hərəkətin materiyanın təsadüfi, keçici vəziyyəti olmayıb onun ayrılmaz, ümumi və əbədi xassəsi olmasını fiziki cəhətdən sübut etdi. Nisbilik nəzəriyyəsinin müəyyən etdiyi kütlənin sürətdən asılılığını və kütlə ilə enerjinin əlaqəsini ifadə edən qanunlar da həmin kəşflə təbii-elmi cəhətdən əsaslandırıldı. Nisbilik nəzəriyyəsinin yaranması ilə kütlənin dəyişməzliyi haqqındakı təsəvvürlərdə əsaslı dəyişiklik baş verdi. Nisbilik nəzəriyyəsi materiyanın fiziki xassəsi olan kütlənin cisimlərin hərəkət sürətindən asılılığını müəyyən etdi. Nisbilik nəzəriyyəsi cismin kütləsinin (m) onun hərəkət sürətindən (v) asılılığını riyazi olaraq belə ifadə etdi:

$$m = \frac{m_0}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}}$$

Burada m_0 -cismin sükunət kütləsi, S isə işığın boşluqdakı sürətidir.

Bu münasibətdən görüldüyü kimi, cismin hərəkət sürəti işıq sürətindən çox-çox kiçik olduqda kütlənin sürətdən asılılığı nəzərə alınmayacaq qədər kiçik olur. Klassik fizika məhz belə yavaş sürətli obyektlərlə iş gördüyündən, orada kütlənin hərəkət sürətindən asılılığı bir o qədər nəzərə çarpmırdı və onu nəzərə almadan da keçinmək olurdu. Işıq sürətinə yaxın sürətlərdə isə bu asılılıq böyük olur və onu

¹ F.Engels Təbiətin dialektikası, səh. 58.

nəzərə almamaq olmaz. Kütlənin sürətdən asılılığı qanunu materiyanın mühüm fiziki xassəsi olan kütlə ilə sürətin əlaqəsini əks etdirməklə, nəticə etibarlı ilə materiya və hərəkətin ayrılmaz əlaqəsini aşkara çıxarır.

Materiya ilə hərəkətin ayrılmazlığı özünün yüksək ifadəsini nisbilik nəzəriyyəsinin müəyyən etdiyi kütlə və enerjinin əlaqəsi qanununda tapdı. Bu qanunun kəşfi ilə ayrılıqda kütlənin və enerjinin saxlanması aid olan iki müxtəlif fiziki qanun kütlə və enerjinin saxlanması qanunu halında birləşdirildi; məlum oldu ki, bu iki qanun haqqında ümumi təbiət qanununun bir-birinə əlaqədar olan iki müxtəlif təzahürüdür¹.

Nisbilik nəzəriyyəsinin müəyyən etdiyi bu qanuna görə hər bir cisim öz kütləsinə (m) müvafiq olan enerjiyə (E) də malikdir: $E = mc^2$. Bütün maddi obyektlərin kütləsi və enerjisinin qarşılıqlı əlaqəsini və düz mütənasibliyini ifadə edən qanun qanunla materiya və hərəkətin ayrılmazlığı təsdiq edildi. Həmin qanun bütün çevrilmə proseslərində, o cümlədən materiyanın iki növü olan maddə və sahə hissəciklərinin qarşılıqlı çevrilməsi prosesində də öz qüvvəsini saxlayır.

Müasir “fiziki” idealistlər isə həmin qanunun mahiyyətini təhrif edərək, ona kütlə ilə enerji arasındakı dərin keyfiyyət fərqi aradan qalxması kimi, guya enerji-kütləyə və kütlənin enerjiyə çevrilə bilməsinin ifadəsi kimi baxırlar. Bununla da onlar elmin bu görkəmli nailiyyətini hələ V.İ.Lenin tərəfindən ifşa olunmuş V.Ostvaldın “energetizm” ruhunda şərh edirlər.

Müasir “energetizm” mahiyyətə Ostvald “energetizminin” eyni olsa da, onlar arasında mühüm fərq vardır. Bu fərq, hər şeydən əvvəl, həmin cərəyan nümayəndələrinin istinad etdikləri elmi faktların müxtəlif olmasıdır. Əgər Ostvaldın “energetizm” başlıca olaraq radioaktiv parçalanmanın, habelə kütlənin dəyişkənliyinin kəşfinə əsaslanırsa, müasir “energetizm” materiyanın konkret növü olan maddə hissəciklərinin onun başqa növü olan işıq (elektromagnit sahəsi) hissəciklərinə və ümumiyyətlə elementar hissəciklərin qarşılıqlı çevrilməsi faktına istinad edir. Müasir energetizmin nümayəndələri maddə hissəcikləri olan elektron-pozitron cütələrinin

---

1

işıq hissəcikləri olan qamma-şüalara (kvantlara) çevrilməsini materiyanın “annihilyasiyası”, yəni yox olması, “cütlerip qamma şüalardan (kvantlardan) əmələ gəlməsini isə fotonların “maddiləşməsi” kimi şərh edirlər, yəni “energetizmi” təbliğ edən müasir fiziklər maddənin elementar hissəciklərini materiya hesab etdikləri halda, işıq kvantlarına heç bir maddi daşıyıcısı olmayan xalis hərəkət, enerji kimi baxırlar. Bu cür təhrif üçün A.Eynşteyn özü müəyyən əsas vermişdir. “Nisbilik nəzəriyyəsinə görə kütlə ilə enerji arasında mühüm fərq yoxdur. Enerji kütləyə malikdir, kütlə isə özlüyündə enerjidir”¹. Məhz buna əsaslanan müasir “fiziki” idealistlər “kütlə” ilə “materiyanı” eyniləşdirir və bu zəmində də enerji ilə materiya arasında fərqi mühüm olmadığını söyləyirlər.

Nüvə fizikasının son nailiyyətləri ilə əlaqədar olaraq bəzi fiziklər “energetizmi” xüsusi bir ehtirasla təbliğ edirlər. V.Heyzenberq göstərir ki, artıq biz qədim yunanların mövcudluğuna ümid etdikləri “...bütün mövcudatın təşkil olunduğu əsas substansiyanın doğrudan da mövcud olduğunu bilirik. Bu substansiya ad versək, onda onu başqa şey deyil, məhz “enerji” adlandırmaq olar”².

Bu fikri əsaslandırmaq üçün V.Heyzenberq elektron-pozitron cütünün çevrilməsi faktından istifadə edir. İşin əslində isə elektron-pozitron cütünün fotonlara çevrilməsi heç də “materiyanın enerjiyə çevrilməsi”, yaxud “materiyanın enerjiden ibarət olması” demək deyildir. Çünki fotonlar əsla xalis enerji deyil, materiya hissəcikləridir və “cütlerin” fotonlara çevrilməsi və onların əmələ gəlməsi materiyanın bir formasının başqasına çevrilməsindən başqa bir şey deyildir. 1963-cü ildə nəşr olunmuş “Fizika və fəlsəfə” adlı əsərində Heyzenberq bu məsələyə qayıdaraq yenə də idealist mövqedən çıxış edir: “Hazırda bir sıra eksperimentlər elementar hissəciklərin ginetik enerjiden necə yarandığını və bu hissəciklərin şüalanmaya çevrilərək necə yoxa çıxdığını nümayiş etdirir. Buna görə də enerjinin kütləyə, kütlənin isə enerjiyə çevrilməsi prosesində qeyri-adi heç bir şey yoxdur”³. Həmin fikri pozitivizmin təsiri altında olan başqa fiziklər,

---

¹ А. Эйнштейн и Л. Внфельд. Эволюция физики. М., 1956, сәһ. 196.

² Бах: В. Геизенберг. Философские проблемы атомной физики, Изд. ИЛ, М., 1953, сәһ. 98.

³ Бах: В. Геизенберг. Физика и философия. М.-Л., 1963, сәһ. 92.

məsələn, elementar hissəciklər nəzəriyyəsi sahəsində görkəmli mütəxəssis M.Kell-Mann və E.Rozenbaum¹, nüvə fizikası sahəsində məşhur Amerika mütəxəssisləri R.Marşak və E.Suderşan da yeridirlər².

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, kütlə ilə enerjinin qarşılıqlı çevrilməsinə dair “energetik” ruhlu fikrə bəzi müəlliflərinin əsərlərində də rast gəlirik³. Sovet fiziklərinin əksəriyyəti və bir sıra sovet filosofu isə kütlə ilə enerjinin “qarşılıqlı çevrilməsi” tezisini obyektiv reallığa uyğun gəlməyən idealist tezis kimi rədd etmişlər³. Məsələn, görkəmli sovet filosofu akad. B.M.Gedrov kütlə ilə enerjinin “qarşılıqlı çevrilməsi”ni iddia edən energetik fəlsəfə tərəfdarlarını tənqid edərək yazır ki, $E = mc^2$ qanununun həqiqi mənası təbiətin hər hansı predmetinin hər iki fiziki atributlarının – kütlə (m) və enerjinin (E) ayrılmazlığından ibarətdir⁴.

Yuxarıda bəhs etdiklərimizə yekun vuraraq deyə bilərik ki, dünya hərəkət edən materiyadır və materiyanın hər bir konkret növü müvafiq hərəkətlə ayrılmaz əlaqədədir. Kütlə ilə enerjinin əlaqəsi qanunu isə materiya ilə hərəkətin ayrılmazlığı haqqında, hərəkətin materiyanın atributu olması haqqında dialektik materializm müddəasının həqiqiliyini təbii-elmi cəhətdən əsaslandırır.

***

İnsanı əhatə edən xarici aləm əbədi hərəkətdə, dəyişmə və inkişafda olan materiyadır. Materiyanın bu hərəkət və inkişafı isə müəyyən məkan və zaman daxilində baş verir. Bu münasibətlə V.İ.Lenin yazır: “Dünyada hərəkət edən materiya ancaq məkan və zaman daxilində hərəkət edə bilər”⁵.

Dialektik materializmə görə, məkan və zaman materiyaya nisbətən xarici və müstəqil varlıq olmayıb, onun ayrılmaz daxili xassələri, atributlarıdır. Buna görə də materiya yalnız özünün bu varlıq

---

¹ Бах: М. Гелл-Манн, Е. Розенбаум. Элементарные частицы. УФН, т. XXV, вып. 2, 1958, с. 396, 400, 401.

² Бах: Р. Маршак и З. Судершан. Введение в физику элементарных частиц. М., 1962, с. 10.

³

⁴ Yənə orada. Səh 123

⁵ Yənə orada. Səh 129

formaları daxilində mövcud ola bilər, çünki "...hər bir varlığın əsas formaları məkan və zamandır; zaman xaricində varlıq da məkan xaricində varlıq kimi ən böyük bir cəfəngiyyatdır"¹. Həm də materiya ilə onun varlıq formaları olan məkan və zaman arasında qarşılıqlı münasibət vardır. Bu isə o deməkdir ki, materiya öz mövcudluğu formaları olan məkan və zamandan xaricdə mövcud olmadığı kimi, məkan və zaman da materiyadan ayrılmazdır və ancaq materiyada, materiya vasitəsilə və materiya sayəsində mövcuddur, "...materiyanın bu mövcudluq formalarının hər ikisi materiyasız heç nədir, yalnız bizim başımızda mövcud olan boş təsəvvürlərdir, abstraksiyalardır"².

Real məkan və zamanın bir çox xassələri vardır. Materiyanın öz xassələri kimi, onun varlıq formaları olan məkan və zamanın xassələri də hərəkət və qarşılıqlı təsirdən törəyir.

Məkan və zaman bir sıra ümumi xassələrə malikdir: obyektivlik, mütləqlik, bir-birilə və hərəkətlə üzvi əlaqə, sonsuzluq, arasıkəsilmənliliklə arasıkəsilməzliyin vəhdəti.

Məkan və zamanın obyektivliyinin qəbul edilib-edilməməsi məsələsini "əsas fəlsəfə məsələlərini bir-birindən ayıran əsas qnoseologiya məsələsi"³ hesab edən V.İ.Lenin yazırdı: "Materializm şüurumuzdan asılı olmayan obyektiv reallıq, yəni hərəkət edən materiya mövcud olduğunu qəbul etməklə gərək hər şeydən əvvəl... zaman və məkanın da obyektiv reallığını mütləq qəbul etsin"⁴.

Obyektiv idealizm materiya kimi məkan və zamanın da obyektivliyini rədd edir, onları varlığın ideal formaları, dünya ruhunun məhsulları adlandırır. Hegelə görə, dünya ruhu əvvəlcə məkanı, sonra isə təbiəti və zamanı doğurmuşdur.

Subyektiv idealizmə görə isə məkan və zaman insan şüurunun məhsuludur. Ç.Berкли məkan və zamanı təəssüratların subyektiv formaları adlandıraraq, onların obyektivliyini rədd edir. Bu məsələdə Kant da idealizm tərəfində durmaqla "...zaman və məkanı obyektiv reallıq deyil, insan seyrinin formaları hesab edir"⁵, yəni Kanta görə,

---

¹ F.Engels. Anti-dürinq. Səh 48.

² F.Engels Təbiətin dialektikası. 206.

³ V.İ.Lenin. Materializm və empiriookritsizm, səh. 182.

⁴ Yenə orada. Səh 181.

⁵ Yenə orada.

məkan və zaman təcrübədən əvvəl və ondan asılı olmadan insan şüurunda mövcuddur.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində subyektiv idealizmin yeni pövu kimi meydana çıxan maxizmin nümayəndələri də öz ideya sələfləri Berkli, Yum və Kantın ardınca gedərək, məkan və zamanın obyektiv reallığını subyektivistcəsinə rədd edirdilər. “XX əsr təbiətşünaslığının ən yeni fəlsəfi” bayrağı altında çıxış edən maxizm məkan və zaman haqqında əvvəlki təsəvvürlərin, xüsusilə onları bir-birindən hərəkət edən materiyadan ayıran İ.Nyutonun metafizik təsəvvürlərinin məhdudluğunu aşkara çıxaran ən yeni təbii-elmi faktların mahiyyətini saxtalaşdırırdılar. Onlar mütləq məkan və zaman haqqında ən yeni kəşflər (xüsusilə nisbilik nəzəriyyəsi) sayəsində məhdudluğu aşkara çıxan Nyuton baxışlarını tənqid etmək pərdəsi altında əslində məkan və zamanı obyektiv hesab edən klassik fizikanın materialist müddəalarına qarşı hücumu keçirdilər. Məsələn, Maxın fikrincə, məkan və zaman obyektiv reallıqlar olmayıb müntəzəm (və ya ahəngdar) duyğu sıraları sistemləridir. Maxın bu sözlərinin mahiyyətini açaraq, V.İ.Lenin yazır: “Bu aşkar bir idealizm mənasızlığı olub, labüddən, cisimlərin duyğu komplekslərindən ibarət olması təlimindən irəli gəlir. Maxın dediyindən bu çıxır ki, insan öz duyğuları ilə məkan və zamanda mövcud deyil, əksinə, məkan və zaman insanda mövcuddur, insandan asılıdır və bunları insan törədir”¹. Maxın ardınca onun tərəfdarları K.Pirson, A.Puankare, V.Ostvald da məkan və zamanı subyektivistcəsinə şərh edirlər².

Aşkar görünür ki, elmi-texniki inqilabın başlıca nəticələrindən biri cəmiyyətin iqtisadi həyatında olan dəyişikliklərdir—məhsuldar qüvvələrin inkişafı, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi və deməli, ümumi sərvətin artması, bir sözlə insanların maddi həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasıdır. Lakin elmi-texniki inqilab cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə çox ciddi surətdə təsir göstərərək, adət etdiyimiz sürətləri,

---

¹ В. И. Л е н и н. Материализм в э м п и р и о к р и т и с и з м, с ə һ. 184.

² Бах: К. П и р с о н. Грамматика науки. Изд. «Шиповник», СПб, 1911, . >h. 220; А. Пуанкаре. Денность науки, М., 1906, с ə һ. 7; В. Ост- И.-ИЛБД. Натурфилософин. СПб, 1910, с ə һ. 58.

ritmləri, əmək şəraitini, əməyin xarakter və məzmununu, insan münasibətlərinin konkret məzmununu, insanların əxlaqi-psixoloji vəziyyətini və s. əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir. Məhz ona görə də elmi-texniki inqilabla ictimai tərəqqinin qarşılıqlı nisbəti məsələsinin, başqa sözlə desək, elmi-texniki inqilabın ictimai əxlaqi nəticələrinin, ictimai münasibətlər sisteminin bu inqilabın həyata keçirilməsinə təsirinin ətraflı və dərinlən tədqiq edilməsi son dərəcə böyük aktuallıq kəsb edir.

Elmi-texniki inqilab və onunla əlaqədar olan sosioloji problemlər son zamanlar həm texniki elmlərin nümayəndələri, həm də iqtisadçılar, filosoflar və sosioloqlar tərəfindən az-çox ətraflı işlənmişdir. Lakin bu hələ heç də o demək deyildir ki, bu sahədə görülməli iş qalmamışdır. Əksinə, bu prosesin getdikcə sürətlənməsi və intensivləşməsi elmin qarşısında sosioloji problemlərin işlənməsini xüsusi kəskinliklə qoyur.

Tədqiqinə başlanan hər bir yeni problem kimi bu problemin öyrənilməsində də fikir müxtəlifliyinə, bəzən zidd mənalarda başa düşülən anlayışlara, məsələlərin mübahisəli aspektlərinə və s. rast gəlirik. Əsərdə qoyulan məsələlər üzrə yeri gəldikcə bu cür problemlərin qoyuluşu və həlli haqqında müəlliflər öz fikirlərini söyləyirlər.

Məlumdur ki, elmin və texnikanın tərəqqisi cəmiyyətin inkişaf tələbatından doğan qanunauyğun bir prosesdir. Həm də bu proses də dialektikəsinə, kəmiyyət dəyişmələrinin sıçrayışlarla keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi yolu ilə baş verir. Elmi-texniki tərəqqidə xırda kəmiyyət dəyişmələri toplanaraq coşqun sıçrayışlara, ciddi keyfiyyət dəyişikliyinə gətirib çıxarır ki, bu da elmi-texniki inqilab adlandırıla bilər. Deməli, elmi-texniki inqilab elm və texnikanın tərəqqisi prosesindəki müəyyən mərhələlərdir.

Məsələyə bu cür yanaşmaqla biz elmi-texniki inqilab anlayışı və onun tərifini ətrafında ədəbiyyatda hələ də davam edən mübahisələrin həllinə müəyyən mənada istiqamət vermiş

oluruq. Bu sahədəki tədqiqatların başlıca vəzifəsi isə göstərilən prosesin mahiyyət və məzmununu açmaq, onun törətdiyi yeni sosioloji, əxlaqi, psixoloji, ideoloji və siyasi problemlərin ətraflı öyrənilməsi olmalıdır.

Belə bir cəhətə də diqqəti cəlb etmək istərdik ki, elmi-texniki inqilabı baş verdiyi ictimai-iqtisadi zəmindən, mövcud ictimai münasibətlər sistemindən ayrılıqda, ondan təcrid edilmiş şəkildə öyrənmək, onu mütləqləşdirmək cəhdi, bir az da qabağa gedək, onu cəmiyyətin inkişafının həlledici amili kimi qiymətləndirmək cəhdi də onun ictimai mahiyyətini inkar etmək qədər cılız və hətta zərərli nəticələr törədir. Deməli, məsələnin düzgün həlli elmi-texniki inqilab prosesinin texniki və texnoloji cəhətləri ilə onun ictimai-iqtisadi zəmini və ondan törəyən sosioloji momentlərin düzgün ahəngdar uzlaşdırılması əsasında ola bilər.

“Texnoloji determinizm” və digər texnokratik nəzəriyyələrin tərəfdarları (Lesli Uayt, D.Xarrensən və b.) müasir cəmiyyətdə texnikanın təyinedici əhəmiyyətini göstərərək qeyd edirlər ki, elm və texnika bəşəriyyət üçün böyük imkanlar açır. Ancaq onlar texnika ilə iqtisadi-ictimai münasibətlər arasındakı dialektik əlaqəni başa düşmədiklərinə görə bunların nöqtəyi-nəzəri texnika ilə ictimai münasibətlərin qarşılıqlı əlaqəsinin həqiqi və obyektiv xarakterini açmır. Texniki “ictimai determinizm” tərəfdarları isə (A.T.Şabo, İ.A.Popsiun, İ.Feld, L.İ.Nimerman, L.İ.Van-Niveneyns, Z.A.Kampo və b.) göstərirlər ki, ictimai nəzəriyyə texnikanın inkişafını müəyyən edir. Bunlar da texnika ilə ictimai münasibətlər arasındakı dialektik əlaqəni görmürlər. Onlar bir sıra hallarda düzgün olaraq texnikanın ictimai aspektini qeyd etsələr də, “texnoloji determinizm” tərəfdarlarını düzgün mövqedən tənqid etsələr də, ictimai həyatla texnikanın qarşılıqlı fəaliyyətini anlamaqdan uzaqdırlar.

Bu məsələnin düzgün həlli yalnız texnikanı, hər şeydən əvvəl, ictimai münasibətlərin göstəricisi kimi öyrənən

marksizm-leninizm metodologiyasına arxalanmaqla mümkündür. Bu fikri K. Marks “Kapital”ın 1 cildində geniş və aydın ifadə edərək göstərir ki, “iqtisadi dövrlərin fərqi onda deyildir ki, nə istehsal edilir, bundadır ki, necə istehsal edilir, hansı əmək vasitələri ilə istehsal edilir. Əmək vasitələri nəinki insan iş qüvvəsinin inkişafı meyarıdır, habelə əməyin icra edildiyi ictimai münasibətlərin göstəricisidir”¹ (kursiv bizimdir).

Burada Marks texniki tərəqqiyə texniki və ictimai momentlərin vəhdəti kimi baxır. O, texnikanın inkişafının necə məhsuldar qüvvələrin inkişafına aparmasını və bunun nəticəsində istehsalın, iqtisadi münasibətlərin, sonra isə müxtəlif ideoloji münasibətlərin necə dəyişməsinə və öz növbəsində iqtisadi, ideoloji münasibətlərin texnikaya necə əks təsir etməsini göstərir.

Texnikanın əsasında təbiətin qanunlarından istifadə edilməsi durur. Lakin ictimai inkişaf qanunlarını, istehsal münasibətlərini nəzərə almadan texnikanın inkişafını və onun ictimai nəticələrini düzgün dərk etmək mümkün deyil. Təbiətsünaslıq texnikanın köməyi ilə təbiət qanunlarının istifadə edilməsi imkanı haqqında məlumat verir. Amma texnikanın inkişafı hansı istiqamətdə, hansı məqsədlə həyata keçirilir, o insana necə təsir edir? – kimi suallara yalnız texnikanın inkişafının ictimai şəraitini nəzərə almaqla cavab vermək mümkündür.

Müasir elmi-texniki inqilab istehsalın yeni texniki bazasını yaratmağa imkan verir. Elm və texnikanın nailiyyətləri sayəsində sənaye sahəsinə yeni maşınlar, cihazlar və mexanizmlər tətbiq olunmağa başlamışdır, əmək cisimlərinin və müxtəlif enerji mənbələrinin rolu artmışdır. Elektron texnikası ilə yanaşı atom, reaktiv və kosmik texnika sahəsində də böyük

---

¹ K.Marks. Kapital, 1 cild, Bakı, 1969, səh. 186

inkişaf əldə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın texniki bazasının müasir inkişafı avtomatlaşdırmanın (texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılması və maşın sisteminin avtomatik idarə olunması), elektricləşdirmənin (elektrik təchizi və elektrik maşınquraşdırma) səviyyəsi ilə şərtlənir.

Elmi-texniki inqilab yalnız texnikanın bir növündən digərinə keyfiyyətə keçid demək deyildir. O həm də elmin inkişafı ilə xarakterizə olunur. Dövrümüzdə təbiətin dərk edilməsi, ictimai inkişaf qanunlarından istifadə olunması sahəsində keyfiyyət sıçrayışı baş verir. Texnika və texnologiya, yeni növ enerji, xammal və materialların yaradılması elmin inkişafı və onun nailiyyətlərinin istehsal texnoloji tətbiqi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Elmi nailiyyətlərin əmək vasitələrinin inkişafına təsiri haqqında danışaraq K.Marks göstərir ki, təbiət maşınları, parovozları, dəmir yollarını quraşdırmır, bütün bunların hamısı insan əli ilə yaradılmış beyin orqanlarıdır, biliyin əşyalaşmış qüvvəsidir¹. V.İ.Lenin də texnikanın inkişafının elmi müvəffəqiyyətlərdən asılılığını qeyd edərək yazırdı: “Ən yeni elmin son nailiyyətləri əsasında qurulmuş... texnika olmadan... sosializm mümkün deyildir”.²

Elmi tədqiqatların müasir vəziyyəti elm və texnikanın daha dərin daxili əlaqəsi ilə xarakterizə olunur. Geniş miqyasda elmin “sənayeləşdirilməsi” adlanan proses baş verir. Elm istehsalın texniki təchizatı, istehsal prosesini yeni əsaslar üzərində qurmaq üçün ilkin şərtlər yaratmışdır. Elm avtomatika, elektrotexnika, kibernetika sahəsində, yeni növ enerjinin işlədilməsi və materialların alınması və işlədilməsinin yeni metodları sahəsindəki nailiyyətləri sürətləndirir. Riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya, biofizika, fiziki kimya kimi elmlər istehsalda daha geniş tətbiq olunur. Humanitar elmlərdən–iqtisadi riyaziyyat,

---

¹ Бах: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, часть II сәһ., 215

² V.İ.Lenin. Əsərləri, 27-ci cild, sәһ.342-343.

iqtisadi kibernetika, riyazi linqvistika, psixologiya, sosiologiya və başqalarının nailiyyətləri dəstəhsala geniş tətbiq olunur.

Elmi nailiyyətlər istehsalın texniki təchizini sürətləndirir. Öz növbəsində sənaye tədqiqatçıları qarşısında daha yeni, daha çox mürəkkəb elmi problemlər qoyur. Vaxtilə bu qdnunauyğunluğu qeyd edərək F.Engels yazırdı: “Əgər... texnika xeyli dərəcədə elmin vəziyyətindən asılıdırsa, onda elm texnikanın vəziyyət və tələblərindən daha çox asılıdır. Əgər cəmiyyətdə texnikaya tələb meydana gəlsə, bu tələb elmi onlarca universitetin irəliləmə biləcəyindən daha çox irəlilədir”¹.

Elmi-texniki inqilabın təsiri altında biliyin differensiasiyası və inteqrasiyası baş verir. Bu, elmin son dərəcə dinamik inkişafı ilə izah olunur. Biliyin və elmi fənlərin göstərilən dinamik inkişafı isə yeni elm sahələrini, onların istehsalın tələb və ehtiyacları ilə əlaqədar olan yeni qanunauyğunluqlarını, bu qanunauyğunluqları dərk etmək üçün lazım olan bir sıra elmi idrak üsul və vasitələrini yaradır. İndi klassik elmlər də daxil olmaqla bu cür təmas (qarışıq) elmlərinin sayı rəsmi məlumatlara görə iki minə çatmışdır.

Elmlərin inteqrasiya və differensiasiyası isə indiki şəraitdə kompleks tədqiqatın aparılmasını, bu tədqiqatlarda ənənəvi idrak metodları ilə yanaşı müasir metod və formalardan, sistem və struktur təhlildən istifadə etməyi tələb edir. Buna görə də demək olmaz ki, müasir elmi-texniki inqilab yalnız cəmiyyətin maddi həyat sahəsinə təsir göstərir. Demək lazımdır ki, elmi-texniki inqilab ən adi şüur dairəsindən tutmuş, cəmiyyətin bütün mənəvi, ideoloji münasibətlər sahəsinə qədər dəyişdirici təsir göstərir. Bunu müasir dövrdə iki ictimai sistemin ideoloji-siyasi mübarizəsinin praktikası bir daha təsdiq edir.

Elmi-texniki inqilab və ictimai inkişafın müasir problemlərinin hərtərəfli və sistem şəklində izah və şərhini bir giriş məqaləsində vermək çətindir və giriş məqaləsindən

---

¹ K.Marks və F.Engels. Seçilmiş məktublar. Bakı, 1955, səh. 492.

gözlənilən tələb də deyildir. Hətta oxucunun müzakirəsinə təqdim edilən bu əsər də bütövlükdə həmin problemlərin tam və bitkin həllini verə bilməz. Buna görə də müəlliflər deyilən problemlərin həllində öz diqqətlərini əsasən iki məsələ: elmi-texniki inqilab və ictimai tərəqqi, elmi-texniki inqilab və ictimai idrak problemləri üzərində cəmləşdirmişlər.

Əsərin yazılmasında aşağıdakı müəlliflər iştirak etmişlər: I hissənin: giriş, birinci fəslin I, II, III, IV paragrafları tarix elmləri doktoru, professor S.R.Aslanov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor C.T.Əhmədli, fəlsəfə elmləri namizədi A.A.Rəhimov, V paragraf fəlsəfə elmləri namizədi C.Ə.Əhmədov, II fəslin I paragrafı fəlsəfə elmləri namizədi S.H.Yolçuyev, II paragrafı fəlsəfə elmləri namizədi, dosent Ə.P.Əhmədov və fəlsəfə elmləri namizədi Q.M.Hüseynov, III paragraf fəlsəfə elmləri namizədi A.A.Rəhimov və H.T.Əhmədli tərəfindən yazılmışdır. II hissənin I fəslinin I və III paragrafları fəlsəfə elmləri namizədi, dosent V.Ə.Paşayev, II paragrafı fəlsəfə elmləri doktoru, professor C.T.Əhmədli və fəlsəfə elmləri namizədi, dosent Y.V.Soqomonov, II fəslin I paragrafı fəlsəfə elmləri namizədi, dosent M.F.Cəlilov, II paragrafı A.Ə.Məmmədov, III fəslin I paragrafı R.Məmmədov, II paragrafı fəlsəfə elmləri namizədi, dosent Q.Ə.Talıbov, IV fəslin I paragrafı V.R.Zotov, II paragrafı R.B.Novruzov tərəfindən yazılmışdır.

Müəlliflər təqdim edilən əsərin tamlığı və qüsursuzluğu fikrindən çox-çox uzaqdırlar. Ona görə də sağlam elmi tənqidi əsas tutaraq qeyd verəcək hər bir oxucuya əvvəlcədən minnətdarlıq edirlər.

I hissə

ELMI-TEXNİKİ İNQILAB VƏ İCTİMAİ TƏRƏQQİ

1-ci fəsil

KAPİTALİZM VƏ SOSIALİZM ŞƏRAİTİNDƏ ELMI-TEXNİKİ İNQILABIN İCTİMAİ NƏTİCƏLƏRİ

§ 1. ELM, İSTEHSAL, İNSAN

Sosializm və kommunizm istehsalı və məhsuldar qüvvələri zəhmətkeşlərin hərtərəfli kamilləşməsi, onların ruhi və fiziki imkanlarının getdikcə genişləndirilməsi və çiçəklənməsi yolu ilə inkişaf edir. Kommunizm formasıyaş şəraitində istehsal da öz növbəsində insana, onun maddi və ruhi tələbatının maksimum ödənilməsinə, şəxsi keyfiyyətlərinin hərtərəfli inkişafı və təkmilləşməsinə xidmət edir.

Deməli, istehsaldan danışarkən burada iki başlıca cəhət – təbiəti və insanı, insanın isə öz növbəsində fiziki və ruhi xassələrini nəzərə almaq zəruridir. İstehsalın ruhi potensiallarından başlıcası elmdir. Elmin nailiyyətləri maddi istehsal vasitələrində təcəssüm etdiyi dərəcədə o, bilavasitə məhsuldar qüvvələrə çevrilir. Elmin bilavasitə məhsuldar qüvvələrə çevrilməsinin başlıca cəhətlərindən biri də onun fəhlə və kəndlilərin, mühəndislərin, texniklərin, aqronomların, istehsalda çalışan elmi işçilərin əməli fəaliyyətində və əməyin elmi təşkilində təcəssüm etməsidir. Həm də L.İ.Brejnevın partiyanın XXIV qurultayında dediyi kimi, “bilavasitə məhsuldar qüvvə kimi elmin rolunun getdikcə daha artıq təzahür

etdiyi dövrdə elmin nailiyyətləri nə qədər parlaq olsa da, ayrı-ayrılıqda bu nailiyyətlər deyil, bütün istehsalın yüksək elmi-texniki səviyyəsi əsas amilə çevrilir”.¹

Sosializm şəraitində elmi-texniki tərəqqi ictimai istehsalın inkişafının sovet adamlarının maddi rifah halının yaxşılaşmasının və ümumiyyətlə ictimai tərəqqinin başlıca mənbələrindən biridir. Sov.İKP Proqramında göstərilir: “Avtomatlaşdırma və kompleksli mexanikləşdirmə sosialist əməyinin tədriclə böyüyüb kommunist əməyinə keçməsi üçün maddi əsasdır. Texniki tərəqqi, istehsal mədəniyyətinə, bütün zəhmətkeşlərin ixtisas və ümumtəhsil hazırlığına olan tələbi xeyli yüksəldəcəkdir. Yeni texnikanın inkişafından sovet adamının əmək şəraitini kögündən yaxşılaşdırmaq və yüngülləşdirmək üçün iş gününü qısaltmaq və yaşayışı daha yaxşı qurmaq üçün, ağır fiziki əməyi, sonra da ixtisas tələb etməyən hər cür əməyi ləğv etmək üçün istifadə olunacaqdır”.²

Ölkəmizin sürətlə inkişafı, mədəniyyətin çiçəklənməsi, elm və texnikanın son nailiyyətlərinin ictimai fəaliyyətə və məişətə tətbiqi cəmiyyətdəki insanlarımızın təkcə elmi, təhsilli olmasını deyil, habelə öz bilik ehtiyatlarını daim yeniləşdirməsini tələb edir. Ümumi inkişaf sürətləndikcə insanların biliyinin yeniləşməsi, sanki onların “yenidən oxumaları” müddəti qısaltmalıdır. Öz-özündən aydındır ki, yalnız elmin əsaslarını möhkəm mənimsəmiş insan çox böyük həcmə və sürətə malik olan müasir elmi informasiya ilə öz biliyini zənginləşdirə bilər. Sosioloqların apardığı tədqiqatın nəticələrindən biri budur ki, “elmi insan texminimumu formal deyil, şüurlu surətdə mənimsəyir. Öz istehsal dərəcəsini az savadlı yoldaşına nisbətən üç dəfədən çox sürətlə artırır, təqribən 6 dəfə az zay məhsul buraxır. Əmək intizamını nadir hallarda pozur, çox hallarda fəal

---

¹ Sov. İKP XXIV qurultayının materialları, səh. 60.

² Yenə orada, səh. 401.

ictimaiyyətçi olur.”¹

Ermənistan elektrik zavodunun tokarı Y.Qriqoryan özünün “Nə üçün mən səmərələşdiriciyəm?” adlı məqaləsində göstərir ki, fəhlə, yaxud digər işçi öz ustalığı dərəcəsini artırmaq üçün birinci növbədə elmi biliyini artırmalıdır². O.Lasis müasir istehsal prosesində insanın rolundan bəhs edərək göstərir ki, “insanın, onun istehsal dərəcəsinin və təhsilinin, onun əhvali-ruhiyyəsinin və əməyə münasibətinin, onun şəxsi istəklərinin və gələcək planlarının əhəmiyyəti artır”³.

Bizim “Pravda”, “İzvestiya” və “Komsomolskaya pravda” qəzetlərindən gətirdiyimiz bu parçalar müasir mərhələdə, elmi-texniki inqilabın həyata keçirildiyi bir şəraitdə insanın elmi-texniki və ümumi mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə nə qədər böyük əhəmiyyət verildiyini göstərir. Hələ V.İ.Lenin göstərirdi ki, savadsız bir adam elektrik kotanına yaxınlaşa bilməz. Bu fikir müasir elektron cihazları, avtomatik, kibernetik qurğulara və digər yüksək növlü texnika haqqında daha böyük əsasla söylənilə bilər. Kommunizmin maddi-texniki bazasının yaradılması, məlum olduğu kimi, bütöv istehsalçılar kütləsinin mədəni-texniki səviyyəsinin son dərəcə yüksəlməsini tələb edir.

Lakin, cəmiyyət üzvlərinin mədəni-texniki inkişafı onların elmi inkişafından kənarında baş verə bilməz. Bu iki ünsürün dialektik vəhdəti bizim texniki-iqtisadi və ictimai quruculuq sahəsindəki fəaliyyətimizin müvəffəqiyyətli olmasının əsasıdır. C.Bernal və A.Akkey haqlı olaraq yazırdılar ki, “bütövlükdə biz istəyirdik ki, elm bütün insanların fiziki və ruhi **inkişafına kömək edən** universal mədəniyyətimizin bir hissəsi olsun”.⁴

---

¹ X. Таммисте. Ахиллесова пята вечернего образования, газ. «Правда», 28 января 1969 г.

² Ю. Григорян. Почему н рационализатор?, «Комсомольская правда», 26 сентября 1968 г.

³ О. Лацис. От зубила к автомату. «Известия», 3 апреля 1969 г.

⁴ Дж. Д. Бернал, А. Л. Маккей (Англия). На пути к науке о науке,

Bununla belə elm “daim praktikaya cəlb edilən və praktika tərəfindən möhkəmləndirilən xalis təfəkkür predmeti deyildir. Buna görə də elm texnikadan ayrılıqda öyrənilə bilməz.¹ Texnika və elm insan fəaliyyətinin iki tərəfi olmaqla müxtəlif funksional yükə malikdirlər: birincisi, yəni texnika “hər hansı bir şeyi predmetcə təcəssümləşmiş və ictimai cəhətdən möhkəmləndirilmiş hazırlama üsuludur”; ikincisi isə həmin şeyin “necə hazırlanmasının başa düşülməsi üsuludur”.² Bu cəhət həm insan fəaliyyətinin maddi tərəfi olan texniki tərəqqiyə, həm də onun ruhi tərəfi olan elmin inkişafına öz təsirini göstərir: əmək alətləri və ictimai şüurun formaları öz daxili qanunauyğunluğu əsasında inkişaf edirlər.

Məlumdur ki, hər bir predmet və hadisənin inkişafında yeni yaranan yüksək pillə əvvəlki mərhələləri inkar edir. Həm də bu inkar tək-cə məhvetmə deyil, inkar olunandakı müsbət və mütərəqqi cəhətlərin saxlanması və yeni inkişaf mərhələsində davam etdirilməsi prosesidir, yəni inkar bərtərəfetmə prosesidir. Burada biz iki cəhəti xüsusilə müşahidə edirik: bir tərəfdən, inkar köhnə ilə yeni arasında əlaqə momenti kimi çıxış edir; digər tərəfdən isə inkar edən hər bir yeni pillə inkişafda daha yüksək pillə olduğuna görə inkar həm də inkişaf deməkdir. Haqqında danışdığımız texnikaya tətbiqən inkar müəyyən maşın və mexanizmlərdə təcəssümləşmiş ideya və prinsiplərin yeni ideya və prinsiplərlə əvəz edilməsi (inkarı), onlarda olan köhnəlmiş cəhətlərin atılması ilə yanaşı müsbət və mütərəqqi cəhətlərin, yeni maşın və mexanizmlərdən istifadə edilməsi deməkdir (bu axırıncı cəhət əslində varislik qanununun xüsusi halı kimi qiymətləndirilməlidir). Bu proses nəticə etibarlı ilə texnoloji əməliyyatların və deməli, texniki məmulatların mürəkkəbləşməsinə və təkmilləşməsinə doğru aparır ki, bu da

---

«Вопросы философии» № 7, 1966, səh. 160.

¹ Дж. Д. Бернал, Наука в истории общества, М., 1956, səh. 26.

² Yenə orada, səh. 30.

elə texniki tərəqqi deməkdir (texnikanın inkişafında arasıkəsilməzlik momenti məhz budur). Göstərilən bu arasıkəsilməzlik elmi-texniki tərəqqi prosesində kəmiyyət dəyişmələrinin toplanaraq nəhayət keyfiyyət dəyişməsinə keçməsi, maddiləşmiş bilik formalarının yeni formalarla tamamilə əvəz edilməsi deməkdir. Bu isə öz nəvbəsində elmi-texniki tərəqqi prosesində inqilab (elmi-texniki inqilab) deməkdir ki, həm elmdə, həm də texnikada dərin keyfiyyət dəyişmələri ilə xarakterizə edilir (texnikanın inkişafında arasıkəsilməzlik).

Bəs müasir elmi-texniki inqilab şəraitində elmin xarakteri necədir? Hələ Marks göstərmişdir ki, əməyin məhsuldarlığı çox müxtəlif mürəkkəb şərtlərlə, o cümlədən “elmin inkişaf səviyyəsi ilə və onun texnoloji tətbiqi dərəcəsi ilə”¹ müəyyən edilir. Daha sonra Marks qeyd etmişdir ki, əsas kapitalın inkişafı ümumiyyətlə ictimai biliyin, – elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi dərəcəsinin² göstəricisidir. Lakin elm, sözün əsil mənasında yalnız o zaman məhsuldar qüvvə ünsürünə çevrilir ki, “maşın şəklində əmək vasitəsi elə bir maddi varlıq forması kəsb edir ki, bu forma, insan qüvvəsini təbiət qüvvələri ilə əvəz etmək və köhnə empirik üsullar əvəzində təbiətşünaslıqdan şüurla istifadə etmək üçün şərait yaradır”³.

Elmin tətbiq edilməsinin məhdudluğu onunla izah edilirdi ki, texnika və texnologiya istehsalın obyektiv elmi əsaslarından deyil, insanın istehsalda bilavasitə iştirakından əhəmiyyətli dərəcədə asılı idi. Elmin vəzifəsi bütövlükdə istehsal prosesinə xidmət etmək deyil, yalnız müxtəlif maşınlar və digər əmək vasitələri yaratmaqdan ibarət idi. Elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi prosesi, elmi-texniki inqilabla sıx

---

¹ K.Marks. Kapital, 1 cild, səh. 50.

² Из неопубликованных рукописей К.Маркса, ж. «Большевик», 1939, №11-12, сәh. 63.

³ Бах: К.Маркс. Kapital, 1 cild, сәh. 388.

əlaqədardır¹.

Müasir şəraitdə elmi biliyin inkişafı ilə elmin əməli “çıxışlarının” əmək alətləri və vasitələrində maddiləşməsi arasında uyğunsuzluq vardır. Göstərdiyimiz əməli “çıxışlar” elmin yalnız bir hissəsi, onun məqsədlərindən biridir. Elmin istehsalatda tam deyil, yalnız qismən tətbiq edilməsi göstərir ki, elm öz inkişafında yüksələn bir sürətlə texnikadan qabağa gedir və deməli, onun sonrakı inkişafı üçün potensial imkanlar yaradır.

Bir tərəfdən, maşınların meydana gəlməsi ilə yaranan elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi prosesi getdikcə artan bir sürətlə baş verir və elmi-texniki inqilabın həyata keçməsi ilə başa çatacaqdır; digər tərəfdən, ölkənin gücünün başlıca göstəricilərindən biri olan elm getdikcə cəmiyyətdə daha həlledici mövqə tutur. Kəşflər sahəsi olan elm indi istehsal sahəsinə çevrilir və özünün inkişaf tələbatı ilə istehsalın da inkişafını şərtləndirir. “Texnika ictimai məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün yalnız bir vasitədir, texnikanın inkişafının istiqaməti və xarakteri isə bir çox cəhətdən elmin tərəqqisi ilə müəyyən edilir”.²

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk maşınlar yaranan dövrdə belə bir sıra əsaslı elmi tədqiqatlar olmuşdur. Lakin bu tədqiqatlarda olan kəşflərin maddiləşməsi prosesi çox uzun çəkmişdir. Bu və ya digər elmi kəşfin praktikada az-çox geniş tətbiqi üçün on illər, bəzən hətta yüz illər keçmişdir. Məsələn, elektrik cərəyanının ilk dəfə kəşf edilməsindən ilk stansiyanın yaradılmasına qədər tam bir əsr vaxt keçmişdir.

---

¹ Bu haqda ətraflı bax: Кудряшов А. И. Современная научно-техническая революция и ее особенности. М., 1965; Майзель И. А. Коммунизм и превращение науки в непосредственную производительную силу, М., 1963.

² Философские и социологические проблемы научно-технической революции. Передовая. «Вопросы философии», № 4, 1969, сәһ.3.

Lakin, elmi-texniki inqilab şəraitində elmi kəşfin praktikada tətbiqi müddəti getdikcə azalır. Məsələn, uranın nüvəsinin parçalanmasından alınan enerjinin kəşfi ilə onun əməli tətbiqi – ilk nüvə reaktorunun yaradılması – arasında cəmi 15 il vaxt keçmişdir.

Elmdə artıq müəyyən edilmişdir ki, mühüm elmi ideyaların əsaslı axtarış tədqiqatları səviyyəsindən tətbiqi tədqiqatlar səviyyəsinə, oradan isə hazır məhsul şəklində istehsalatda tətbiq edilməsi səviyyəsinə qalxması üçün tələb edilən ictimai zəruri iş vaxtı 10-15 ilə bərabərdir. O cümlədən tətbiqi tədqiqatdan kütləvi istehsalat keçilməsi üçün altı, səkkiz il vaxt lazımdır. Buradan tamamilə aydın olur ki, bu proses nəticəsində elmi tədqiqatlar sahəsində istifadə edilən elmi alətlər (“alət” sözü burada tək cə maddi alət mənasında istifadə edilmir) hər dörd, beş ildən bir, bəlkə də daha tez-tez yeniləşməlidir. İnsanın bilavasitə nəzarət edə bilmədiyi sahələrin (yüksək təzyiq, sürət, istilik və s.) nəzəri və əməli fəaliyyət obyektinə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq idrakda istifadə edilən metodlar, cihazlar, təcrübə üsulları və digər vasitələr dəyişilir və onların yeniləri ilə əvəz edilməsi zərurəti təkidlə ortaya çıxır. Bunu biz aydın şəkildə elmi informasiyanın yayılması üsulu və vasitələrinin dəyişilməsində görürük. Hazırda, məsələn, məqalə və referatlar köhnəlməkdədir. Elmi informasiyanın 80 faizindən çoxu məqalələr vasitəsilə verilmə bilmir. Məhz ona görə də köməyə sürətli təyyarələr, telefon, radiotelefon, televiziya, fototeleqraf və s. müasir vasitələr gəlir. Elektron hesablama maşınlarının elmi informasiyanın yayılmasında geniş tətbiqi hazırda ən aktual bir problemdir. V.İ.Lenin uzaqgörənliklə yazırdı: “...İqtisadçı həmişə irəliyə baxmalıdır, texnikanın tərəqqisi tərəfə baxmalıdır, yoxsa, o, dərhal geridə qalmış olar...”¹ – V.İ.Leninin, doğrudan da, uzağı görən bu sözləri bizim dövrdə

---

¹ V.İ.Lenin. Əsərləri, 5-ci cild, səh 140.

daha da aktualdır, özü də təkcə iqtisadçılar üçün deyil, digər elmlərin nümayəndələri üçün də aktualdır.

Müasir elmin müvəffəqiyyətlə inkişaf etməsi üçün nəzəriyyə ilə praktikanın əlaqəsi problemi düzgün başa düşülməli və düzgün tətbiq edilməlidir. Ən ümumi şəkildə desək, nəzəriyyənin başlıca vəzifəsi praktikanın sonrakı inkişaf yolunu işıqlandırmaqdan ibarətdir. Praktika isə, bir tərəfdən, nəzəriyyənin nəticələrini süzgəcdən keçirməklə yoxlayır, digər tərəfdən isə onun qarşısında yeni vəzifələr qoymaqla elmin, nəzəri biliyin inkişafını şərtləndirir.

Texnikadan fərqli olaraq, elmi tədqiqat onun təbiət və cəmiyyət qanunlarını əks etdirməsinin adekvatlıq dərəcəsinin artması ilə ölçülür. Elmin inkişafının Engels tərəfindən kəşf edilən qanunu göstərir ki, elm keçmiş nəsillərdən miras qalmış biliyin kütləsinə mütənəsib surətdə irəliləyir (bu qanuna başqa sözlə, elmin təcillə inkişafı qanunu deyilir). Həmin qanunun fəaliyyəti nəticəsində getdikcə inkişaf edən insan biliyi bütövlükdə aləmin sonsuz mənzərəsinin yaradılmasına doğru irəliləyir. Lakin, bu irəliləyişdə yeni biliklər köhnələri rədd etmir, onları məhv edib atmır, əksinə, köhnə bilikləri genişləndirir, onları tamamlayır, daha da zənginləşdirir. Hər bir elmi həqiqət imkanca sonsuz elmi-tərəqqi zəncirində yalnız bir halqadır. O, həm özündən əvvəl gələn, həm də sonrakı həqiqətlərlə bağlıdır. Məhz bu cəhətdən elmin inkişafı texnikanın inkişafından fərqlənir.

İctimai həyatda elmin oynadığı yeni rol və cəmiyyət hadisələrinin elmi idrakının dərinləşməsi labüd surətdə belə bir sual ortalığa çıxarır ki, müasir şəraitdə bütövlükdə elmdən bəhs etmək olarmı? Yaxud hər bir halda bu və ya konkret elm sahəsindən bəhs edilməlidir? Başqa sözlə desək, elmi-texniki inqilabın elmin özünə təsiri necədir, o, elm sahələrinin vəhdəti problemini həll edirmi?

Hələ də belə bir səthi fikir yaşamaqdadır ki, təbiət elmləri

elmi-texniki tərəqqinin, cəmiyyət elmləri isə cəmiyyətin inkişafına rəhbərliyin əsasını təşkil edir. Lakin əslində elmi-texniki inqilabın həyata keçirilməsində bu sahədə yaranmış vəziyyət göründüyündən xeyli mürəkkəbdir. Təbiət elmlərinin inkişafı məhsuldar qüvvələrinin artması ilə yanaşı ideologiyaya və hətta cəmiyyətin idarə edilməsi prosesinə belə təsir göstərir; ictimai elmlərin inkişafı nəticəsi isə maddi istehsalın inkişafına belə təsir göstərir. Elmin inkişafının müasir mərhələsində bir-birinə zidd olan, lakin eyni zamanda dialektik surətdə bir-birini tamamlayan iki mühüm proses baş verir: bir tərəfdən, müəyyən bir elmin bölmələri olan bilik sahələrinin differensiasiyası, ayrılması, müstəqilləşməsi prosesi; digər tərəfdən, müxtəlif elm sahələrinin yaxınlaşması — inteqrasiya prosesi.

Artıq yuxarıda qeyd edilmişdir ki, istehsala xidmət edən elm sahələrinin dairəsi getdikcə genişlənir. Buraya məlum iqtisadi elm sahələri ilə yanaşı, məsələn, istehsal estetikası, mühəndis psixologiyası və sair sahələr də daxil edilir.

Yeni müstəqil elm sahələrinin yaranması fəlsəfə, hüquq, iqtisadi elmlər və s. sahələrdə də baş verir. Bununla yanaşı göstərdiyimiz kimi elmlərin yaxınlaşması, inteqrasiyası prosesi də baş verir. Məsələn, hazırda, ictimai həyat hadisələrinin inkişaf qanunauyğunluqlarının müfəssəl öyrənilməsi üçün onların konkret sosioloji tədqiqatlar vasitəsilə araşdırılması tələb edilir. Lakin bu cür tədqiqatlardan alınan empirik informasiyanın ümumiləşdirilməsi müasir riyaziyyat elminin metodlarının (kəmiyyət metodlarının) və hesablama texnikasının səmərəli tətbiqi olmadan mümkün deyildir. İctimai elmlərin digər sahələrinin nümayəndələri də sistem metodunu, modelləşdirməni, bir sıra statistik metodları getdikcə daha intensiv şəkildə tətbiq edirlər. Bütün bu cəhətlər aydın göstərir ki, təbiət və ictimai elmləri onların bir sıra spesifik cəhətlərinin olmasına baxmayaraq bir-birinə qarşı qoymaq olmaz.

Bizim cəmiyyətimizdə elm iki cür rol oynayır: bir tərəfdən,

o, insanların dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm bir amildir; digər tərəfdən, onun müxtəlif sahələri bu və ya digər dərəcədə cəmiyyətin inkişafının maddi bazasının yaradılmasının əsasını təşkil edir. İnsanların tərbiyə edilməsində də elmin rolu az deyildir. İnsan şəxsiyyətinin hərtərəfli və ahəngdar inkişafının mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, insan biliklərinin differensiasiyası ilə yanaşı onların inteqrasiyası baş verir, qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı nüfuzetmə prosesi sürətlənir, nəzəriyyə ilə praktika getdikcə daha çox yaxınlaşır. Kommunizm cəmiyyəti şəraitində yüksək mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış istehsal insanlarda dərin bilik və yüksək mədəni texniki səviyyənin olmasını, alimlərin elmin müxtəlif sahələri üzrə daha çox ixtisaslaşmasını tələb edir. Bu cəhətlər, məsələn, özünü onda göstərir ki, getdikcə daha çox elmi-tədqiqat laboratoriyaları müəssisələrə köçürülür, müəssisələrin özü isə elmi məqsədlərə daha çox xidmət edir, başqa sözlə, istehsalla qarşılıqlı surətdə bir-birinə nüfuz edir, istehsal elmin eksperimental bazasına çevrilir.

Elm və onun müasir qanunauyğunluqları problemi, elmin ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi çox mürəkkəbdir. Biz, göründüyü kimi, bu problemin yalnız bəzi məsələləri üzərində dayandıq.

Elmin bilavasitə məhsuldar qüvvələrə çevrilməsinin başlıca ilkin şərtləri aşağıdakılardır:

1. Bunun üçün nəzəri təbiətşünaslıq və ictimai elmlər sahəsində ciddi yüksəliş olmalı;
2. Elmin təsiri altında istehsalın xarakteri prinsipcə dəyişilməli;
3. İnsanların istehsalda yeri və rolu, onun funksiyası əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişilməsinə məruz qalmalıdır.

Elmi-texniki tərəqqi bir sıra elmlərin, xüsusilə fizika və kibernetikanın son nailiyyətləri sayəsində getdikcə daha da sürətlənir. Akademik M.Keldiş göstərir ki, müasir dövrdə elmin

inkişafında elə nəzəri istiqamətlər meydana gəlir ki, onlar ümumiyyətlə elmin inkişaf yollarını işıqlandırır və cəmiyyətin müasir inkişafında çox güclü təsir göstərir. Bu sahələr - elementar hissəciklər fizikası, nüvə fizikası, bərk cisimlər fizikası və sairələrdir.

İstehsalın özünün də, dediyimiz kimi, xarakteri dəyişəcəkdir. Sov.İKP Proqramında göstərilir ki, “Nəzəri tədqiqlər birinci növbədə, texniki tərəqqinin həlledici sahələrində bütün ölkənin elektriklişdirilməsində, istehsal, nəqliyyat və rabitənin kompleksli mexaniklişdirilməsində və avtomatlaşdırılmasında, xalq təsərrüfatının ən mühüm sahələrinin kimyalaşdırılmasında, atom enerjisinin istehsalda tətbiq olunmasında da geniş surətdə inkişaf etdiriləcəkdir”.¹

Nəhayət, məlumdur ki, insan hazırda və yaxın gələcəkdə bilavasitə istehsal prosesinin iştirakçısı olaraq qalacaqdır, çünki istehsalın müvəffəqiyyəti son nəticədə insanların sərf etdiyi əməyin kəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Lakin, sonralar istehsalın inkişafı ilə və istehsalda elmin tətbiq edilməsi dərəcəsi ilə əlaqədar olaraq istehsalın səmərəliliyi bilavasitə sərf edilən canlı əməyin miqdarı ilə deyil, elmin ümumi səviyyəsi ilə və onun texnoloji tətbiq dərəcəsi ilə müəyyən ediləcəkdir. Getdikcə ağır və ixtisasız əmək yeni məzmun kəsb edəcək, onda fiziki və əqli funksiyalar ahəngdar surətdə birləşəcək, beləliklə də əmək fəaliyyəti insanların elmi fəaliyyəti ilə üzvi surətdə birləşəcəkdir. İnsanın özü isə elmin və texnikanın inkişafı sayəsində istehsalda xüsusi mövqə tutacaqdır. Həm də əmək fəaliyyətində əldə edilən nailiyyət daha çox insan şəxsiyyətinin istehsaldan kənar hərtərəfli inkişafı ilə ölçüləcəkdir. Burada başlıca cəhət, hələ Marksın göstərdiyi kimi, asudə vaxtdır. Cəmiyyətin və ayrıca bir insanın sərvəti məhz asudə vaxt olacaqdır. Bunun sayəsində inkişaf edən insan şəxsiyyəti öz

---

¹ Sov. İKP XXIV qurultayının materialları, səh. 451.

növbəsində ən böyük məhsuldar qüvvə kimi əməyin məhsuldar qüvvəsinə təsir göstərir.¹

§ 2. ELM, TEXNİKA VƏ SOSIALİZM

Ölkəmizdə sosializmin qələbəsi ilə məhsuldar qüvvələrin inkişafı səviyyəsinə uyğun istehsal münasibətləri qərarlaşdı və bu da sosializm cəmiyyətinin elmi-texniki tərəqqidə böyük marağı olmasını sübuta yetirdi.

Sosializm xalq təsərrüfatının bütün sahələrində atom enerjisi, avtomatlaşdırma, kompleksli mexanikləşdirmə elm və texnikanın digər yeniliklərinin; hərtərəfli tətbiq edilməsi üçün real imkanlar yaradır. Bu proses geniş zəhmətkeş kütlələrin fəallığı şəraitində planuuyğun xarakter daşıyır. Sov.İKP XXIV qurultayında L.İ.Brejnev yoldaşın qeyd etdiyi kimi, “Ölkənin təsərrüfat inkişafının indiki mərhələsinin mühüm xüsusiyyətləri həm də sürətlə genişlənən elmi-texniki inqilabla müəyyən olunur. Sosializm, planlı sosialist təsərrüfatı elm və texnikanın hərtərəfli tərəqqisi üçün geniş meydan açır”.²

Bununla belə sosializm şəraitində elmi-texniki tərəqqinin heç bir çətinlik olmadan, rəvan şəkildə baş verməsini iddia etmək də böyük səhvə qapılmaq olardı. Çünki onun həyata keçirilməsi bir sıra çətinliklərlə, ziddiyyətlərlə, məsələn, fəhlənin universallaşması və ixtisaslaşması, əmək bölgüsü və dəyişməsi, şəhər və kənd, əqli və fiziki əmək arasındakı bir sıra fərqlərlə əlaqədardır. Bu çətinliklər antaqonist ziddiyyətlərlə əlaqədar olmadığından ictimai xarakter daşımır, ona görə ki, bu cür antaqonizmin əsası, istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin ağalığı aradan qaldırılmışdır.

K.Marks tərəfindən kapitalizm dövründə kəşf edilən iqtisadi qanunlar sosializm şəraitində də qalır, lakin onların məzmunu keyfiyyət etibarını ilə dəyişilir, inkişaf edir, zənginləşir.

---

¹ Бах: Из неопубликованных рукописей К. Маркса, сәһ. 65.

² Sov. İKP XXIV qurultayının materialları, sәһ. 42. 20

Məsələyə tamamilə müəyyən mənada yanaşsaq, biz onu istehsalın hansı məqsəd daşdığı miqyası ilə həll etməliyik. Əgər kapitalist istehsalının məqsədi daha çox mənfəət əldə etməkdirsə, sosialist istehsalının məqsədi isə zəhmətkeşlərin maddi rifahı üçün məhsul bolluğu yaratmaqdan ibarətdir. V.İ.Lenin yazır: “Keçmişdə” insanın bütün zəkası, onun bütün dühası yalnız, bəzilərinə texnika və mədəniyyətin bütün nemətlərini vermək, başqalarını isə ən zəruri şeydən – maarif və inkişafdan məhrum etmək üçün yaradırdı. İndi isə texnikanın bütün xariqələri, mədəniyyətin bütün nailiyyətləri ümumxalqın malı olacaqdır və bundan sonra insan zəkası və dühası heç bir zaman zorakılıq vasitəsinə, istismar vasitəsinə çevrilməyəcəkdir”.¹

Kapitalizmdən fərqli olaraq sosializm elmi-texniki inqilab və onun ictimai vəzifələrini köklü surətdə dəyişdirir. Bütövlükdə xalq təsərrüfatı kimi elm və texnika da planauyğun surətdə inkişaf edir ki, bu da ortaya çıxan çətinlikləri müvəffəqiyyətlə aradan qaldırmaq üçün imkan verir. Sosializm şəraitində elmi-texniki tərəqqinin başlıca üstünlüyü də bundan ibarətdir. Kapitalizm üçün xarakterik olan rəqabət və mənfəət ardınca qaçmaq, elmi-texniki kəşfləri gizlətmək kimi halların mövcud olmadığı sosializm cəmiyyəti texniki təkmilləşdirmələrin cəmiyyət miqyasında ümumiləşdirilməsinə şərait yaradır, xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış planauyğun inkişafı cəmiyyətin inkişafında elmi-texniki tərəqqinin rolunu durmadan artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, marksizm klassikləri ilk dəfə cəmiyyətin inkişafı tarixində texnikanın rolunun düzgün elmi izahını vermiş və deməli, müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalar şəraitində onun ictimai nəticələrini müəyyənləşdirmişdir. K.Marks əmək məhsuldarlığının mütərəqqi inkişafına təsir

---

¹ V. İ. L. Lenin əsərləri, 26-cı cild, cəh. 491.

göstərən amilləri aşkar etmiş, məhsuldar qüvvələrin ünsürlərini nəzərdən keçirərkən elm və texnikaya böyük əhəmiyyət vermişdir. O göstərmişdir ki, “iri sənaye istehsal prosesi üçün təbiətin nəhəng qüvvələrinə və təbiətşünaslığa malik olmaqla, əməyin məhsuldarlığını hədsiz dərəcədə yüksəltməlidir.”¹

Sosializm şəraitində elmi-texniki tərəqqi, yəni xalq təsərrüfatının texniki cəhətdən yenidən qurulması, yeni maşınların, yeni texnologiyanın tətbiqi, mexanikləşdirmə, hissəvi avtomatlaşdırma və s. xalq təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının yüksək dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, SSRİ-də 1913-cü illə müqayisədə 1970-ci ildə sənayedə orta illik əmək məhsuldarlığı iş gününü qısaltılması hesabına 16 dəfədən çox artmışdır.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi isə öz növbəsində milli gəlirin artmasına səbəb olur. 1970-ci ildə SSRİ-nin milli gəliri 1965-ci ildəkindən 41 faiz artıq olmuşdur. A. N. Kosıgin yoldaşın XXIV qurultaya məruzəsində deyilir: “Milli gəliri ikiqat artırmaq üçün Amerika Birləşmiş Ştatlarına 20 il, İngiltərəyə 30 ildən çox, AFR-ə təqribən 15 il vaxt lazım olmuşdursa, öz ictimai istehsalının çox böyük miqyasına baxmayaraq Sovet İttifaqına bundan ötrü 10 il vaxt lazım olmuşdur...”

Sənaye məhsulu istehsalının həcmi ikiqat artırmaq üçün ABŞ-a 18 il, İngiltərəyə 22 il, AFR-ə 11 ildən çox vaxt lazım gəlirdi halda, Sovet İttifaqına səkkiz il yarım vaxt lazım gəlmişdir.”²

“Yalnız elmi-texniki inqilabın genişləndiyi şəraitdə, 1950-1968-ci illərdə SSRİ-nin sənaye istehsalının həcmi 6 dəfə artdığı halda, bütün inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində bu rəqəm 2,5, ABŞ-da isə 2,21 dəfə olmuşdur”.³

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 23. сәh. 3.

² Сов. ИКР XXIV qurultayının materialları, səh. 155

³ СССР и зарубежные страны после победы Великой Октябрьской

Məlumdur ki, geniş təkrar istehsalın və zəhmətkeşlərin maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasının əsası məhz milli gəlirin artmasıdır. SSRİ-də fəhlə və qulluqçuların real gəlirləri, o cümlədən əmək haqqı durmadan artır, iş günü getdikcə qısalır, pulsuz təhsil, müalicə və s. durmadan yaxşılaşır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, keçən beşillikdə əhalinin hər nəfərinə düşən real gəlir 33 faiz artmışdır.

Əlbəttə, daim artmaqda olan əmək məhsuldarlığı sənayedə əmək sərfinin nisbətən qısaldılmasına səbəb olmaya bilməz. Lakin, faktlar göstərir ki, sənayedə məşğul olan fəhlə və qulluqçuların sayı azalmır əksinə artır. Əgər 1922-ci ildə Azərbaycan sənayesində 212,2 min nəfər məşğul idisə, 1960-cı ildə bu rəqəm 718,8 minə, 1966-cı ildə isə 1,095 minə çatmışdır. 1975-ci ildə isə 1970-ci ilə nisbətən fəhlə və qulluqçuların sayı 285 min nəfər artacaqdır. Bütövlükdə SSRİ üzrə beşillik ərzində fəhlələrin sayı 8 mln. nəfərə qədər artmışdır. Əgər 1928-ci ildə fəhlələrin sayı 8,5 mln. idisə, 1970-ci ildə 62 mln. olmuşdur. Bu rəqəmlər aydın göstərir ki, sosializm şəraitində sənaye böyük sürətlə inkişaf edir və getdikcə texnikanın işçi qüvvəsi tərəfindən mənimsənilməsi və əmək qabiliyyətli əhalinin daha da artmasına köməklik göstərir.

Əsas kapitalın xroniki surətdə təkrar istehsalının istehlak mallarının təkrar istehsalına birləşdiyi kapital ölkələrində başqa bir mənzərəni müşahidə etmək olur. Burada təkcə insanlar deyil, həmçinin texnika da fəaliyyətsizdir. Eyni zamanda işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı (işsizlik), yəni işçinin yenidən ixtisaslaşması, mənəvi cəhətdən hərtərəfli inkişafı üçün zəruri şərtlərin olmaması üzündən, ondan qeyri-məhsuldar şəkildə istifadə edilməsi ilə müşayiət olunur.

SSRİ-də isə elmi-texniki tərəqqi, texnikanın tam gücündən istifadə edilməsi əsasında zəhmətkeşlərin iş günü getdikcə

социалистической революции, М., «Статистика» 1970, с. 63.

qısaldığına, əmək məhsuldarlığının daim artdığına, bununla yanaşı insanların həyat səviyyəsi daim yüksələrək onları mədəni, intellektual və fiziki cəhətdən təkmilləşdirdiyinə, nəhayət planlı qaydada kadrların hazırlanması və bölüşdürülməsinə əsaslandığına görə işsizliyə, ictimai mənada pis nəticələrə gətirib çıxarmır.

Beləliklə, sosializm cəmiyyətində kapitalizmdən fərqli olaraq elmi-texniki tərəqqi və ictimai əmək məhsuldarlığı əhalinin tam məşğuliyyəti üçün lazım olan bütün şəraiti yaradır. Belə ki, məcmu ictimai məhsulun inkişaf sürəti əmək məhsuldarlığının sürətini qabaqlayır, nəticədə bütövlükdə xalq təsərrüfatı üçün lazım olan əlavə işçi qüvvəsinin sayı mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma nəticəsində azad olan işçilərin sayından artıq olur.

K.Marks göstərir ki, kommunizm cəmiyyətinin zənginliyi fərdin və bütövlükdə cəmiyyətin asudə vaxtı ilə ölçüləcəkdir. Sosializm şəraitində cəmiyyətin əsas sərvəti insan olduğundan, cəmiyyət tərəfindən şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına sərf edilən vaxt eyni zamanda ictimai sərvətin ölçüsüdür. Elmi-texniki inqilabla əlaqədar olaraq asudə vaxtın artması təkcə insanın inkişafı üçün deyil, habelə əməyin məhsuldarlığının artmasına xidmət edir, çünki K.Marksın dediyi kimi “iş vaxtına qənaət edilməsi asudə vaxtın artmasına, yəni ez növbəsində ən böyük məhsuldar qüvvə kimi əməyin məhsuldar qüvvəsinə əks təsir göstərən tam mənalı fərdə bərabərdir”.¹

Ölkəmizdə məcburi əmək sərfinə həftəlik vaxtın dörd hissəsindən azı düşür. Əgər məzuniyyət, bayram və istirahət günlərini də buraya aid etsək, göstərilən vaxt miqdarını bir qədər də azalda bilərik. Eyni zamanda istehsalın avtomatlaşdırılması şəraitində iş vaxtının strukturasında keyfiyyət dəyişmələri baş verir, bunun nəticəsində asudə vaxt əlamətləri kəsb edir ki,

---

¹ Из неопубликованных рукописей К. Маркса, журн. «Большевик», 1939, №11-12, с. 64.

bundan da təhsil və yaradıcı surətdə inkişaf etmək üçün istifadə edilə bilər. Beləliklə, elmi-texniki inqilab prosesində kommunizmə doğru irəliləyiş prosesində getdikcə həm iş vaxtı, həm də asudə vaxt insanın fiziki və mənəvi qüvvələrinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

SSRİ-də iş gününün qısaldılması əmək haqqının daim artırılması və zəhmətkeşlərin rifahının yaxşılaşdırılması şəraiti ilə həyata keçirilir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, 1966-1970-ci illərdə SSRİ-də fəhlə və qulluqçuların orta əmək haqqı 26 faiz artmış və 122 manat olmuşdur. Kapitalist ölkələrində də zəhmətkeşlərə bir neçə saat asudə vaxt verilir, lakin əməyin intensivləşdirildiyi və iş zamanı hədsiz əsəb gərginliyi şəraitində bu vaxtın çox qismindən passiv surətdə, yəni fəhlənin itirilmiş fiziki və əqli qüvvələrini bərpa etmək üçün istifadə olunur. Bizim ölkəmizdə isə əksinə fəhlə əməyi getdikcə monotonluq, mexaniki həmcinslilik və gərginlik əlamətlərini itirərək yaradıcı xarakter daşıyır, asudə vaxt kütləsindən şəxsi yaradıcılığın təhsil, mənəvi cəhətdən təkmilləşmə və s. üçün istifadə edilir. Bunu ixtiraçı və səmərələşdiricilərin sayının artmasından da aydın surətdə görmək olar. Azərbaycanda 1958-1971-ci illərdə səmərələşdirici və ixtiraçıların sayı 13,8 mindən 29,6 minə, səmərələşdirici və ixtiraçı təkliflərin sayı 23 mindən 42 minə çatmışdır. İndi bu rəqəmlərin sayı daha da artmış, ixtiralaşdırma elmi-texniki tərəqqinin çox mühüm bir amilinə çevrilmişdir. SSRİ-də ixtiraçı təkliflərinin həyata keçirilməsi hesabına illik qənaət 200-250 mln. manat olmuşdur.

İş gününün qısaldılması hesabına istehsaldan azad olan asudə vaxtdan istehsal işçilərinin mədəni-texniki səviyyəsinin və istehsal biliklərinin yüksəldilməsi üçün istifadə edilir. K. Marksın sözləri ilə deyilsə, hər bir ayrıca şəxs “müəyyən miqdarda bilik əldə etmək və ya öz fəaliyyətindən tələb olunan müxtəlif tələbatlarını ödəmək üçün hökmən öz vaxtını düzgün

bölüşdürməyi bacarmalıdır”¹

Asudə vaxtda öz bilik və bacarığını artırmaq və təkmilləşdirmək üçün ölkəmizdə fəhlə, kəndli-gənclər və qiyabi orta təhsil müəssisələri yaradılmışdır. Azərbaycanda 1940-1966-cı illərdə bu cür təhsil müəssisələrinin sayı 486-ya, orada oxuyanların sayı isə 68,7 min nəfərə çatmışdır. 1971-1975-ci illərdə bu cür məktəblərin yenidən qurulması və artırılması nəticəsində orada oxuyanların miqdarı 200 minə çatdırılacaqdır. Partiya və hökumətimizin ümumi icbari orta təhsilə keçilməsi haqqındakı qərarı SSRİ-də ictimai və elmi-texniki tərəqqinin birbaşa nəticəsindən başqa bir şey deyildir. Beləliklə, axşam və qiyabi təhsil alan adamların sayının daha da artması iş gününün qısaldılması və asudə vaxtın artması ilə, zəhmətkeşlərin professional səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə sıx surətdə əlaqədardır.

Elmi-texniki tərəqqinin başlıca nəticələrindən birisi istehsal proseslərinin kompleksli mexanikləşdirilməsi əsasında ağır əl əməyinin ləğv edilməsindən ibarətdir. K.Marks yazır ki, iri sənaye inkişaf etdikcə elə-belə bilavasitə əmək istehsalın əsası olmaqdan çıxır, belə ki, o fəaliyyət şəklində yenidən qurulur və onunla nizamlanır.²

SSRİ-də sənaye proseslərinin mexanikləşdirilməsi sahəsində böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. Bunu, 1970-ci ilin məlumatları ilə götürdükdə 1965-ci illə müqayisədə maşınqayırma və metal emalı sənayesinin ümumi məhsulunun, habelə müəssisələrin elektrik gücünün artması bir daha təsdiq edir. Belə ki, göstərilən müddətdə elektrik enerjisi 54 faiz, maşınqayırma və metal emalı məhsulları 74 faiz, cihazqayırma sənayesi məhsulları 2 dəfədən çox artmışdır. Ölkəmizdə yüksək əmək məhsuldarlıqlı maşın kompleksləri, mütərəqqi texnoloji proseslər yaradılmış, bir sıra sənaye sahələrində müəssisələrin

---

¹ Архив К. Маркса и Ф. Знгельса, т. IV, сәһ. 119.

² Бах: Из неопубликованных рукописей К. Маркса, сәһ. 64.

avtomatlaşdırılmış idarə sistemləri işə salınmışdır. Təkcə 1970-ci ildə 3 minə yaxın yeni tipli maşın quraşdırılmış, minə qədər cihaz və aqrekat işə salınmışdır. Köhnəlmiş texnikanın dəyişdirilməsi və sənaye avadanlığının yeniləşdirilməsi sürətinin artması Sov.İKP XXIV qurultayının irəli sürdüyü mühüm vəzifələrdən birisidir.

SSRİ-də elm və istehsalın sürətlə birləşməsi prosesi gedir, 1970-ci ilin axırında ölkəmizin sənayesində xüsusiləşdirilmiş filiallar şəbəkəsi ilə birlikdə 660-dan çox sənaye birlikləri və nəhəng müəssisələr fəaliyyət göstərirdi. Bu cür sənaye birliklərinin nəzdində laboratoriyalar və müasir cihazlarla təchiz olunan elmi-tədqiqat və layihə institutları vardır. İstehsalla bilavasitə əlaqədar olan bu cür elmi-tədqiqat institutları, layihə-konstruktor bürolarının sayı durmadan artır, dövlət tərəfindən onlara böyük qayğı göstərilir. Yalnız son 20 ildə SSRİ-də elm üçün sərf olunan dövlət vəsaiti 10 dəfədən çox artmış, elmi müəssisələrin sayı 2359 mindən 5 minə çatmışdır. SSRİ-də indi 900 mindən çox elmi işçi vardır ki, bu da bütün dünyadakı alimlərin dördədən birini təşkil edir.

Elmi-texniki inqilabın inkişafı ilə qeyri-ixtisaslı əmək sahəsində çalışan fəhlələrin sayı getdikcə azalır, istehsalatda sazlayıcı (naladçik), çilinkər, elektrik və s. kimi peşələr möhkəm yer tutmağa başlayır. 1969-cu ildə SSRİ sənayesində 3 mindən çox çilingər və elektrik çilingəri işləyirdi. Çilingərlik işi fəhlədən yüksək ixtisas hazırlığı, alətləri öyrənmək üçün mürəkkəb vərdişləri mənimsəməyi, texniki savad olmasını tələb edir. Bir qayda olaraq avtomatik avadanlığın sazlayıcısı məhz bu ixtisas qruplarının içərisindən çıxır. İstehsalın texniki bazasının dəyişilməsi prosesində əqli və fiziki əmək arasındakı fərqlər silinir, onlar arasındakı qeyri-antagonist xarakterli ziddiyyətlər aradan qaldırılır, istehsalat kollektivi üzvləri arasında heç bir fərq qalmır. Çünki əmək indi istehsal

prosesində sadəcə olaraq ona daxil olan bir amil deyil, insan tərəfindən istehsal prosesinə nəzarətçi və tənzimçi kimi çıxış edir.

Elmi-texniki tərəqqi nəticəsində yeni əmək növləri daha böyük əhəmiyyətə malik olacaqdır. Respublikamızın neft sənayesi bu cəhətdən daha xarakterikdir. Burada demək olar beş min quyu telenəzarət və teleidarə ilə əhatə olunmuş, onlardan 2929 quyuda hasilat avtomatlaşdırılmışdır.

Beləliklə, elmi-texniki tərəqqi əməyin bir funksiyasını məhdudlaşdırır, başqa bir funksiyanı isə daha da mürəkkəbləşdirir, getdikcə əqli fəaliyyətin üzərinə daha çox ağırlıq düşür, əməyin elmi təşkili yeni texnologiya işlənilib hazırlanması, yeni texnikanın layihələşdirilməsi kimi məsələlər ön plana keçir. Başqa sözlə, yaradıcı əməyə doğru gedən yol getdikcə daha zəruri olur və yaradıcı əməkdə insan şəxsiyyəti formalaşır. Dediklərimizi sübut etmək üçün fəhlə və qulluqçuların ümumi sayında mühəndis-texnik işçilərinin durmadan artmasını misal gətirə bilərik. Əgər 1928-ci ildə SSRİ-də bir mühəndis-texnik işçiyə 27 fəhlə düşürdüsə, otuz il sonra bu rəqəm 9-a enmiş indi isə daha da azalmışdır.

Elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında mühəndis-texnik işçilərinin də tipi dəyişiləcəkdir. Mühəndis-texnik işçilərinin və fəhlələrin dəyişilməsi, istehsalatda onların rolunun artması, son nəticədə mühəndis və texnikləri maddi sərvətlərin bilavasitə p istehsalçısına çevirəcəkdir. Bununla əlaqədar olaraq indi fəhlə və mühəndis hazırlanması qarşısında tamamilə yeni tələblər qoyulur. 1960-cı ildə SSRİ-də 120 min, 1965-ci ildə 170 min mühəndis hazırlanmışdır. Azərbaycanda isə 1960-cı ildə 18 min, 1966-cı ildə 23,4 min, indi isə 33 min mühəndis-texnik işçi hazırlanmışdır. Sov.İKP XXIV qurultayında L. İ. Brejnev yoldaşın dediyi kimi bizim ölkəmizdə son vaxtlar elmi-texniki ziyalının inkişaf sürəti bütün başqa ixtisas qruplarını ötüb

keçmişdir. Respublikamızda kadr hazırlığı problemi müvəffəqiyyətlə həll edilir, müntəzəm olaraq sənaye müəssisələrinin və bütövlükdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində çalışan işçilərin ixtisas səviyyəsi yüksəldilir. 1960-cı ildə 33,3 min fəhlə və qulluqçu yeni ixtisas və peşələrə yiyələnmişdir. 1960-cı ildə 57, min, 1966-cı ildə 87,2 min fəhlə və qulluqçu öz ixtisasını artırmışdır. SSRİ-də keçən beşillikdə texniki-peşə məktəblərində 7 min ixtisaslı fəhlə hazırlanmışdır.

Yuxarıda göstərilən fakt və rəqəmlər göstərir ki, ölkəmizdə müasir avtomatlarla, cihaz və mexanizmlərlə hesablama və çertyojlarla savadlı surətdə rəftar etməyi bacaran ixtisaslı kadr hazırlığına böyük diqqət verilir. Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1972-ci ilin iyulunda qəbul etdiyi qərarında müasir elmi-texniki inqilabın və maddi istehsalın inkişaf tələbatı düzgün nəzərə alınaraq ölkəmizdə peşə-texniki təhsili sistemini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri müəyyən edilmişdir. Ölkəmizin bir çox texniki peşə məktəblərində yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı eyni zamanda orta təhsil verilməsi ilə uzlaşdırılacaqdır. 1972-ci ildə Azərbaycanda 5 min oğlan və qız orta peşə-texniki məktəblərində təhsil alacaqdır. Nəhayət, SSRİ-də elmi-texniki tərəqqi ailə və məişətə (iş gününün qısalması, zəhmətkeşlərin rıfa halının yaxşılaşması), əhalinin demoqrafik dəyişikliyinə və ideoloji münasibətlərin maddi vasitələrinə (kino, radio, televiziya və s.) də bilavasitə təsir göstərir.

Göründüyü kimi, ictimai həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, o, elm və texnikanın təsirinə məruz qalmasın Sov.İKP Proqramında deyildiyi kimi “cəmiyyətin fasiləsiz tərəqqisini təmin etmək, cəmiyyətin hər 61 üzvünün artmaqda olan tələbatına, fərdi tələb və zövqlərinə görə onlara maddi və mənəvi nemətlər vermək – kommunist istehsalının məqsədidir”.¹

---

¹ Sov. İKP Proqramı, Bakı, 1961, səh. 63-64.

§ 3. ELMİ-TEXNİKİ İNQILAB VƏ KAPİTALİZMİN İCTİMAİ “XƏSTƏLİYİ”

Məlumdur ki, elmi-texniki inqilab insanların təbiət qüvvələri üzərindəki ağalığını təmin edən və onların bu qüvvələrə yiyələnməsi üçün vasitələr verən bir sıra elmlərin inkişafı ilə hazırlanır. Təbiət hadisələrini dərk etməkdə insanlar elə bir nöqtəyə gəlib çatmışlar ki, onların təbiət qüvvələrinə fəal təsiri əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmiş və dərinləşmişdir. Bununla belə qeyd etməliyik ki, elmi-texniki inqilab ictimai hadisədir, ictimai həyat faktıdır. Bu proses boşluqda deyil, hər bir konkret halda müəyyən ictimai-iqtisadi münasibətlər sistemində baş verir. Ona görə də elmi-texniki inqilabla əlaqədar problemləri müasir dövrün mühüm cəhətlərindən biri olan iki ictimai sistem arasındakı mübarizədən kənarında öyrənmək olmaz.

Kapitalizmin məhvini zəruri edən ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirərək, elm və texnika sahəsindəki inqilab sosialist ölkələrinin sürətlə tərəqqi etməsi, cəmiyyətin kommunizmə doğru irəliləməsi üçün lazım olan şərtləri hazırlayır. Lakin bu proses bıranlı deyildir. Öz növbəsində elmi-texniki inqilab müasir aləmdə baş verən ictimai-iqtisadi proseslərin, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin sürətlə artmasının və keyfiyyətə dəyişilməsinin nəticəsi kimi müasir kapitalist münasibətlərinin çərçivəsinə sığmır. Kapitalizmdən sosializmə inqilabi surətdə keçidi həyata keçirən maddi qüvvəni yaradan istehsalın ictimailəşməsi prosesi son nəticədə elm və texnika sahəsindəki inqilabı da meydana gətirir. Beləliklə aydın olur ki, elmi-texniki inqilab dövrümüzün dərin ictimai prosesləri ilə sadəcə olaraq zamanca uyğun gəlmək deyil, habelə bu proseslərlə üzvi surətdə bağlıdır, onlarla şərtlənir.

“Konvergeniya” nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının iddia etdiyi kimi elmi-texniki inqilab iki sistem arasındakı mübarizəni ləğv etmir, zəiflətmir, iki sistemin eyni tipli struktura inkişafına, onların “görüşməsinə” doğru aparmır. Əslində insan fəaliyyətinin əsas sahəsi olan maddi istehsal sahəsində kapitalizm ilə sosializm arasındakı mübarizə daha böyük kəskinlik kəsb edir, çünki kapitalizm bu sahədə mübarizəsiz təslim olmaq istəmir. Lakin, elm və texnikanın müasir nailiyyətlərinə əsaslanan kütləvi istehsal yüksək mütəşəkkillik, ahəngdarlıq və kəsilməzlik tələb edir. Bu isə öz növbəsində gəc- tez bazar kor-koranalığı ilə ziddiyyətə girir. İstehsal, onun texnologiyasının “ciddi məntiqi” hər hansı bir tormozla, ritmik istehsal axınında kəsilməklə barışa bilməz. Bazar kor-koranalığı isə istehsaldakı ahəngdarlığı, ritmikliyi, yüksək mütəşəkkilliyi pozan bir sıra impulslar yaradır. Deməli bu ziddiyyəti həll etmək üçün, elmi-texniki inqilab öz inkişafında sosialist istehsal münasibətlərini, sənayenin ictimai koordinasiya və kooperasiyasını tələb edir. Elmi-texniki inqilab marksizmin belə bir müddəasını bir daha təsdiq edir ki, müasir kapitalizm ictimai çevrilişlər üçün yetişmişdir, imperializm sosialist inqilablarının ərəfəsidir. L.İ.Brejnevın Sov.İKP XXIV qurultayında göstərdiyi kimi: “İnhisarlar öz mövqelərini möhkəmlətmək, istehsalın səmərəliliyini və inkişaf sürətini artırmaq, zəhmətkeşlərin istismar olunmasını və onlara zülm edilməsini şiddətləndirmək üçün elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən geniş istifadə edirlər. Lakin kapitalizmin yeni şəraitə uyğunlaşması heç də onun bir sistem olmaq etibarını ilə sabitləşməsi demək deyildir. Kapitalizmin ümumi böhranı dərinləşməkdə davam edir”.¹

---

¹ Sov.İKP XXIV qurultayının materialları, cəh. 15-16.

Kapitalizm ictimai-iqtisadi formasiasında antaqonist ziddiyyətlərin hökmranlığı sayəsində elmi-texniki tərəqqinin stimulları və ictimai nəticələri istismarçılar və istismar olunanlar üçün müxtəlif olur. Kapitalizmin əsas ziddiyyəti — istehsalın və əməyin ictimai xarakteri ilə mənimsəmənin kapitalist üsulu arasındakı ziddiyyət elmi-texniki tərəqqini və onun ictimai nəticələrini də müəyyən edir.

Kapitalist istehsal münasibətləri elmi-texniki tərəqqi yolunda maneəyə çevrildiyinə görə elm və texnikanın inkişafı qeyri-bərabər, qeyri-proporsional vəziyyətli bir xarakter daşıyır. Buna görə də bu proses həmişə biryanlıdır, məhduddur, eybəcədir və ictimai antaqonizmin izlərini daşıyır. Sov.İKP Proqramında göstərilədi kimi, elmi-texniki inqilabın müasir nailiyyətləri kapitalistləri çıxılmaz bir vəziyyətə salır, çünki kapitalist istehsal münasibətləri elmi-texniki inqilabın buxovuna çevrilmişdir.

Lakin, buradan əsla belə bir bəsit nəticə çıxarmaq olmaz ki, kapitalizmdə elmi-texniki tərəqqi yoxdur. Kapitalizmin iqtisadi qanunlarının fəaliyyəti onları yeni-yeni kəşflərin edilməsinə, elm və texnikanın nailiyyətlərinin istehsala tətbiqinə və getdikcə təkmilləşdirilməsinə məcbur edir. Lakin elmi-texniki yeniliklərin kapitalizm şəraitində tətbiq edilməsinin meyarı maksimum gəlirdir. Əgər bu yeniliklər gəlirin artmasına təkan verirsə, kapitalist onları qəbul və tətbiq edir. Hələ Marks göstərmişdir ki, əgər yeni istehsal metodu gəlir normasını aşağı salırsa, onun tətbiqi digər cəhətlərdən nə qədər əhəmiyyətli görünsə də kapitalist onu könüllü surətdə həyata keçirməz.

Kapitalist gəliri təhlükə qarşısında qaldıqda bütün sahibkarlar, onların xeyrxah, yaxud bədxahlığından asılı olmayaraq, bazar kor-koranalığına zidd qədə bilməyib fəhlələrin əmək haqqını azaldır, onları işdən çıxarır, maşınların “xidmətindən” istifadə, yaxud imtina edirlər. Lakin, təəssüf ki,

bəziləri üçün bu cür aydın bir həqiqət heç də “həqiqət” deyilməmiş. “Kommunizmin ideoloji əsasları” adlı kitabın müəllifi Henrix Falk cəmiyyət həyatının ictimai mahiyyətini büsbütün rədd edərək belə bir konsepsiya irəli sürür ki, insanların fəaliyyəti onların vicdanı ilə tənzim edilir. Guya sahibkarın vicdanı ona “xeyirxah” olmağı, mizumlu işçiyə isə öz sahibkarlarına zərər yetirməməyi deyil, ondan elmi-texniki inqilabın mənfəətli nəticələri ilə barışmağı tələb edir.

Əslində isə vəziyyət başqadır. Əməyin mexanikləşməsi, istehsalın avtomatlaşdırılması, elektron-hesablama maşınları fəhlələrin xeyli qismini getdikcə sıxışdırır. Müəssisədə işdə qalan fəhlələri isə son dərəcə gərgin işləməyə məcbur edir. Mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırmanın sürətlə artması nəticəsində fəhlələrdə yaranan böyük fiziki, əqli və əsəbi gərginlik onlara qısa iş həftəsi, qısa iş ili müəyyən edilməsi tələbini təkidlə irəli sürməyi diktə edir. Başqa sözlə desək, fəhlələrin ümumtəhsil səviyyəsinin və ixtisasının yüksəldilməsi, səhhətinin yaxşılaşması, ümumiyyətlə onların hərtərəfli inkişafı tələbatı bir sıra məlum ictimai amillərlə yanaşı və uzunmüddətli və ödənilən məzuniyyətin müəyyən edilməsi zərurətini də irəli sürür. Avtomatlaşmış iri kapitalist istehsalı şəraitində fəhlənin ictimai özgələşməsi, onun ictimai əmək kütləsindən asılılığı, fəhlənin istehsalın idarəsinin kapitalist sisteminə antaqonist münasibəti getdikcə artır.

İmperializmə qədərki kapitalizm ilə inhisarçı kapitalizm dövründə son nəticədə məqsəd gəlir əldə etmək olsa da, istehsal texnikası və texnologiyası sahəsindəki nailiyyətlərin tətbiqi bu iki dövrdə xeyli fərqlənir. Məlumdur ki, texniki təkmilləşmə mövcud orta istehsal xərclərinə nəzərən hər bir konkret əmtəənin istehsal xərclərinin azalmasına doğru aparır. Bu isə öz növbəsində gəlirin artmasına, yəni əlavə gəlirin yaranmasına səbəb olur. Bu stimül kapitalistin həmin əmtəənin realizə

edilməsini sürətləndirmək məqsədi ilə qiymətini aşağı salması meylini müəyyən edir. Lakin, bu halda da nəticədə gəlir artır. Rəqabət və əlavə gəlir götürmək səyinin təsiri altında digər kapitalistlər də texniki yeniliklər və digər əmək metodları tətbiq edirlər. Son nəticədə ayrı-ayrı texniki təkmilləşmə və yeniliklərin tətbiqi məcmu olaraq texniki tərəqqini verir. Lakin bu halda da kapitalist öz fəaliyyətində texniki təkmilləşməyə sərf ediləcək vəsaitlə texnikanın əvəz edəcəyi iş qüvvəsinin dəyərini müqayisə edir və bundan rəhbərlik alır. Hələ Marks göstərmişdir ki, kapitalist üçün maşını istehsala tətbiq etmək yalnız o zaman məqsədəuyğundur ki, maşının dəyəri onun əvəz edəcəyi iş qüvvəsinin dəyərindən az olsun. İş qüvvəsinin dəyəri nə qədər aşağı olarsa və onun qiyməti dəyərindən nə qədər çox fərqlənərsə kapitalistin yeni texnikanı tətbiq etmək üçün marağı o qədər az olar. Kapitalizmin yüksək mərhələsi olan inhisarlar dövrünə keçməsi ilə mənzərə ciddi surətdə dəyişir. İnhisarlar təkcə texniki tərəqqinin gedişini məhdudlaşdırmaq deyil, onun tətbiqini süni surətdə ləngitmək üçün müxtəlif üsul və metodlardan istifadə edirlər. İnhisar hökmranlığını istifadə etməklə kapitalistlər əmtənin qiymətini süni surətdə yüksəldərək onu əmtənin dəyərindən yüksək saxlayır və beləliklə də özlərinə maksimum inhisar gəlirini təmin edirlər. Məhz ona görə də gəlir əldə etmək üçün texniki tərəqqinin tətbiq edilməsi zərurəti zəifləyir. Bir şeyi də qeyd edək ki, texniki tərəqqi nailiyyətlərinin tətbiqi böyük kapital qoyuluşu ilə əlaqədardır. Lenin qeyd etmişdir ki, “bir halda ki, müvəqqəti olsa da, inhisar qiymətləri qoyulur, texniki tərəqqiyə və deməli, hər cür başqa tərəqqiyə, irəliləməyə həvəs oyadan səbəblər də müəyyən dərəcədə aradan qalxır; beləliklə də texniki tərəqqini süni surətdə ləngitmək üçün iqtisadi imkan yaranır”.¹

---

¹ V. İ. Lenin. Əsərləri, 22-ci cild, səh. 291.

İmperialist inhisarlar elm və texnika nailiyyətlərinin tətbiqini hər cür ləngitməklə köhnə avadanlıqdan maksimum istifadə etmək, onu tam fiziki məhvə qədər “istismar” etmək. istəyirlər. Amerika burjua iqtisadçısı E.Xansen etiraf etməyə məcburdur ki, iri kapitalist inhisar birlikləri silinməli olan köhnə avadanlığın dəyəri ilə yeni texnikadan gözlənilən mənfəəti qarşılaşdırmaq (inhisar qiymətlərinin gəlir təsirini nəzərə almaqla) texniki tərəqqini hər cür ləngidirlər. Yeni texnikanın və yeni istehsal metodlarının tətbiqi zərurəti yenə qalsa da inhisarların hökmranlığı şəraitində bu zərurət əvvəlki gücü ilə təsir göstərmir.

Yeni texnikanın tətbiqi köhnə texnikanın dəyişdirilməsi və müəssisələrin yeni avadanlıqla təchiz edilməsi ilə bağlıdır. Məhz ona görə də öz əlində çox böyük kapital mərkəzləşdirmiş iri imperialist inhisarları özünün istehsala qoyduğu kapitalı müdafiə etmək üçün yeni elmi kəşflərin və texniki ixtiraların patentlərini alır və tətbiq etməyə qoymur. Bununla belə elmi-texniki tərəqqi meyli özünə yol açır və müxtəlif ziddiyyətli yollarla olsa da həyata keçirilir.

Şübhə yoxdur ki, elmi-texniki tərəqqinin əsas başlıca istiqaməti ən yeni elmi və texniki nailiyyətlərə, xüsusilə elektron-hesablama maşınlarının tətbiqinə əsasən avtomatlaşdırma prosesidir. Faktlar göstərir ki, son 15-20 il ərzində ən çox inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində az-çox əhəmiyyətli elmi-texniki tərəqqi baş vermişdir. Bu da özünü elm və texnikanın yeni sahələrinin meydana gəlməsi və inkişafında, istehsal sahələri strukturasının dəyişilməsində və əmək məhsuldarlığının yüksəlməsində göstərir¹.

Lakin kapitalizm şəraitində həyata keçirilən elmi-texniki tərəqqi burjua iqtisadçıları, filosofları və sosioloqları tərəfindən

---

¹ Бах: В. Н. Масальский. Против фальсификации-последствий технического прогресса при капитализме. М., 1965, сәһ. 42-44.

belə bir nöqtəyi-nəzər üçün əsas və dəlil kimi istifadə edilir ki, müasir kapitalizm dünyasında elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi olaraq əhəmiyyətli ictimai dəyişikliklər də baş verir. Beləliklə, guya elmi-texniki inqilab sayəsində kapitalizm cəmiyyətinin yeni ictimai quruluş olan sosializm cəmiyyətinə “spontan transformasiyası”, “öz-özünə çevrilməsi” prosesi baş verir. Belə ki, Amerika iqtisadçısı Con Dibold avtomatlaşdırmanı “ikinci sənaye inqilabı” adlandıraraq göstərir ki, yeni maşınların təbiəti əsaslı ictimai və iqtisadi dəyişiklikləri ləğv edir, fəhlələrlə kapitalistlərin, avtomatlaşdırmaya olan baxışları eynidir: onlar hər ikisi avtomatlaşdırmanı fəhlə sinfinin əsas məqsədlərinə — iş gününün qısaldılması, yüksək əmək haqqı və yaxşı iş şəraiti — nail olması kimi qiymətləndirirlər. Həmin mövqedən çıxış edən başqa bir Amerika sosioloqu Bukinhem qeyd edir ki, ikinci sənaye inqilabı “ictimai və iqtisadi inqilab” yaradır ki, bu da özünü əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşmasında, asudə vaxtın və onun mədəni surətdə keçirilməsi imkanının artmasında, insanların intellektual səviyyəsinin yüksəlməsində göstərir. J.Fridman, K.Şmidt, E.Erlər, F.Ştenberq və başqaları da bu mövqeni müdafiə edirlər. Ümumiləşdirilmiş şəkildə desək onların nöqtəyi-nəzəri ondan ibarətdir ki, elmi-texniki tərəqqi ictimai həyatda əhəmiyyətli dəyişikliklər yaradacaqdır — sinifləri məhv edəcək, əhalinin maddi rifah halını yüksəldəcək, elə bir yeni cəmiyyət yaradacaqdır ki, burada kasıblar və dövlətlilər olmayacaq, əhali bütövlükdə orta silkdən ibarət olacaqdır.

Nə qədər paradoksal görünsə də bu cür baxışlar katolik kilsə xadimi Gleyxappelin “sosialist katoliklər birliyi”nin konfransındakı məruzəsində çox ciddi tənqid edilmişdir. O demişdir: “K.Marks “Kapital” əsərini yazdıqdan sonra kapitalizm cəmiyyətinin mühüm hadisələrində heç bir dəyişiklik baş verməmişdir. Bu gün də fəhlə əmlakdan məhrumdur. Çünki,

əmlak dedikdə istehsal vasitələrinə malik olma hüququ başa düşülür, bu gün də mülkiyyət əməksiz gəlir verir, bu gün də sinfi mübarizə vardır... Əgər sosialistlər (sağ, sosial-demokratlar — S.A., C.Ə. və A.R.) Marksın 1.) Marksən təlimini köhnəlmiş hesab edirlərsə, mən bu fikirdəyəm ki, Marksın sosial təhlili yüz il bundan əvvəl olduğu qədər indi də doğrudur”¹.

Katolik ruhaninin bu etirafı açıq-aydın göstərir ki, müasir kapitalizmdə elmi-texniki tərəqqi ictimai həyatda heç bir mühüm dəyişiklik yarada bilməz, müasir kapitalizm prinsipcə klassik kapitalizmdən heç cür fərqlənmir. Əksinə Əgər XVIII, XIX əsrlərin sənaye inqilabı kapitalizmin yüksək xətlə inkişaf etdiyinə, məhsuldar qüvvələrin sürətlə artması imkanının olmasına görə (bu zaman istehsal münasibətləri məhsuldar qüvvələrin xarakterinə uyğun gəlirdi) köhnə feodal istehsal münasibətlərinin tam məhvə və kapitalist münasibətlərinin bərqərar olmasına gətirib çıxartmışdırsa müasir elmi-texniki inqilab kəskinləşmiş imperialist ziddiyyətlərinin olması üzündən, əvvələn, heç vaxt tam həyata keçirilə bilməz. Nə qədər təəccüblü görünsə də, İngiltərə leyboristlərinin lideri H.Vilson öz çıxışlarının birində göstərmişdir ki, İngiltərə sənayesi üçün zəruri olan texniki tərəqqi, xüsusilə avtomatlaşdırma, müasir quruluş şəraitində həyata keçirilə bilməz. H.Vilson qeyd etmişdir ki, kim düşünə bilər ki, texniki tərəqqi alverçiləri, əliəyriyələri, natəmiz maliyyə fırıldaqçıları, alqışlayan, öz istehsal fəhlələrini, elmi işçilərini, mühəndis konstruktorlarını və müəssisələrin idarə edilməsinin düzgün metodlarını qiymətləndirməyən bir ictimai quruluş şəraitində mümkün olsun.² İkincisi elmi-texniki inqilabın həyata keçirilmə dərəcəsi kapitalizmdə cəmiyyətin ictimai, iqtisadi və siyasi quruluşunun

---

¹ Бах: В.А. Денисов. Критика современных буржуазных теорий о будущем обществе. М., 1961, с.27-28.

¹ Бах: «Pravda» qəzeti, 22 avqust, 1963-cü il.

xarakterini az-çox əhəmiyyətli surətdə dəyişdirə bilməz.

Beləliklə, hazırda kapitalizmdə elmi-texniki tərəqqinin iki meyli aydın görünür: 1. Elm və texnikanın inkişaf meyli; 2. Texniki tərəqqinin ləngidilməsi meyli. İkinci meyl özünü onda göstərir ki, iri inhisarlar öz kapitallarını müdafiə etmək məqsədi ilə elm və texnikanın nailiyyətlərinin istehsala tətbiqini ləngidir, elmi-texniki tərəqqinin böyük potensial imkanlarından zəif istifadə edir, onu əsasən hərbi məqsədlər üçün istifadə edir. Göstərilən bu meyllərin hər ikisi yanaşı təzahür etməklə kapitalizmin inkişafında qeyri-bərabərliyi daha da gücləndirir.

Əgər biz istehsal münasibətlərinin təsirindən sərf-nəzər etsək, onda elmi-texniki tərəqqi əməyin məhsuldarlığının artması ilə, asudə vaxtın artması və deməli iş vaxtının qısaltılması ilə, əmək və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə, əhalinin mədəni texniki səviyyəsinin yüksəlməsi ilə və s. nəticələnə bilər. İstehsal münasibətlərinin cəmiyyətdəki rolunu şüurlu surətdə nəzərə almayan burjua ideoloqları kapitalizmdəki mənzərəni məhz bu cür təsvir edirlər. Lakin bu cür sərf-nəzərin mümkün olmadığına və istehsal münasibətlərinin elmi-texniki tərəqqinin xarakteri və sürətinin müəyyən edilməsində həlledici amil olduğuna görə kapitalizmdə onun nəticələri tamamilə başqa cür olur.

Kapitalizmdə elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin ziddiyyətli xarakteri haqqında V.İ.Lenin yazmışdır: "...Əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi və ictimai sərvətin artması demək olan texnika təkmilləşməsi, burjua cəmiyyətində ictimai bərabərsizliyin artmasına, varlılarla yoxsullar arasında məsafənin çoxalmasına zəhmətkeş kütlələrinin getdikcə daha geniş təbəqələri üçün güzəranın təmin olunmasının, işsizliyin və hər cür məhrumiyyətlərin artmasına səbəb olur".¹

---

¹ V. İ. Lenin. Əsərləri, 29-cu cild, cəh. 91.

Amerika iqtisadçısı Q.Kolko özünün “Amerikada sərvət və hakimiyyət” adlı əsərində göstərir ki, əgər ABŞ-ın bütün əhalisinin onda bir hissəsi cah-calal içərisində yaşayırsa, əhalinin yarıya qədəri ən zəruri tələbatlarını belə ödəmək imkanından məhrumdur, əhalinin üçdə bir hissəsi isə tamamilə yoxsulluq səviyyəsinə enmişdir. Bütçənin yalnız bir neçə faizi təhsilə və digər başlıca ictimai proqramlara ayrılır ki, bu da hərbi xərclərlə müqayisədə çox cüzdür.

ABŞ-da bir nəfəri işləyən dörd nəfərdən ibarət ailənin faktik gəliri orta səviyyədə 18% aşağıdır. Əmək haqqı Amerika şəraiti üçün səciyyəvi olan intensiv və gərgin əməyi kifayət qədər ödəmir. İstehsalda fəhlələrə verilən əmək haqqı ilə müqayisədə ümumi izafi dəyər 140,2 milyard dollar təşkil etmişdir (fəhlələrin əmək haqqı 65,8 milyard dollardır). Həqiqi istismar norması 150%-ə yaxındır.¹ V. İ. Lenin yazır ki, “kapitalizmin inkişafı məsələsində muzzdlu əməyin nə dərəcədə yayılması, demək olar, ən əhəmiyyətli cəhətdir. Kapitalizm əmtəə istehsalının elə bir inkişaf pilləsidir ki, burada iş qüvvəsi də əmtəə olur. Xalq təsərrüfatında mövcud olan bütün iş qüvvələrinin yalnız sahibkarlar tərəfindən alınmış-satıldıqdan sonra istehsalda tətbiq edilməsi kapitalizmin əsas təmayülüdür”.²

Son illərdə bu meyil daha da inkişaf etmişdir. ABŞ-da ümumiyyətlə işləyənlərin sayına nəzərən muzzdlu işləyənlərin sayı 1947-ci ildəki 77,5%-dən 1967-ci ildə 89,3%-ə qalxmışdır. Hazırda da bu proses davam etməkdədir. Digər inkişaf etmiş kapitalizm ölkələrində də vəziyyət belədir. Gətirilən məlumatlar zəhmətkeş kütlələrin proletarlaşması prosesinin sürətlənməsini əyani surətdə sübut edir. Elmi-texniki inqilabla yanaşı baş verən ictimai-iqtisadi proseslər ona gətirib çıxarmışdır ki,

---

¹ Бах: В.Перло. Положение трудящихся, «Проблемы мира и социализма», 1968, №3, сәһ.14-16, 20.

² V. İ. Lenin. Əsərləri, 29-cu cild, səһ. 91.

zəhmətkeşlərin proletarlaşması təkcə xırda mülkiyyətçilərin məhrum edilməsi yolu ilə deyil, habelə mühəndis-texniki işçilərin və qulluqçuların xeyli hissəsinin proletariat səviyyəsinə endirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. C.Boyd yazır ki, “hazırda, bir tərəfdən, mühəndislər, texniklər, mütəxəssislər, kontor işçiləri, digər tərəfdən isə sənaye fəhlələri arasında bir növ cilələmə baş verir.¹ Qiymətlərin gündən-günə artdığı və həyatın bahalaşdığı bir şəraitdə qulluqçuların əksəriyyətinin əmək haqqı kifayət etmir. Məhz bu da nəticə etibarlı ilə onların sinfi şüurunun və sahibkarlara qarşı mütəşəkkil mübarizə əzminin artmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində də müasir proletariatin sosial tərkibi daha da mürəkkəb və çətinləşir. Bu anlayış təkcə fiziki əmək işçilərinin deyil, habelə qismən əqli əmək işçilərinin də, təkcə maddi istehsal sahəsində çalışanları deyil, qismən xidmət sahəsi işçilərini də əhatə edir.

Kapitalizm şəraitində elmi-texniki inqilabın neqativ nəticələri cəmiyyətin ictimai xəstəliklərini daha da gücləndirir. ABŞ-da və digər kapitalist ölkələrində kütləvi işsizlik, bütöv istehsal sahələrinin və peşələrin köhnəlməsi, fermerlərin mülkiyyətdən məhrum edilib şəhərə qaçması, iş qüvvəsinin aşağı əmək haqqı olan xidmət sahələrinə keçirilməsi yoxsulluq problemini daha da kəskinləşdirməklə ictimai quruluşun əsaslarını laxladır. Bütün bu göstərilənlər burjua nəzəriyyəçi ideoloqların kapitalistlərlə müdafiə fəhlələri arasındakı ziddiyyətin əxlaqi kamilləşmə yolu ilə aradan qaldırılması haqqındakı əsassız iddialarını puç edir. Amerika ruhanisi Frenk Buxman və onun davamçıları iddia edirlər ki, göstərilən ziddiyyəti insanların qəlbində dörd “mütləq əxlaq standartının” — vicdanlılıq, ruhi saflıq, məhəbbət və qərəzsizlik — tətbiqi yolu ilə həll etmək mümkündür. Guya bunu etməklə istismar və

---

¹ Джон Бойд. Рабочий класс и научно-техническая революция. «Проблемы мира и социализма», 1968, № 6, с. 51.

ictimai ədalətsizliyin aradan qaldırmaq mümkündür. Lakin, burjua ideoloqları belə bir cəhəti unudurlar ki, kapitalizm cəmiyyətinin yaratdığı ictimai xəstəliklər, o cümlədən yoxsulluq yalnız bu cəmiyyətin məhvi ilə sağala bilər. Elmi-texniki inqilabın irəli sürdüyü sosial problemlər kapitalizm çərçivəsində zəhmətkeşlərin mənafeyi səpgisində həll edilə bilməz. Nə cəmiyyətə “xidmət” fəlsəfəsi, nə “sənaye cəmiyyəti” ideyalarının müəllifləri, nə “elektron kibernetika cəmiyyəti” yaradıcıları inkar edə bilməzlər ki, kapitalist münasibətləri zəminində kapitalizmin sosializmə yaxınlaşmasından heç cür söhbət gedə bilməz, onlar hər cür istismardan azad socialist tipli cəmiyyətlə, müzdlü əməyin istismarı üzərində qurulan cəmiyyət arasındakı, istehsal vasitələrindən məhrum olan siniflə istehsal vasitələrinə malik olan və ona görə də dövlətə nəzarət edən sinif arasındakı köklü ziddiyyəti inkar edə bilməzlər.¹ Kapitalist ictimai münasibətləri əsasında baş verən elmi-texniki inqilab və onun törətdiyi ictimai-iqtisadi dəyişikliklər ictimai inqilabi qüvvələrin daha sürətlə formalaşmasına və deməli, ictimai siyasi inqilabi çevrilişlərin sürətlənməsinə təkan verir. Bu da öz növbəsində kapitalist ictimai-iqtisadi sisteminin məhvi ilə nəticələnməlidir.

§ 4 burjua texnokratik konsepsiyalarının tənqidi

İctimai tərəqqini inkar edən etik relyativizm özünə xas olan fəlsəfi skeptisizmlə birlikdə XX əsrin birinci yarısında burjua sosiologiyasında demək olar ki, tam hökmran idi. Bu dövrdə ictimai və əxlaqi inkişafın marksist anlayışına konstruktiv

---

¹ Бах: Ги Бесс. Роль марксистско-ленинской философии в современной идеологической борьбе, «Коммунист», 1968, № 8, сәһ. 15.

konsepsiyalar deyil, skeptisizm və nihilizm qarşı qoyulurdu.

Əsrimizin altmışıncı illərinin ortalarından isə burjua sosiologiyasında canlanma başlayır: ictimai tərəqqinin dəb düşmüş ümumtarixi konsepsiyaları — “vahid sənaye cəmiyyəti” doktrinası, “yüksəliş mərhələləri” nəzəriyyəsi, “texnoloji determinizm” ideyaları və başqa konsepsiyalar ruh düşgünlüyü və ümitsizlik maskasını ataraq hərəkətə gəlir.

Burjua ideoloqlarının ən ağıllı qismi ictimai tərəqqiyə ənənəvi skeptik, pessimist münasibətin qənaətbəxş olmadığını görür. Buna görə də ictimai tərəqqinin “optimist” sxemləri dövrümüzün ictimai-siyasi mübarizə praktikasının obyektinə çevrilir. Burjua ideoloji təşkilatı ictimai şüurun obyektiv dinamikasının qarşısını süni surətdə almağa müvəffəqiyyətsiz cəhdlər göstərir və bütün ideologiyaya açıq aşkar mühafizəkar xarakter verir.

İctimai-əxlaqi tərəqqi haqqında ən görkəmli burjua konsepsiyaları müasir burjua sosiologiyasında daxilən ziddiyyətli bir vəziyyət yaratmışdır. Bir tərəfdən biz kapitalizm şəraitində elmi-texniki tərəqqinin əhəmiyyətini mütləqləşdirmək və imperializm ölkələrindəki sürətli elmi-texniki inkişafı kapitalizmin gələcəyi haqqında əlverişli proqnozlar üçün əsas hesab etmək cəhdlərinin şahidi oluruq. (K.Brinton, D.Bell A.Yulem, U.Rostou, M.Ginsberq və başqaları.) “Vahid sənaye cəmiyyəti” ideyasına əsaslanan burjua tərəqqi konsepsiyaları sübuta yetirməyə çalışır ki, guya sənaye inkişafının “ən yüksək mərhələsi” eyni zamanda da insan fərdiyyətinin inkişafı üçün, insanın ruhi və mənəvi simasının təkmilləşməsi üçün ən yaxşı dövr olacaqdır. Digər tərəfdən isə, nihilist əhvali-ruhiyyəli burjua mütəfəkkirləri mənəvi inkişaf sahəsini bütövlükdə ictimai tərəqqi ideyaları üzərinə ən asanlıqla hücumə keçmək üçün həmişə münasib meydan hesab etmişdir. Buna görədir ki, kapitalizmin öz “ruhi bazarında” kəskin kolliziyalar müşahidə edilir. Beləliklə, ictimai-etik

tərəqqi, müasir İngiltərə — Amerika sosiologiyasının əsas mövzularından birinə çevrilir.

Biz bu məqaləmizdə həm pozitivist sosioloqların və ictimai tərəqqi barəsində skeptisizm, nihilizm mövqeyində duran burjua filosoflarının, həm də “optimist” burjua sosioloqlarının bəzi baxışlarını nəzərdən keçirməklə kifayətlənəcəyik.

Jan-Jak Russodan, Con Resgindən, Q.Zimmeldən, Dilteydən və b. gələn xətti davam etdirərək O.Şpenqler “Avropanın qurubu” əsərində maşınli sənaye əsrində burjua mədəniyyətinin böhranını xalqların sürətli ictimai-əxlaqi tənəzzülünün başlanğıcı kimi təsvir edir. Şpenqler göstərir ki, yüksək humanist incəsənət labüddən məhv olub öz yerini elmi-texniki yaradıcılıq idealına, texnisizm incəsənətinə verməkdədir. Şpenqlərin dediyinə görə, Qərbi Avropa adamının arxitektonik qabiliyyəti “bir əsr bundan əvvəl tükənmişdir” və “Qərbi Avropa şəraitində böyük rəssamlıqdan və musiqidən heç danışmaq da ola bilməz”. Bu fikirlə razılaşmayan adamlar necə olursa-olsun “məhv olub gedəcəklər”, çünki incəsənətin gələcək inkişafına onların bəslədiyi ümidlər baş tutan ümidlər deyildir. Tarixi “dövrən” nəzəriyyəsinin banisi rasionalizm və sənaye sivilizasiyasına tənəzzül, həyatın ölgünləşməsi, əxlaqi düşgünlük dövrü kimi, şəxsiyyətin kütlə ilə əvəz edilməsi dövrü kimi baxır. Onun fikrincə, məhz imperializm sivilizasiyasının ifadəsi və Qərbin əxlaqi müqəddəratıdır. Şpenqler yazmışdır: “Əgər yeni nəslin adamları bu kitabın təsiri altında lirika əvəzinə texnikadan, rəssamlıq əvəzinə dənizçilikdən, idrak nəzəriyyəsi əvəzinə siyasətdən yapışsalar, mənim ürəyimcə hərəkət edərlər və onlara bundan yaxşı heç bir şey arzulamaq olmaz”.

Əsərləri ifrat pessimizm ruhu ilə aşılannmış H.Berdyayev bütün təcrid formalarının aradan qaldırılması imkanını xristianlığın əxlaqi əsaslarında görür. N.Berdyayev deyir: “Mexaniki, bərabərləşdirici, simasızlaşdırıcı və qiymətsizləşdirici sivilizasiya və onun dəhşətli texnikası...”

yoxluqdur, xəyali varlıqdır, tərsinə çevrilmiş varlıqdır. Burjua qivilizasiyası dünyanın qeyri-kosmikliyinin son həddidir. Burada daxili insan həlak olur, o, xarici avtomatik insanla əvəz edilir”¹.

N.Berdyayev qeyd edir ki, sivilizasiya çox böyük texniki qüvvələr inkişaf etdirmişdir və bu qüvvələr insanın özünə hökmranlıq edir, onu qula çevirir, onun ruhunu öldürür. “Əzəmətli texniki sivilizasiya nəticəsində elə bil qəddar iblislər buraxılmışdır və əxlaqsızlaşmış insanın padşahlıq iddiasına görə ondan qisas alırlar”².

Maşın insanla təbiətin üzvi vəhdətini pozur deyən N.Berdyayev kədərlənərək “həyatımızın maşınlaşdırılmasına” dindarcasına lənət yağdırır. O deyir: “Doğrudan da maşın üzvi təbiətin bir növ çarmıxıdır. Maşın təbii həyatımızın üzvi ahəngini pozur, hər cür üzvi bütövlüyü dağıdır”³.

Texnikadan qorxmaq, texnofobiya tarixi cəhətdən müəyyən olan elə ictimai münasibətlərin məhsuludur ki, bu münasibətlər şəraitində texnika, insan qüvvələrinin bu maddi təcəssümü, – insanın özünə qarşı çevrilir, ayrılmaz vəhdət təşkil edən ruhla materiyayı bir-birindən ayırır. N.Berdyayev başa düşür ki, texnika özlüyündə nə xeyirxahdır, nə də bədxah: yalnız insanın əlində texnika ya xeyirxah olur, ya da bədxah, çünki texnikadan insan ya başqa insanın zərərinə istifadə edə bilər, ya da, əksinə, insan üçün, insanın səadət üçün. Texnika insandan ayrı salındıqda dərhal iblis dönür, həm insan üzərində, həm də təbiət üzərində qərib hakimiyyət kəsb edən əsrarlı qüvvəyə çevrilir, bu qüvvə Berdyayevin özünün dediyi kimi, “təbiətin kor qüvvəllərini insana nəinki tabe edir, habelə insanın özünə də itaət altına alır; o, həm insanı nədə isə azad edir, həm də başqa bir

---

¹ Н. Бердяев. Смысл творчества, М., 1945, сәh. 285.

³ Yenə orada.

³ Н. Бердяев. Философия неравенства. Берлин, 1922, сәh. 208.

şəkildə əsarət altına alır”¹. N.Berdyayev texnika aləmini mistikləşdirir, fetişləşdirir. Onun fikrincə, insan təcrid olunmağa və pozulmağa məhkumdur, maddi-hissi təbiətinə görə öz maddi tələbatını ödəməyə məcburdur, buna görə də insanın özünə yabançı olan maddi mədəniyyət aləmi meydana gəlir. N. Berdyayev belə hesab edir ki, insan əzəldən qüsurludur, bəlalər çəkməkdən və təcrid olunmaqdan onu ancaq ölüm, ancaq ilahi səltənətə daxil olmaq xilas edə bilər. O, dövlət ilə qullar arasındakı ictimai münasibətləri öz dini mistisizmi ilə təqdis edir. N.Berdyayev bildirir ki, ictimai durğunluq əmələ gəlmiş, ictimai-əxlaqi tərəqqi tamamilə dayanmışdır.

Göründüyü kimi, indicə tanış olduğumuz burjua sosioloqlarının əksəriyyəti fərdi əhvali-ruhiyyələrə istinad edir. Onların təbliğ etdiyi ideyalar üçün ovunmaz bir tənhalıq və köməkçilik hissi, bütün rəşional təşəbbüslərin fəniliyi və əbəsliyi duyğusu, yorğunluq və süstlük səciyyəvidir. Texnikanın və elmin müvəffəqiyyətlərinin cəmiyyətə, ictimai-əxlaqi tərəqqiyə müsbət təsirinə pessimist münasibət bəsləmək onların hamısını bir-birilə birləşdirir. Onlar elmi-texniki nailiyyətlərin rolunu lazımcə anlamadıqlarına, texnikadan istifadə etməyin ictimai formasını texnikanın fərqləndirmədiklərinə, antaqonist cəmiyyətlərdə elm və texnikanın tərəqqisinin bir çox mənfi nəticələrinin təsiri altına düşdüklərinə görə belə hesab edirlər ki, ictimai antaqonizmlərin, bəşəriyyətə üz verən fəlakətlərin bəisi elm və texnikadır. Lakin keçmişin və indiki dövrün burjua sosioloqlarının hamısı bu konsepsiyalara tərəfdar olmamış və tərəfdar deyildir.

Məsələn XVIII və XIX əsrlərin utopik sosialistləri, XIX əsrin rus inqilabçı demokratları, xüsusən Çernişevski və Pisarev, radikal burjua mütəfəkkirləri olan Rayt Mills, E.Fromm, Haydegger, J.P.Sartr və başqaları elm və texnikanın ictimai

---

¹ Н. Бердяев. Смысл творчества, Берлин, 1927, сәһ. 181-182.

xəstəliklərinin səbəblərini başa düşməyə cəhd edir və göstərməyə çalışırlar ki, tənhalıq insan üçün faciədir, mahiyyətdən məhrum olan varlıq kapital dünyasında insanın təcridinin inikasıdır.

E.Fromm, D.Rismen, R.Mills müasir ictimai münasibətlərdəki insaniyyətsizliyi tənqid atəşinə tuturlar. R.Mills ictimai əlaqələrin simasızlaşdırılması mexanizmini, ictimai aktivliyin passivliyə çevrilməsini təhlil edərək yazır ki, cəmiyyət quruluşunun özü adamları özgələrin niyyətlərinə xidmət etməyə məhkum edir. İnsanın idealları, zövqü hakimiyyət başında duranlardan ibarət elita, “sənaye kapitalları” elitası tərəfindən uydurulan ictimai rəy əsasında yaranır. İctimai rəyin özü kütləvi ünsiyyət vasitələrinin — qəzetlərin, radionun və s. aşdığı məzmunə passiv münasibətin ifadəsi olur. Əmək bölgüsü üzündən insanlar arasında əlaqə bütövlüyü pozulur.

R.Millsin fikrincə iyerarxiya şəklində qurulmuş müxtəlif iqtisadi təsisatlarda insanların gördüyü iş əmək bölgüsü üzündən çoxlu müxtəlif dərəcədə dar və məhdud zonalara və həlqələrə parçalanır; istehsal prosesinə nəzər salmaq üçün əlverişli olan mövqelər isə mərkəzləşdirildiyinə görə insanlar təkcə öz əməyinin məhsullarından və öz əmək alətlərindən məhrum olmaq deyil, habelə istehsal proseslərinin ümumi qurucusunu və ümumi əlaqəsini anlamaqdan da məhrumdurlar. R.Mills burjua cəmiyyətində şəxsiyyətin pozulması, fəal vətəndaşın “axına qoşulan, adətlərə uyan” məhdud görüşlü bir adama çevrilməsi prosesini parlaq bir şəkildə aşkara çıxarır. İctimai cəhətdən süst, bir-birindən təcrid edilmiş insanlar arasında yaşamaq inamsızlıq yaradır və acizlik hissinin güclənməsinə səbəb olur. R. Mills psixoloji fenomenlərə və təcrid prosesinin real ictimai mexanizmlərinə diqqəti cəlb etsə də, cəmiyyətin ictimai-əxlaqi inkişaf perspektivlərini, təcridin aradan qaldırılması yollarını görə bilmir.

E.Fromm da şəxsiyyət probleminin öyrənilməsində

psixoloji amilləri bir-birilə əlaqələndirir. E.Fromm elmin nüfuz etmədiyi yerdə azadlıq olduğunu, deməli, iş vaxtından kənar vaxtlarda insanın hakim ictimai münasibətlərindən özünü təcridləşdirməyə guya qadir olduğunu iddia edənlərlə mübahisəyə girərək yazır: “Təcrid olunma təkə istehsal dairəsində deyil, istehlak dairəsində də hökm sürür”. O, “təkə bizim satın alıb istifadə etdiyimiz malları ehtiva etməklə qalmır; o daha genişdir və bizim istirahət vaxtımıza da aiddir. Başqa cür necə ola bilər? Əgər insan iş prosesində öz əməyinin məhsulundan təcrid olunursa, bu şeyləri onun satın alıb istehlak etməsinə səbəb heç də yalnız bunların ona həqiqətən lazım olması deyildirsə, onda o, öz istirahət saatlarından fəal və mənalı bir şəkildə necə istifadə edə bilər? O, labüd surətdə passiv, təcrid edilmiş istehlakçı olaraq qalır; idman oyunlarını və kino-filmləri, qəzetləri, jurnalları, kitabları, mühazirələri, təbiət mənzərələrini, başqa adamlarla ünsiyyəti də eyni dərəcədə kənardan və eyni dərəcədə laqeydliklə “istehlak edir”... O, ancaq nədən “yapışmaq”, mümkündürsə hamısından “yapışmaq” — mümkün qədər daha çox əyləncə, mədəniyyət və başqa şeylər mənimsəmək istəyir. Meyar rolunu isə bütün həzlərin insan üçün olan əsil qiyməti deyil, onların bazar qiyməti oynayır”¹.

Beləliklə, avtomatlaşdırma və mexanikləşdirmə nəticəsində artıq qalan vaxt heç də asudə vaxt, yəni şəxsiyyətin öz hərtərəfli inkişafı üçün istifadə etdiyi vaxt olmur. Kapitalizm şəraitində elmi-texniki tərəqqi işsizliyin artması, fiziki əməklə əqli əmək arasında, şəhərlə kənd arasında əksliyin dərinləşməsi kimi nəticələr doğurur və bu nəticələrin təsiri altında şəxsiyyətin tənəzzülü xüsusilə kəskin bir şəkil alır. İnsan yaradıcılığının müasir elmi-texniki inqilabda təcəssüm edən yüksəlişini kapitalizm sivilizasiyanın mövcud olması üçün təhlükəyə çevirir. Elm və texnikaya müasir burjua ideologiyasında verilən

---

¹ Э. Фромм. Человек одинок. «Иностранная литература», 1966, №1, сәh.231, 233.

qiymətlərin ziddiyyətli olması da məhz buradan irəli gəlir. Kapitalizm şəraitində elmi-texniki inqilabın mənfi ictimai nəticələrinə göz yuman texnokratik optimizm elmi-texniki tərəqqinin ictimai-əxlaqi tərəqqi ilə guya bir araya sığmadığı haqqında xalis pessimist təsəvvürlərə qarşı durur. Bunların müxtəsər ifadəsi “robotlar dövrünün” gəlib çatmaqda olduğu barədə irəli sürülən pessimist fərziyyələrdir. Bununla da burjua ideoloqları insanın başına gələn ictimai bəlalərin məsuliyyətini kapitalizmin üzərindən götürüb elm və texnikanın üzərinə yıxmağa çalışırlar. “Gələcəkdən qorxmaq müasir burjua ictimai utopist ədəbiyyatında xüsusilə təzahür edir. Tipik müasir burjua ictimai utopiyası ya bəşəriyyətin mövcud olmasına ümumiyyətlə son qoyacaq müdhiş bir fəlakətin təsvirindən, ya da cılızlaşmış cəmiyyətin, bütün bəşəri sərvətləri puç edən, hətta faşizmdən də vəhşi və dəhşətli bir siyasi rejim yaradan rəhmsiz maşın sivilizasiyasının mənzərəsindən ibarətdir”¹.

Təcridin insan fəaliyyətinin ictimai-iqtisadi şəraitindən asılı olmaması təsəvvürü müasir burjua sosiologiyası üçün səciyyəvidir və bu təcridə müasir məhsuldar qüvvələrin, texnikanın nəticəsi kimi baxılır. Texnikanın fetişləşdirilməsi tarixin ekzis-tensialist konsepsiyasını texnikanın insan qarşısında müstəqilliyinin getdikcə artmasından bəhs edən konsepsiya ilə birləşdirir. “Texnika təbiət aləmini insan aləminə çevirməkdənsə, qarmaqarışlıq, düşmən, vəhşi bir aləm yaratmağa başlayır” (Aron). “Əmək vasitələrində və maşınlarda öz yaradıcısından asılı olmamaq və öz qanunu üzrə inkişaf etmək kimi fəal bir meyl vardır. Bu texniki təcrid əsas yer tutmağa başlayır, çünki daha heç kim texnikadan yaxa qurtara bilməz” (F. Hayneman). “Texnika hər şeyi öz ardınca çəkib aparan müstəqil qüvvəyə çevrilmişdir. Ən böyük hakimiyyət ən

---

¹ О. Арбатов. Империалистическая пропаганда США— доктрины и методы Сб. «Современная буржуазная идеология в США», М., 1967, с. 74.

müasir tərzdə ixtira edilmiş çox nəhəng maşının hakimiyyətidir” (K.Yaspers). “Kapitalizm özünü öz texniki tərəqqi komponentləri vasitəsilə təkmilləşdirməyə qadirdir” (K.Tuxel). Odur ki, kapitalizmi devirmək məqsədini güdən siyasi tədbirlərə heç bir lüzum yoxdur.

Burada kapitalizm quruluşunun sarsılmazlığı ideyasını, – sinfi mənası tamamilə aydın olan həmin ideyanı yeritmək cəhdi göz qabağındadır. Texnikanın obyektiv inkişaf qanunauyğunluqları, texnikanın cəmiyyətin tərəqqisi ilə qarşılıqlı əlaqəsi inkar edilir. Halbuki müasir şəraitdə bu proseslərin məhz qanunauyğun xarakteri sosializmə və kommunizmə doğru ümumi hərəkəti zəruriləşdirir və kapitalizmin süqutunu labüd edir.

Burjua filosoflarının mövqeyi texnikanın inkişaf qanunları haqqında marksizm nöqtəyi-nəzərinə ziddir. Məsələn, K. Tuxel yazır: “Texniki tərəqqinin, onun cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinin obyektiv qanunauyğunluqları – cəmiyyət haqqında marksizm-leninizm elminin başa düşməyə çalışdığı bu qanunauyğunluqlar əslində texniki inkişaf ilə ictimai inkişaf arasında olan bəzi faktik və ya mühakimə üçün əsas götürülən əlaqələrin, buradan irəli gələn meyllərin təsvirindən başqa bir şey deyildir”. Obyektiv qanunauyğunluqları qəbul etmək, N.Tuxelin və başqalarının fikrincə, hər cür azadlığı danmaq, ictimai həyatın insanlar tərəfindən şüurlu surətdə dəyişdirilməsinin mümkünliyünü inkar etmək deməkdir.

Azadlıq haqqındakı bu konsepsiya insana, əsas funksiyası zərurəti dərk etməkdən və dərk olunmuş zərurətə uyğun hərəkət etməkdən ibarət olan rasionalist bir maşın kimi baxmağa əsaslanır. Şəxsiyyətə fəal, işgüzar, ictimai vücut kimi baxılması istisna edilir. Şəxsiyyətin bütövlüyü pozulur. Bu meyl öz ardıcıl inkişafını texnokratiya konsepsiyası deyilən konsepsiyada tapır. həmin konsepsiyanın mahiyyəti cəmiyyətdə insan davranışının səbəblə şərtləndiyini həddən artıq qiymətləndirməkdən,

şəxsiyyətin fəallığını, cəmiyyətdə heç bir zaman xalis münasibətlərə müncər edilməyən insan münasibətlərinin zənginliyini lazımınca qiymətləndirməməkdən ibarətdir. Nizamla işləyən bir müəssisə prinsipi üzrə təşkil edilən cəmiyyət texnokratın idealıdır. Belə cəmiyyətdə hamı fəaliyyət göstərir, hər kəs öz yerini bilir, işə vaxtında gəlir və işdən vaxtında gedir. Lakin bəşər həyatı cəmiyyətdə olan bu cür xalis funksional münasibətlərlə məhdudlaşmır, odur ki, cəmiyyətin idarə edilməsi, heç də ictimai proseslərin idarə olunmasını elmi surətdə təşkil etmək idealından ibarət olub qalmır. Kommunizm cəmiyyətinin idealı ən əvvəl insan münasibətlərinin zəngin bir rəngarəngliyindən ibarətdir, burada hər bir fərd bərabər şəxsiyyətlər kollektivində tam inkişaf etmək və özünü təsdiq etmək üçün real imkan qazanır.

Lakin ən əvvəl elə bir ictimai quruluşu məhv etmək lazımdır ki, o, insanın insan tərəfindən istismarına əsaslanır, süst “kütleyə” qarşı duran və texnokratiya maşınının polad buxovları ilə cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyətinin fəaliyyətini buxovlayan “elita” adlı bir ovuc qüdrətli maqnatlar tərəfindən əksəriyyətin azadlığının boğulmasına əsaslanır. Bunun üçün isə həlledici zəmin və şərt insanın şeylərə kölə kimi tabe edilməsini aradan qaldırmaqdan, texnisist fətişizmin və irrasionalizmin iflasından, əmək məhsullarında öz mahiyyətini bürüzə vermək kimi bir həzzi insana təhrifsiz şəkildə qaytarmaqdan ibarətdir. Çünki texnikanın mənəvi tənəzzül bahasına satın alınmış qələbələr haqqında, kapitalizmin iqtisadi tərəqqisini müşayiət edən yoxsulluq və nadanlıq haqqında Marksın sözləri köhnəlməmişdir. İnsanları şikəst edən bir əmək bölgüsünə malik olan, əməyi və əmək məhsullarını simasızlaşdıran və standartlaşdıran burjua cəmiyyətində idealla “sənaye cəmiyyəti” arasında ciddi bir uçurum yaranır. Lakin nə müasir kapitalist istehsalına, ciddi ictimai intizam sisteminə, milyonlarla adam üzərində “ictimai nəzarət” aparatına və s. malik “sənaye

cəmiyyəti” barəsində Uolt Rostsu konsepsiyasının məddahları, nə fəlsəfədə “təqlid” kateqoriyasını irəli sürən Toynbi və onun tərəfdarları, nə genetik (passiv) və telik (aktiv) ictimai tərəqqi haqqında sosioloq L.Uordun mühakimələrinin müdafiəçiləri, nə “Pirs prinsipi” və başqa pragmatistlərin ideyaları, nə də mikrososiologiyanın nümayəndələri bu uçurumun elmi izahını verə bilməmişlər. Çünki müxtəlif burjua fəlsəfə və sosiologiya cərəyanlarının və məktəblərinin nümayəndələrinin baxışlarında istehsal münasibətlərinin, ictimai antaqonizmlərin roluna etinasızlıq göstərilir. E.Y.Solovyov yazır: “İrrasionalizmin və psixologizmin müxtəlif formalarının sürətlə yayılması, uzun müddət dini fikrə müyəssər olan qəfsiredici təhlilə həddən artıq diqqət yetirilməsi müasir burjua fəlsəfəsi üçün səciyyəvidir. Müasir burjua fəlsəfəsinin bir çox əsas cərəyanları tədricən cılızlaşıb, üzərinə xalis ideoloji vasitələrin köməyi ilə hazır məlumat yağdırılan fərdin adi şüurunun, daxili təcrübəsinin analitikasına çevrilir”¹. Burjua sosioloqlarının özləri də öz nəzəriyyələrində və baxışlarında ciddi qüsurlar, “izah böhranı” aşkara çıxarırlar. J.Qurviç 1956-cı ildə Ruaymonda çıxış edərkən, sosioloqların “izahatdan az qala vaz keçdiklərini, olsa-olsa sosiologiyanı sosioqrafiyaya çevirdiklərini” etiraf etmiş və bu tənəzzülü kapitalist texnokratizasiyası ilə əlaqələndirmişdir. O demişdir: “Beləliklə, özlərini empirik tədqiqat tərəfdarı adlandıran sosioloqlar texnokratiyanı sosioloji cəhətdən izah etməyə təşəbbüs göstərməkdənsə, özləri dönüb texnokrat... olurlar...”². Baxışların ziddiyyətli olması, istehsalın avtomatlaşdırılmasından doğan nəticələrin birtərəfli təsvir edilməsi bəzən kapitalizm quruluşunun nöqsanlarını və

---

¹ Э.Ю. Соловьев. Философское и социологическое исследование современной буржуазной идеологии. «Вопросы философии,» 1966, № 9, сәh. 56.

² Бах: Люсьен Сев, Современная французская философия. М, 1968, сәh. 333-334.

eyiblərini görən, dəyişikliklərə səmimiyyətlə can atan, amma bu dəyişikliklərin düzgün yolunu hələ tapa bilməyən mütərəqqi əhvali-ruhiyyəli burjua alimlərinin də bir çox çıxışları üçün səciyyəvidir. Bu alimlərin sırasına “Üç inqilab manifesti” adlı məşhur sənədin müəllifləri iqtisadçı R.Teobold, professor S.Hyuz, fəlsəfə doktoru F.Herrinq, demokratik təsisatları öyrənən mərkəzin məsləhətçisi və nüvə silahı sahəsində ağıllı siyasət yeritmək uğrunda Milli komitənin rəhbərlərindən biri olan L.Polinq və başqaları daxildirlər. Doğrudur, bu sənəddə əsaslı iqtisadi və ictimai dəyişikliklərin zəruriliyi məsələsinə aid çoxlu pozitiv fikirlər də vardır. Müəlliflər yazırlar: “Hazırda bir-biri ilə əlaqədar üç müxtəlif inqilab baş verməkdədir: kibernetik inqilab. İstehsalda yeni dövr başlanmışdır... Silahlarda inqilab. Silahın elə yeni növləri inkişaf etmişdir ki, bunlar müharibədə qələbəni təmin edə bilməsə də, hər halda sivilizasiyanı yer üzündən silib ata bilər. Biz indi-indi dərk edirik ki, bu cür nəhəng silahın meydana gəlməsinin özü müharibəni beynəlxalq münafişlərin həllinin yararsız bir üsuluna çevirmişdir... İnsan hüquqlarında inqilab. Tam insan hüquqlarını təmin etmək tələbi ümumi bir tələb olmuşdur. Həmin tələb mülki hüquqlar uğrunda ABŞ-da ardı-arası kəsilməyən hərəkətlə təsdiq edilir. Lakin bu hərəkət hər bir adamın kamil şəxsiyyət olacağı və irqi ayrışikliyə məruz qalmayacağı ictimai və siyasi rejimlər yaradılması uğrunda ümumdünya hərəkətinin təzahürlərindən ancaq biridir”¹.

Müəlliflər elmi-texniki inqilab problemlərini vəhdət halında birləşdirməyə çalışır, Amerika gerçəkliyinin kəskin kolliziyalarını demokratik radikalizm mövqelərindən araşdırır, ədalətli, humanist ictimai qayda yaratmaq ideyasını irəli sürürlər. Bu müsbət cəhətlərlə yanaşı “Manifest”də bir sıra yanlış əməli təkliflər, səhv nəzəri müddəalar və şərhlər də vardır.

---

¹ Бах: журн. «Мировая экономика и международные отношения», 1965, № 4, с. 32.

Məsələn, Amerika marksisti H.Lumer sənədin böyük bir nöqsanı olaraq bunu qeyd edir ki, orada istehsal üsulu problemlərinə lazımcıca diqqət yetirilmədiyi halda bölgü problemlərinə aludəçilik vardır. Müəlliflərin fikrincə, ABŞ-dakı bölgü sisteminin qüsurlarını aradan qaldırmaq, orada “ədalətli” bölgüyə nail olmaq mövcud istehsal münasibətləri, yəni kapitalist istehsal münasibətləri çərçivəsində də mümkündür. Həqiqətdə isə H.Lumerin qeyd etdiyi kimi, “bölgü üsulunu dəyişdirmək üçün mənfəət xatirinə istehsalı cəmiyyətin faydası xatirinə istehsal ilə əvəz etmək lazımdır. Bu isə o deməkdir ki, kapitalisti aradan götürmək lazımdır, kollektiv istehsalçılar və istehlakçılar isə həm də istehsal vasitələrinin kollektiv mülkiyyətçiləri olmalıdırlar. Başqa sözlə desək kapitalizm sosializmlə əvəz edilməlidir”¹. “Manifest”in pozitiv təklifləri ona görə utopist təkliflərdir ki, bunlar Amerika zəhmətkeşlərinin mənafeyi ilə, xüsusən ABŞ fəhlə sinfinin əsas mənafeyinə aid olan məşğulluq problemi ilə əlaqələndirilməmişdir.

Amerika müəllifləri dərin ictimai meylləri, onların əsil ictimai-iqtisadi və siyasi mənbələrini aşkara çıxarırlar, bunları isə nəticə etibarilə kapitalizmin bir formasıya kimi keçirdiyi ümumi böhranda axtarmaq lazımdır. Əxlaqın yüksələn xətt üzrə inkişaf etməsi öz mahiyyətinə görə ictimai münasibətlərin tərəqqisi ilə, şəxsiyyətin və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin təkmilləşməsi ilə vəhdətdədir. İnqilablar ictimai-əxlaqi tərəqqini sürətləndirən böyük tarixi qüvvədir. İnqilab tufanından doğan əxlaqi tələblər və ideallar mövcud ictimai qaydaya mənfəət mənəvi münasibətin ifadəsi olduğu kimi, həm də yeni müsbət məzmunla malikdir. K.Marks yazmışdır: “Fransa inqilabı bütün köhnə dünya quruluşunun ideyaları hududlarından kənara çıxan ideyalar doğurmuşdur...”

---

¹ Бах: журн. «Мировая экономика и международные отношения», 1965, № 5, сәһ. 38—39.

² К. Маркс и Ф. Знгельс. Соч., т. 2, сәһ. 132.

Ümumiyyətlə, əxlaqi tərəqqinin göstəricilərini əbədi mütləq aksioloji hərəkətlər kimi təsəvvür etmək olmaz. Əxlaqi inkişaf yüksək səviyyəyə qalxdıqca daha yüksək əxlaqilik meyarları meydana gəlir. Burjua sosioloqları tərəfindən irəli sürülən meyarlar isə nə gələcəyin müəyyən edilməsinə tətbiq oluna bilər, nə də bəşəriyyətin mütərəqqi mənəvi inkişafı tarixinin qiymətləndirilməsinə. Onların meyarına şəxsiyyətin mənlik şüurunun mütənəzzül formaları, primitiv razı qalma vəziyyəti düz gəlir. Y.A.Zamoşkin Amerika sosioloqlarının konsepsiyalarını sinfi prinsip mövqeyindən təhlil edir: “Əxlaqi davranışla əxlaqa zidd davranış arasında olan həddlər burjua şüuru baxımından ancaq çərçivə-normalar dairəsində mövcuddur, cinayət etmək bu çərçivə-normaları ciddi surətdə pozmaq deməkdir... Həm də ictimai pilləkənlə yuxarıdan aşağıya endikcə bu həddlər daha artıq dərəcədə aydın şəkil alır, bu aydınlıq zəhmətkeşlər üçün artır; kapitalistlər üçün, imtiyazlı və hökmlərən təbəqələr üçün azalır... Buna görə də prinsipsiz, abırsız, tamamilə əxlaqsız iri kapitalist ABŞ-da əxlaq vənəviyyətin əsil dayacağı hesab edilə bilər. Əgər həmin kapitalistin davranışına fərdiyyətçilik nöqtəyi-nəzəri ilə baxılsa, o, doğrudan da, belədir ki, var”¹.

Antaqonist cəmiyyətlərin tarixi əyani surətdə göstərmişdir ki, bəzilərinin sevinc və səadəti başqalarının iztirab və bədbəxtliyinin nəticəsidir. Bəs kimin iztirabının azaldılması tərəqqi sayılmalıdır? Mənəvi tərəqqi hər cür mübarizəni, bütün ziddiyyətləri və hər cür iztirabı aradan qaldırmaq, hər cür “vicdan əzabını” aradan qaldırmaq yolu iləmi həyata keçirilir? Hakimlik və məhkumluq əxlaqının hökm sürdüyü bir cəmiyyətdə daimi əxlaqi müvazinət vəziyyətini belə bir yolla yaratmaq mümkündürmü? Əsla yox.

Tarix sübut edir ki, mənəvi coşğunluq, əxlaqi nəciblik və

---

¹ Ю. А. Замоскин. Кризис буржуазного индивидуализма и личность, с.46.

qabaqcıl etik prinsiplər mübarizədə, İnqilablarda, iztirablarda meydana gəlmişdir. Mövcud şəraiti qanuniləşdirən əxlaq deyil, yetişmiş tarixi nəzifələrə və kütlələrin ehtiyaclarına uyğun gələn əxlaq hər bir tarixi dövrdə qabaqcıl əxlaq olmuşdur. Bizim dövrümüzdə əxlaqiliyin meyarı kommunizm uğrunda, kommunist humanizmi idealı uğrunda mübarizədən ibarətdir.

Humanizm tarixin fəvqündə duran bir şey olmayıb, ictimai proseslərin nəticəsi, inikası kimi meydana gəlir. İntibah dövrünün humanizm ideyaları nəticə etibarilə iqtisadi zərurətin məhsulu idi. Lakin bu ideallar sinfi antaqonist cəmiyyətdə ardıcılıqla həyata keçirilə bilməzdi və həmin ideallarda müəyyən bir xülya ünsürü var idi. Kapitalizm şəraitində texniki və elmi tərəqqi ilə ictimai-əxlaqi inkişaf arasında olan münafişə ictimai-əxlaqi tərəqqi üçün əngələ çevrilən ictimai şəraitlə əxlaqiliyin qabaqcıl meyarları arasında uçurumun getdikcə dərinləşdiyini əks etdirir. Kapitalist gerçəkliyinin ziddiyyətlərini bərişdirməyə çalışmaq burjua sosioloqlarını belə bir fikrə gətirib çıxarır ki, ictimai-əxlaqi tərəqqi əxlaqi cəhətdən “yeniləşməkdən”, kapitalizmin kolliziya və rəzalətlərini, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu kolliziyaların ictimai-iqtisadi əsasına toxunmadan aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Onların ictimai-iqtisadi tərəqqiyə verdiyi tərifi əxlaq tarixinə kənardan daxil edilən subyektivist meyarla və ya xalis formal tarixi əlamətlərə əsaslanır.

Bəzi marksist filosofların da həqiqilik meyarına verdiyi tərifi etiraz doğurur. 1968-ci ilin fevralında “Marxism Today” jurnalının səhifələrində diskussiyada iştirak edən Con Lüsün belə bir fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, əxlaqilik meyarı insanın daim artan tələbatını ödəməyə çalışmaqdan ibarətdir. Bu meyarı qəbul etmək “tələbatın ödənilməsinin” kapitalist tərəfindən guya xeyirxahlıq olduğu ilə razılaşmaqdan başqa bir şey deyildir. Belə olduqda, Milligenin 1965-ci ilin yanvarında həmin jurnalın səhifələrində C.Lüsə cavab verərkən qeyd etdiyi kimi, zəkaya

uyğun tələbatla “sərt”, amansız, vəhşi tələbat arasında fərq qoymaq qeyri-mümkün olur. Əxlaqilik meyarının yalnız humanizmdən və azadlıqdan ibarət ola biləcəyi haqqında Milligenin özünün irəli sürdüyü iddia da bir qədər mücərrəd xarakter daşıyır. Axı, azadlıq və onun real təmin edilməsi əslində başqa-başqa şeylərdir. Fəhlə öz iş qüvvəsini sahibkara satarkən sanki könüllü olaraq öz azadlığını məhdudlaşdırır, lakin əslində onun bu hərəkətində sərt bir zərurət vardır, bu “könüllülük” xəyali könüllülükdür. İnsanlar öz arzularını həyata keçirməyə qabil olduqları dərəcədə azaddırlar. Bu qabiliyyət isə onun idrakının dərinliyindən və əməli istifadəsi dərəcəsindən asılıdır. Lakin əməyin zəruriliyi, cəmiyyət üçün maddi sərvətlər yaratmağın zəruriliyi heç bir zaman yox olub getməyəcəkdir, deməli, azadlıq bu mənada həmişə məhdudlaşmış olacaqdır, ona görə də etikada azadlıq anlayışından əsas meyar kimi istifadə edərkən ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Hələ Spinozadan və Hegeldən gələn məşhur bir formul vardır: azadlıq dərk edilmiş zərurətdir. Lakin çox dərin, çox düzgün olan bu ifadəyə bəzən birtərəfli yanaşılır: azadlığın neqativ cəhəti — iradənin obyektiv zərurətdən asılılığı şişirdilir. Məsələn burasındadır ki, insan öz fəaliyyətində maddi həyat şəraitindən asılı olmaqdan əlavə, həm də özü öz azad fəaliyyəti üçün şərait yaradır, təbiəti də, ictimai qaydaları da dəyişdirir. İnqilabçı xalqlar-azadlıq bayrağı qaldırıb irəli getdikləri zaman qarşılıqlarına, ən əvvəl öz həyatı tələbat və mənafeələrini azad surətdə ödəyə biləcəkləri yeni siyasi və iqtisadi şərait yaratmaq vəzifəsini qoymuşdular.

“Azadlıq dərk edilmiş zərurətdir” — deyən məşhur formulun məzmununu açarkən görünür ki, onu insanın iradəsinə uyğun hərəkət etmək fəallığı ilə, şəxsiyyətin inkişafı üçün maddi, ictimai-iqtisadi və mənəvi şərait təmin etməyin mümkünlüyü ilə əlaqələndirmək lazımdır. Bu, şəxsiyyət probleminə pozitiv xarakter verir, cəmiyyəti inqilabi yolla əməli

surətdə dəyişdirmək zərurətini irəli sürür, şəxsiyyətin ictimai məsləkli bir şəxsiyyət kimi tərbiyələndirilməsinə diqqəti gücləndirməyi tələb edir.

Sosializmdə insanların fəaliyyət azadlığı eyni zamanda onların davranışlarına görə ictimai məsuliyyət daşımalarını tələb edir. Cəmiyyətimiz inkişaf etdikcə şəxsiyyətin azadlığı ilə birlikdə, mənəvi məsuliyyəti də artır. Bu prosesin əsası ictimai mənafehlərin, ictimai qrupların mənafehinin və şəxsi mənafehin bir-birinə uyğun gəlməsidir.

§ 5. ƏMƏYİN ÖZGƏLƏŞMƏSİ

Müasir ictimai fikrin ən kəskin və mübahisəli məsələlərindən biri hazırkı cəmiyyətdə şəxsiyyətin vəziyyəti və onunla sıx bağlı olan özgələşmə problemi. Bu problemin mühüm sahəsini əmək və onun nəticəsinin özgələşməsi təşkil edir. Həmin məsələ ideoloji mübarizədə bütün filosof və sosioloqların diqqətini özünə cəlb etməklə yanaşı, kapitalist ölkələrinin ictimai və siyasi həyatının əməli məsələlərindən birinə çevrilmiş, təkcə mütəxəssislər deyil, hakim rəsmi dairələr, habelə inhisarçı kapitalistlər onunla ciddi maraqlanmağa başlamışlar.

Son illərdə Venetsiyada (1958), Vaşinqtonda (1962), Meksikoda (1963), Vyanada (1968) keçirilən beynəlxalq sosioloji və fəlsəfi konqreslərdə bu məsələyə verilən əhəmiyyət söylədiyimiz fikrə gözəl dəlildir.

Müasir burjua fəlsəfəsində insanın özgələşməsi əsasən şüurun, ruhun özgələşməsi kimi başa düşülür. Müasir burjua fəlsəfəsində özgələşmənin təhlilindəki səciyyəvi cəhətlər aşağıdakılardan ibarətdir: 1. Özgələşməni anlamaqda qeyri-tarixilik; 2. Özgələşmənin səbəbini ictimai münasibətlərdə deyil, texnikada axtarmaq; 3. Predmetləşmə və özgələşməni eyniləşdirmək; 4. Özgələşmənin psixolojişdirilməsi.

Maraqlı cəhət burasındadır ki, Qərbdə həmin problemlə məşğul olan alimlər Marksın istinad etsələr də, onların əksəriyyəti Marksın bu problemə dair təlimini təhrif edir. Məhz buna görə də onların heç biri özgələşmənin əsil səbəbini izah edə bilməmiş, ən yaxşı halda onun yalnız bəzi təzahür formalarını təhlil və şərh etməklə kifayətlənmiş, hissə ilə tamı eyniləşdirmişlər.

Özgələşmə problemi hələ gənc Marksın diqqətini cəlb etmiş və onun dünyagörüşünün formalaşmasına əsaslı təsir göstərmişdir. Bu fikir ilk dəfə K.Marks tərəfindən 1844-cü ildə “İqtisadi-fəlsəfi əlyazmalarında” formula edilmişdir. Burada Marks ümumiyyətlə özgələşməni deyil, hər şeydən əvvəl iqtisadi özgələşməni, kapitalist istehsalı şəraitindəki özgələşmiş əməyi təhlil etmişdir. Bu sahədə Marksın xidməti ondan ibarətdir ki, o, “insan mövcudluğu probleminin həllinin” əsasını iqtisadi gerçəklikdə görmüş, əməyin özgələşməsini təhlil edərək göstərmişdir ki, o, ictimai-tarixi hadisə olub cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində obyektiv zərurət kimi meydana gəlmişdir. Marksın görə bu, bir tərəfdən, xüsusi mülkiyyətçilik münasibətlərindən doğmuş və sanki onun nəticəsidir; digər tərəfdən, onun özü həmin şəraiti təkrar doğuran səbəbdir.

Özgələşmə kateqoriyası ictimai inkişafın elə bir mərhələsini səciyyələndirir ki, burada əmək bölgüsü sinfi-antagonist xarakter alır, insan fəaliyyəti və onun nəticəsi insanın özünə qarşı duran, ona yad olan bir qüvvəyə çevrilir; insan həyatı yaradıcı məzmunundan məhrum olur və o, ictimai prosesin fəal subyekti deyil, onun obyektinə, qurbanına çevrilir. Əməyin özgələşməsi şəraitində “əmək” və “həyat” anlayışları birbirindən ayrılır. Fransız sosioloqu J.Furastye yazır ki, əməklə həyat arasındakı uyğunsuzluq məhz müasir şərin ən əsas səbəbidir. Biz işlərkən xoşbəxt olmuruq, ona görə ki, əməyi

həyatdan ayırırıq.¹

Beləliklə, biz deyə bilərik ki, özgələşmə insan fəaliyyətinin və onun nəticələrinin insana ağılıq edən və ona yad olan müstəqil qüvvəyə çevrilməsini və insanın ictimai prosesin fəal subyektindən onun obyektinə çevrilməsini əks etdirən fəlsəfi-sosioloji kateqoriya.²

Məlumdur ki, bütövlükdə insanın həyat və fəaliyyətinin məzmunu və xarakteri əsasən ictimai əməyin məzmunu və xarakterindən, insanın əməkdə iştirak dərəcəsindən və onun əməyə münasibətindən asılıdır. “Fərdlərin həyat fəaliyyəti necədirsə, onlar özləri də elədir. Onların mahiyyəti, deməli, onların istehsalı ilə uyğun gəlir, həm nə istehsal etdikləri ilə, həm də necə istehsal etdikləri ilə uyğun gəlir”.³

Məsələn tam aydın təsəvvür etmək üçün, hər şeydən əvvəl əməyin bölüşdürülməsi və əmək bölgüsü anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Çünki onların bir-birilə qarışdırılması belə bir səhv nəticəyə gətirib çıxarır ki, əmək bölgüsü də cəmiyyətdə əbədi kateqoriya və deməli, kommunizmin yüksək fazasında da mövcud olacaqdır. Əslində isə həmin dövrdə əmək bölgüsü deyil, əməyin bölüşdürülməsi mövcud olacaqdır. Əməyin bölüşdürülməsinin isə əməyin özgələşməsində rolu yoxdur. Əməyin bölüşdürülməsi istehsalda insanların bu və ya başqa cür paylanmasını səciyyələndirdiyindən bütün ictimai-iqtisadi formasionalara xasdır. Əmək bölgüsü isə tarixi kateqoriya olub, kortəbii və məcburi surətdə insanların bu və ya digər əmək növünə, müəyyən bir fəaliyyət sahəsinə bağlanmasından ibarətdir.

Əmək bölgüsünün başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mövcud şəraitdə ayırı-ayrı adamlar və ya bütöv ictimai qruplar

---

¹ Бах.: В. Я. Ельмеев. Коммунизм и развитие человека как производительной силы общества. М., 1964, сәһ. 63.

² Бах: Философская энциклопедия. М., 1967, т. 4, сәһ. 189.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, сәһ. 19.

müəyyən növ əmək fəaliyyətinə bağlanır.. “...Əmək bölgüsü meydana gəldikdən sonra, hər kəs ona özündən asılı olmayaraq qəbul etdirilən və xilas ola bilmədiyi müəyyən, qəti fəaliyyət dairəsi kəsb edir; o, ovçu balıqçı və ya çoban və ya tənqidi tənqidçi olursa olsun, əgər həyat vasitələrindən məhrum olmaq istəmirsə, olduğu kimi də qalmalıdır”.¹

Deməli, əmək bölgüsü nəticəsində insanın müəyyən fəaliyyət növü ilə məhdudlaşması onun insan gerçəkliyinin təcəssüm etdiyi başqa fəaliyyət növlərindən təcrid olunmasına gətirib çıxarır. Bu da insana özünün mahiyyətini hərtərəfli şəkildə təzahür etdirməyə imkan vermir. Deməli, əməyin kortəbii bölgüsü şəxsiyyətin meyl və qabiliyyətinin inkişafına mane olur və beləliklə də, insanın fəaliyyət göstərdiyi əmək sahəsi onun üçün yorucu, üzücü olur, öz fəaliyyətindən həzz almaqdansa ona nifrət edir. Bu şəraitdə insan özünü əmək prosesində deyil, ondan kənarda azad hesab edir, o, əməyə məcburi bir vəzifə kimi baxır. Nəticədə isə elə vəziyyət yaranır ki, insan yalnız “heyvani funksiyalarını” (yemək, içmək, cinsi münasibət və s.) yerinə yetirərkən özünü azad hiss edir. İctimai funksiyalarının yerinə yetirilməsində isə o, özünü heyvan kimi hiss edir². Məhz bu, əməyin özgələşməsi deməkdir. Həm də bir adam konkret olaraq müəyyən bir fəaliyyət növünə bağlanırsa, başqalarından müəyyən mənada təcrid olunur. Bu isə əslində əməyin ictimai xarakterinin zəifləməsi və onun nisbətən xüsusi xarakter almasına gətirib çıxarır, insan fəaliyyətinin universiallığını aradan qaldırır. “Əmək bölgüsü ilə birlikdə insanın özü də bölünür.”³

Əmək bölgüsü nəticəsində yaranan özgələşməni aydın başa düşməkdə K.Marksın mahiyyət və mövcudluq anlayışlarını

---

¹. Yenə orada, səh. 31-32.

². Бах. К. Маркс и Ф.Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956, сәһ. 563.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 20, сәһ. 303.

ayırmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. İnsanın mahiyyəti ictimai münasibətlərin ifadəsi və insanın ictimai funksiyasıdır. Mövcudluq isə bioloji, heyvani funksiya ilə bağlıdır. K.Marksa görə özgələşmə bu münasibətləri dəyişdirir, belə ki, insanın mahiyyətini onun mövcudluğuna çevirir. Başqa sözlə, özgələşmə mahiyyət və mövcudluq arasındakı ziddiyyətdən doğur. Bu baxımdan özgələşmənin aradan qaldırılması mahiyyət ilə mövcudluq arasında ahəngdar vəhdətin yaranması deməkdir. Buna görə K.Marks “başə çatmış humanizmin”, “mövcudluq” və mahiyyət arasındakı, predmetləşmə və özünütəsdiqetmə arasındakı mübahisənin əsil həllini”¹ kommunizmdə görürdü.

Əməyin özgələşməsinin mövcud olduğu şəraitdə insanlar istehsal prosesində çox halda mənasını və mahiyyətini dərk edə bilmədiyi ayrı-ayrı əməliyyatları yerinə yetirməli olur. Bu da onun əmək prosesində öz fəaliyyətindən zövq almamasına, ona mexaniki bir hal kimi baxmasına səbəb olur.

Bununla biz əsla əmək prosesində ixtisaslaşmanı inkar etmirik. Marksizm-leninizm klassikləri dönə-dönə qeyd etmişlər ki, əmək bölgüsü ilə ixtisaslaşma arasındakı fərqi unutmaq olmaz. Əgər birinci keçici xarakter daşıyarsa, ikinci yəni əmək fəaliyyətinin, yeni sahələrinin yaranması qanunauyğun və daimi bir prosesdir. Təbiidir ki bir adam mövcud olan bütün fəaliyyət sahələri ilə məşğul ola bilməz, bu imkana yalnız cəmiyyət malikdir, ayrı-ayrı insanlar isə ancaq müəyyən bir əmək sahəsi ilə məşğul ola bilər.

İctimai mülkiyyətə əsaslanan cəmiyyətdə hər bir adam öz qabiliyyətinə, meyl və istəyinə uyğun olan bu və ya digər əmək növünü azad surətdə seçir. Məhz müvafiq əmək növünün şüurlu surətdə seçilməsi nəticəsidir ki, əmək insan üçün sadəcə yaşamaq vasitəsi olmaqdan çıxır, universal və yaradıcı xarakter daşıyır, onun üçün daxili tələbata, əxlaqi borca çevrilir.

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. с. 588.

Əməyin özgələşməsi onun bir çox mühüm keyfiyyətlərinin – şüurluluğunun, universallığının, azad və yaradıcı xarakterinin itməsi deməkdir.

Lakin belə düşünmək də səhv olardı ki, cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində qanunauyğun surətdə meydana gəlmiş əmək bölgüsü həmişə və hər yerdə mənfi rol oynamışdır. Doğrudur, əmək bölgüsü cəmiyyətin düçar olduğu bir çox ictimai bəlaları, fəlakətləri, bədbəxtlikləri törətmişdir. Nə qədər ki, əməyin bu kortəbii bölgüsü aradan qaldırılmamışdır, insanların düçar olduğu həmin fəlakət və bədbəxtliklər qalacaq, tam azadlıq səltənətinin yaranması mümkün olmayacaqdır. Lakin qanunauyğun surətdə yaranmış həmin əmək bölgüsü cəmiyyətin ümumi inkişafında mühüm müsbət rol da oynamışdır. Sinifli cəmiyyətlərdə isə əmək bölgüsünün bu keyfiyyəti onun törətdiyi mənfi nəticələrin kölgəsində itir.

Əməyin özgələşməsinin mühüm cəhətlərindən biri də onun məhsullarının özgələşməsidir. Burjua münasibətləri şəraitində əməyin özgələşməsi həmişə əmək məhsullarının da özgələşməsi ilə nəticələnir. F.Engels yazır. “İctimai inkişafın bütün əvvəlki pillələrində istehsal mahiyyətə ümumi idi, eynilə istehlak da daha böyük və ya daha kiçik kommunist icmaları daxilində məhsulların bilavasitə bölüşdürülməsindən ibarət idi. Bu istehsal ümumiliyi çox məhdud çərçivədə həyata keçirilirdi, lakin bu ümumilik istehsalçıların öz istehsal prosesi və hazırladıqları məhsul üzərində hökmranlığına səbəb olurdu. Onlar məhsulun başına nə gəldiyini bilirlər: onlar bunu istehlak edirlər, məhsul onların əlindən çıxmır və istehsal bu əsas üzərində davam etdikcə, istehsalçılardan üstün ola bilməz, mədəniyyət dövründə adətən və labüd surətdə olduğu kimi, onlara yabancısı olan xəyali qüvvələr doğura bilməz”¹

---

¹ K. Marks, F. Engels. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1953, səh. 324.

Əmək bölgüsünün və xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi nəticəsində məhsul istehsalçının nəzarətindən çıxır, məhsul mübadiləsinə əmtəə mübadiləsi əvəz edir. İndi insanlar təkcə öz tələbatını ödəyəcək məhsulu deyil, həm də özünə lazım olmayan, əvvəldən satış üçün nəzərdə tutulan məhsul da istehsal etməyə başladılar. Bu yolla əmtəə istehsalının yaranması bütövlükdə bəşəriyyətin, eləcə də ayrıca fərdin taleyində çox mühüm rol oynamışdır. Bu şəraitdə əmək məhsulları və onların mübadiləsi prosesi müəyyən müstəqillilik kəsb edir, istehsalçıların nəzarətindən çıxaraq ecazkar bir qüvvə kəsb edir, insanların əsarətçisinə çevrilir. Beləliklə də, əmək məhsulları özgələşir, şeylər insanlar üzərində ağalığa başlayır. İnsan özgələşmiş əməyin məhsulunun, onun nəticəsinin quluna çevrilir. “Fəhlə nə qədər çox sərvət istehsal edirsə bir o qədər kasıb olur”. “Fəhlə nə qədər çox əmtəə istehsal edirsə, özü bir o qədər ucuz əmtəə olur”¹. “Fəhlənin əmək prosesinə daxil olması fəhlənin gerçəklikdən ayrılmasıdır”. “O (yəni fəhlə — C.Ə.) nə qədər çox dəyər yaradırsa, özü bir o qədər dəyərsiz olur”².

Əmtəə istehsalının ən ümumi xarakter aldığı kapitalizm cəmiyyətində insanlar arasındakı ictimai münasibətlər onların nəzərində şeylər arasında fantastik münasibətlər şəklini alır ki, buna da əmtəə fetişizmi deyilir.

Deyənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək səhv olardı ki, guya əməyin və onun məhsullarının özgələşməsi təkcə zəhmətkeşlərə aiddir. Əslində özgələşmiş əmək yad bir qüvvə kimi bütöv cəmiyyət üzərində hökmranlıq edir, hətta hakim, istismarçı sinif özü də bu əsrarəngiz görünən qüvvənin hökmranlığı qarşısında acizdir. İstismarçı siniflər özləri də daim rəqabət nəticəsində müflisləşmə və məhv olma qorxusu altında yaşayırlar.

Kapitalizmdə əməyin özgələşməsi özünün inikasını insan üzərində kapitalın mütləq hökmranlığında qalır. Kapital

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. сәh. 560.

² Yenə orada, sәh.562

özləşmiş və mücərrədləşdirilmiş insan gerçəkliyi kimi çıxış edir və insanın bütün qabiliyyətləri həmin cəmiyyətin yaratdığı qazanc hərisliyinin təmin edilməsinə yönəlir, bu yolda kapitalist bütün insani keyfiyyətlərdən əl çəkməyə hazırdır. K.Marks yazır: “Sən nə qədər az yeyir, az içirsənsə, nə qədər az kitab alırsansa, teatra, bala, kafeyə nə qədər az gedirsənsə, nə qədər az düşünür, sevir, nəzəriyyəçilik edir, şəkil çəkir, qılınc oynadırsansa və i. a. sən o qədər çox qənaət edirsən, güvə və qurdların yeyib çürütmədiyi dəfinən, sənin kapitalın o qədər çox olur. Sənin varlığın nə qədər cüzi olarsa, sən öz həyatını nə qədər az təzahür etdirirsənsə, sənin əmlakın o qədər çox olacaq, sən özgüləşmiş həyatın o qədər çoxdur, sən özgüləşmiş mahiyyətini o qədər çox artırırısan... Sən nəyi bacarmırsansa, sən pulun bacarır: yeyə, içə bilir, bala, teatra gedə bilir, səyahət edə bilir, incəsənət, alimlik, nadir tarixi şeylər, siyasi hakimiyyət əldə edə bilir, bütün bunları pul satın ala bilir; pul əsil qüvvədir”¹.

Özləşmə problemi son zamanlar filosof və sosioloqlar arasında xeyli mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bəzi burjua filosof və sosioloqları, təftişçilər belə hesab edirlər ki, özləşmə insanın maddi fəaliyyəti və ya onun maddiləşməsi olduğuna görə, o, cəmiyyətin atributudur və onu heç vaxt, hətta kommunizmdə də aradan qaldırmaq mümkün olmayacaqdır. Onlar bununla sübut etməyə çalışırlar ki, özləşmə bütün cəmiyyətlərdə, o cümlədən sosializm və kommunizmdə də mövcud olacaqdır, deməli, sosializm şəxsiyyətin vəziyyətində heç bir dəyişiklik yaratmır və yarada bilməyəcəkdir.

“Marksizm və insan şəxsiyyəti” adlı əsərində Polşa filosofu A.Şaff özləşmə problemindən geniş bəhs edir, onun mövcudluğunu əsasən dövlətin varlığı ilə bağlayır və sübut etməyə çalışır ki, bu, təkcə kapitalizm və ya ondan əvvəlki formasiyalara deyil, sosializm də xasdır, belə ki, əvvəlki sinifli

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, сәһ. 602.

cəmiyyətlərdə olduğu kimi, sosializmdə də məcburiyyət orqanı olan aparat — dövlət mövcuddur. Deməli, özgələşməni ləğv etmək üçün xüsusi mülkiyyətin ləğvi hələ kafi əsas deyildir.

Əlbəttə, söhbət antaqonist sinifli cəmiyyətlərdə, mövcud olan dövlətlərdən getsəydi, onunla razılaşımaq olardı. Çünki doğrudan da, azlığın çoxluq üzərində ağalığını təmin edən həmin cəmiyyətlərin dövlətləri zəruri surətdə insanın və eləcə də onun əməyinin özgələşməsini doğurur. Lakin çoxluğun azlıq üzərindəki ağalığını təmin etmək üçün yaranmış dövlətlər haqqında isə bunu demək səhv olardı. Bəlkə də, sosialist dövlətini yarım dövlət adlandırarkən V.İ.Lenin həm də bu cəhəti nəzərdə tutmuşdur. A.Şaff və onun tərəfdarları öz fikirlərini sübut etmək üçün K.Marks və F Engelsin belə bir fikrinə istinad edirlər ki, proletar bir şəxsiyyət kimi özünü qorumaq və bərqərar etmək üçün “əməyi məhv etməlidir”, “dövləti devirməlidir”¹. Lakin əvvəlcə burada hansı əməyin və hansı dövlətin məhv edilməsi zərurətindən söhbət getdiyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Əlbəttə, burada söhbət hər cür əməyin məhvindən (bu çox gülünc olardı) və hər cür dövlətin devrilməsindən yox, özgələşmiş əməyin ləğvindən və istismarçı dövlətin devrilməsindən gedir.

Yuqoslaviyalı P.Vranitski və polşalı A.Kolakovsk daha irəliyə gedərək özgələşməni sosializmin mərkəzi problemi kimi qələmə verməyə çalışır və K.Marksın “Kommunizm xüsusi mülkiyyəti məhv etməklə özgələşməyə son qoyur” tezisini tam utopiya adlandırırlar².

Sovet filosofu V.A.Kapustin də özgələşməni sosializmdə də görür və sübut üçün belə bir fikir irəli sürür ki, sosializmdə özgələşmə qeyri-yaradıcı əməklə bağlıdır. Xüsusi mülkiyyətin ləğvi və ictimai mülkiyyətin yaranması isə qeyri-yaradıcı əməyi

---

¹ К. Маркс и Ф.Энгельс. Соч., т. 3, сәһ. 78.

² Бах: «В. И. Ленин и проблемы научного коммунизма». М., Политиздат, 1969, сәһ. 424.

tamamilə ləğv etmir. Onun fikrincə, istehsal vasitələrinin ictimailəşdirilməsi ilə birlikdə əmək prosesində fərdin özgələşməsinin ikinci tərəfi, yəni, əmək prosesinin özündə fərdin öz-özünə özgələşməsi avtomatik olaraq aradan qalxmır, çünki kommunizmin birinci mərhələsində hər cür əməyi dərhal yaradıcı əmək etmək olmaz¹.

V.A.Kapustini və başqalarını səhv mövqeyə nə gətirib çıxarmışdır? Bu hər şeydən əvvəl, onunla izah edilməlidir ki, onlar özgələşməni bir-birindən ayrılıqda, müstəqil olaraq mövcud olan iki tərəfdən ibarət hesab edirlər. Guya biri xüsusi mülkiyyətin ləğvi ilə dərhal aradan qalxır, digəri isə qeyri-yaradıcı əməyin ləğvinə qədər qalır. Lakin həmin müəlliflər belə bir cəhəti nəzərə almırlar ki, Marksın fikrincə bu iki tərəf eyni əhəmiyyətli, eyni qiymətli deyil, bunlar əslində səbəb-nəticə asılılığındadır. Ona görə də xüsusi mülkiyyətin ləğvi ilə heç də özgələşmənin tərəflərindən biri deyil, onun səbəbi aradan qalxır, yəni özgələşməni ləğv etmək üçün onun əsası olan xüsusi mülkiyyəti ləğv etmək lazımdır.

Özgələşmə cəmiyyətin əbədi atributu olmadığına, tarixi və keçici bir hadisə olduğuna görə cəmiyyətin inkişafının müəyyən pilləsində zəruri olaraq aradan qalxmalıdır.

Kapitalizmin məhvi, sosializmin və nəhayət, kommunizmin qələbəsi məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafını təmin etməklə həm əməyin, həm də əməyin məhsulunun özgələşməsini aradan qaldırmaq üçün real zəmin təşkil edəcəkdir. İstehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin aradan qaldırılması və onun ictimai mülkiyyətlə əvəz edilməsi ictimai münasibətlər sistemində, xüsusilə istehsal münasibətlərini təşkil edən əsas ünsürlərin məzmununda çox köklü dəyişiklik yaratdı. Sosializm xüsusi mülkiyyəti və sinifli cəmiyyətdəki əmək bölgüsünü aradan

---

¹ Бах: В. А. Капустин. Преодоление отчуждения в труде и всестороннее развитие личности. «В. И. Ленин и проблемы строительства коммунизма», Изд-во МГУ, 1970, с. 85.

qaldırmaqla özgüləşmənin antipodu olan ictimailik və kollektivçilik yaradır. İstehsalda, əməkdə və ictimai məhsulun bölgüsündə kollektivçiliyin yaranması bu sahələrdə keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri yaradır, əməyin mahiyyət və məzmununu, onun xarakterini əhəmiyyətli surətdə dəyişdirir ki, bu da öz növbəsində insanların əməyə olan münasibətlərinə yeni məzmun verir. Hazırda sosializm cəmiyyəti adamlarının əksəriyyəti əməyə sadəcə yaşamaq vasitəsi kimi deyil, daxili tələbat, həyatı zərurət kimi baxır. Sovet adamlarının əksəriyyəti üçün əmək maddi sərvət mənbəyindən daha çox, mənəvi zövqə çevrilməkdədir, onun əxlaqi dəyəri daha çox diqqəti cəlb edir. Texniki tərəqqi sayəsində, xüsusilə istehsalın avtomatlaşdırılması, kompleks mexanikləşdirilməsi, radiotexnikanın, telemexanikanın, elektronikanın, hesablama maşınlarının və kibernetik qurğuların nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi ilə əlaqədar olaraq əməyə xarici zərurətin nəticəsi və sadəcə yaşayış vasitəsi kimi baxanların sayı get- gedə azalır. Sosializmdə zəhmətkeşlərin əməyinin yaratdığı məhsul da onun özünə qarşı duran yad qüvvəyə çevrilmir, artıq indi zəhmətkeşlər əməyin məhsullarını özləri bölüşdürürlər. Həm də bu bölgü şəxsi və ictimai mənafehlərin əlaqələndirilməsi əsasında aparılır.

Deməli, sosializmdə sinifli cəmiyyətlərə xas olan əməyin və onun məhsulunun ictimai özgüləşməsinin aradan qaldırılması və beləliklə də, insanın azadlığı yolunda həlledici addım atılmış olur.

Lakin özgüləşmənin tam ləğvi prosesi sosializmin qələbəsi ilə dərhal başa çatmır. K.Marksın və sonralar V.İ.Leninin yazdığı kimi, sosializm elə bir cəmiyyətdir ki, o bütün sahələrdə — iqtisadi, əxlaqi və zehni münasibətlərdə hələ içərisindən çıxdığı köhnə cəmiyyətin anadangəlmə ləkələrini saxlayır. V.İ.Lenin yazır: “Kapitalizmdən sosializmə irs olaraq labüd surətdə... fəhlələr arasında əsrlər boyu əmələ gələn köhnə peşə

və sənət fərqləri qalır”¹. Sosializm cəmiyyətində də əmək bölgüsü müəyyən dərəcədə ayrı-ayrı adamları müəyyən fəaliyyət növünə bağlayır.

Hər bir işçi istehsalda nisbi sabit şəkildə olsa da müəyyən peşənin daşıyıcısı kimi fərdi şəkildə iştirak edir. Əmək bölgüsünün mövcudluğu bütün sahələrdə, hər şeydən əvvəl, bölgü, mübadilə və istehlakda özünü göstərir. Bu da sosializmdə əmək bölgüsü ilə əlaqədar istehsalda müəyyən dərəcədə insanların təcridlənməsinin saxlanılmasına səbəb olur.

Deməli, sosializmdə mövcud olan bu əmək bölgüsü əməyin özgələşməsi qalıqlarının yaşama səbəbidir.

Beləliklə, aydın olur ki, cəmiyyətin sosializmə keçməsi ilə insanın özgələşməsi tamamilə aradan qalxmır, yəni insan müəyyən mənada bu və ya digər əmək növünə bağlanmaqla başqa əmək növlərindən bir növ özgələşir. İstədiyi əmək növünü seçməkdə hələ tam azad deyildir. Həm də əməyin nəticəsinin özgələşməsi öz əksini bunda tapır ki, məhsullar hələ tələbatə görə deyil, sərflənən əməyin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə bölünür.

Lakin bu deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, guya burjua sosioloqlarının dediyi kimi, bu, elə sosializmin öz təbiətindən irəli gələn və ona xas olan özgələşmədir. Bu, digər sahələrdəki köhnəlik qalıqları ilə əlaqədar mövcud olan özgələşmə qalığıdır.

İctimai mülkiyyətin qərarlaşması özgələşmənin aradan qaldırılmasında həlledici olsa da, ilk addımdır. Özgələşmənin tam aradan qaldırılması üçün ikinci mühüm addım ictimai mülkiyyət əsasında məhsuldar qüvvələrin yüksək dərəcədə inkişafıdır. Məhsuldar qüvvələrin bu cür inkişafı isə məhz kommunizmin yüksək mərhələsində mümkündür. K.Marks yazır: “Kommunizm xüsusi mülkiyyətin – insanın özünü

---

¹ V.İ. Lenin. Əsərləri, 31-ci cild, səh. 35.

özgələşdirməsinin – müsbət ləğv edilməsidir və bunun nəticəsində insan mahiyyətinin insan tərəfindən və insan üçün əsil mənimsənilməsidir; buna görə də insanın ictimai insan kimi şüurlu surətdə və əldə edilmiş inkişafın bütün zənginliyi saxlanılmaqla baş verən öz-özünə, yəni insaniliyə tam qayıtmasıdır. Belə kommunizm... insanla təbiət arasında, insanla insan arasında ziddiyyətin əsil həllidir, mövcudluqla mahiyyət arasında, predmetləşmə ilə özünü təsdiq arasında, azadlıqla zərurət arasında, fərdlə nəsil arasında olan mübahisənin əsil həllidir. O, tarix tapmacasının həllidir...”¹ Beləliklə, Əgər sosializm istismardan və hər cür özgələşmədən azad olmaq deməkdirsə, kommunizm xüsusi mülkiyyətin və əmək bölgüsünün yaratdığı hər cür məhdudluqlardan və beləliklə də, özgələşmənin hər cür qalıqlarından azad olmaq deməkdir.

---

¹ К. Маркс и Ф.Энгельс. Из ранних произведений, сәһ. 588.

İlfəsil

ELMİ-TEXNİKİ TƏRƏQQİ VƏ YENİ İCTİMAİ MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞMASINDA ONUN ROLU

§ 1. ELMİ-TEXNİKİ TƏRƏQQİ VƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI

ƏMƏYİNİN SƏNAYE ƏMƏYİNİN BİR NÖVÜNƏ ÇEVRİLMƏSİ (AZƏRBAYCAN SSR TİMSALINDA)

Sov.İKP XXIV qurultayında göstərilir ki, “elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərini sosialist təsərrüfat sisteminin üstünlükləri ilə üzvi surətdə birləşdirmək, elmin istehsalatla birləşdirilməsinin sosializmə xas olan öz formalarını daha geniş inkişaf etdirmək”¹ kommunizm iqtisadiyyatını yaratmağın mühüm qanunauyğunluğudur. Hələ V.İ.Lenin Sovet hakimiyyətinin ilk illərində qeyd edirdi ki, kommunizmi biz ancaq o halda qiymətli hesab edirik ki, o iqtisadi cəhətcə əsaslandırılmış olsun. Sanki bu fikrin davamı olaraq Sov. İKP XXIV qurultayının Direktivlərində deyilir: “Beşilliyin başlıca vəzifəsi sosialist istehsalının yüksək sürətlə inkişaf etdirilməsi, onun səmərəliliyinin artırılması, elmi-texniki tərəqqi və əmək məhsuldarlığının artırılmasının sürətləndirilməsi əsasında xalqın maddi həyat səviyyəsinin xeyli yüksəldilməsini təmin etməkdən ibarətdir”².

Sosializm cəmiyyəti üzvlərinin durmadan artmaqda olan maddi tələbatını hərtərəfli təmin etmək vəzifəsi kənd təsərrüfatında da elmi-texniki tərəqqinin dönmədən həyata keçirilməsini qəti bir zərurətlə tələb edir.

---

¹ Sov.İKP XXIV qurultayının materialları, səh. 61.

² Yenə orada, səh. 256.

Kommunizm quruculuğu qabaqcıl sənaye ilə yanaşı hərtərəfli inkişaf etmiş və yüksək dərəcədə mexanikləşdirilmiş kənd təsərrüfatının da olmasını tələb edir. K. Marks göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı bilavasitə istehsalçıların yaşayışı üçün və ümumiyyətlə hər cür istehsal üçün ən birinci şərt¹. Marksın bu sözləri hal-hazırda da öz gücünü saxlayır. Sov.İKP Proqramında göstərildiyi kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının bolluğunu yaratmadan kommunizmə keçmək olmaz. Bunu isə yeni ictimai quruluşun qələbəsi üçün nəticə etibarilə ən mühüm şərt olan yüksək əmək məhsuldarlığı ilə əldə etmək mümkündür. Sənayedə olduğu kimi, kənd təsərrüfatında da əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi elmi-texniki tərəqqinin tətbiq dərəcəsindən asılıdır. V.İ.Leninin dediyi kimi sosializmin yeganə maddi əsası əkinçilikdə yenidən təşkil edilən məşinli iri sənaye ola bilər². “Bizim vəzifəmiz və borcumuz onlara (kəndlilərə - S.Y.) elə bir istiqamət verməkdir ki, ən çox geri qalmış olan əkinçilik, kənd təsərrüfatının istehsalı yeni yola keçirilsin, o dəyişdirilsin və əkinçilik şüursuz, köhnə qayda ilə idarə edilən bir peşədən elmə və texnikanın nailiyyətlərinə əsaslanan bir peşəyə çevrilsin”³. Sov.İKP Proqramında göstərilir ki, “kənd təsərrüfatını yüksəltmək və ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarına getdikcə artan tələbatını ödəmək üçün başlıca yol hərtərəfli mexanikləşdirmə və ardıcıl intensivləşdirmə yoludur”⁴.

Kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqi elektrikləşdirmə əsasında əkinçiliyin və heyvandarlığın kompleksli mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, kimyalaşdırılması və meliorasiya istiqamətində həyata keçirilir. Hazırda kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqi sadəcə olaraq kəmiyyətə

---

¹ Bax. K.Marks. Kapital, III cild, Bakı, 1960, səh. 695.

² Bax. V.İ.Lenin. Əsərləri. 32-ci cild, səh. 497.

³ V.İ.Lenin. Əsərləri. 28-ci cild, 356.

⁴ Sov. İKP XXII qurultayının materialları, səh.408.

deyil, həm də keyfiyyətə baş verir. Bu fikrimizə dəlil olaraq Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı sahələrinin müxtəlif maşınlarla kəmiyyət və keyfiyyətə təchizinə nəzər salmaq kifayətdir. Əgər 1940-cı ildə respublikamızda 6,5 min traktor, 0,7 min taxılıyğan kombayn, 2,4 min yük avtomobili var idisə, indi kolxoz və sovxozlarımızda 47 mindən çox traktor, 4 mindən çox taxılıyğan kombayn, 2000-dən çox pambıqyığığan maşın, 18 minə yaxın yük maşını və digər çoxlu kənd təsərrüfat texnikası vardır. Bu rəqəmlərin müqayisəsi respublikamızın kənd təsərrüfatında son dövrlərdə elmi-texniki tərəqqinin sürətlə həyata keçirilməsini əyani surətdə göstərir. Cari beşillikdə bu proses daha da sürətlənəcək və respublikanın kənd təsərrüfatı 15,7 min traktor, 3,100 taxıl kombaynı, 9,2 min yük avtomobili və çoxlu digər kənd təsərrüfat maşınları alacaqdır ki, bu da kolxoz və sovxozlarda kompleksli mexanikləşdirməni və bu əsasda avtomatlaşdırmanı həyata keçirməyə imkan verəcəkdir. Kəmiyyət cəhətini göstərən bu rəqəmlərlə yanaşı onu da qeyd edək ki, hazırda kənd təsərrüfatında tətbiq olunan maşınlar özlərinin texniki quruluşu və fəaliyyət imkanlarına görə əvvəlki maşınlardan xeyli dərəcədə mürəkkəb və təkmildir. Sov.İKP Proqramında deyildiyi kimi, gələcəkdə əmək məhsuldarlığını yüksəltməyə, kəndin istehsal gücünü daha da artırmağa imkan verən daha təkmil maşınlardan istifadə ediləcəkdir.

“Kənd təsərrüfatının daha artıq mexanikləşdirilməsi, kompleksli mexanikləşdirilmənin tətbiq edilməsi və avtomatika vasitələrindən istifadə olunması, yüksək texniki göstəriciləri olan və hər zonanın şəraitinə uyğun şəkildə qayrılan maşınların işlədilməsi kənd təsərrüfatı əməyinin məhsuldarlığının yüksəlməsi üçün əsas olacaqdır”¹.

Hazırda respublikamızın kolxoz və sovxozlarında bir çox işlər mexanikləşdirilmiş, bəzi sahələrdə avtomatlaşdırma və

---

¹ Sov. İKP. XXII qurultayının materialları, səh. 411.

yarım avtomatlaşdırma həyata keçirilmiş, məhsuldarlıq yüksəlmiş və işçinin əmək şəraiti xeyli sağlamlamışdır. Məsələn, respublikamızın kənd təsərrüfatında əkin, səpin, taxılın yığılması, qoyunların qırılması və s. işlər bütövlükdə maşınların qüvvəsi ilə görülür, hazırda kolxoz və sovxozlarımızda çoxlu avtomatlaşdırılmış və yarım avtomatlaşdırılmış fermalar vardır. Bütün bunlar kənd təsərrüfatı əməyinin getdikcə sənaye əməyinin bir növünə çevrilməsi istiqamətində atılan mühüm addımlardır.

Kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqinin əsas istiqamətlərindən biri elektricləşdirmədir. Elektricləşdirmə olmadan ağır işlərin kompleksli mexanicləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasından söhbət gedə bilməz. Çünki "...elektrik qüvvəsi buxar qüvvəsindən ucuzdur, elektrik qüvvəsinin daha çox bölünmək qabiliyyəti vardır. Onu xeyli asanlıqla çox böyük məsafələrə yeritmək olur, elektrik qüvvəsi tətbiq edildikdə maşınlar daha düzgün və səlis işləyir, buna görə də elektrik qüvvəsi həm döyüm işində, həm şum işində, həm də mal-qara üçün yem doqramaq işində və sairədə daha çox asanlıqla tətbiq olunur"¹.

Elektricləşdirmə kəndin məişət mədəniyyətini yüksəldir, kolxoz və sovxozlarda əkinçiliyi, heyvandarlığı və təsərrüfatın başqa sahələrini intensivləşdirməyə real imkanlar yaradır. Bilavasitə istehsal məqsədləri üçün istifadə olunan elektrik enerjisinin miqdarı artdıqca kolxoz və sovxozlarda ağır zəhmət tələb edən işlərin mexanicləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması prosesi sürətlənir. Fikrimizin təsdiqi üçün aşağıdakı misalı göstərmək olar. 1940-cı ilə nisbətən hazırda respublikamızın kənd təsərrüfatında elektrik enerjisindən istifadə olunması 54 dəfə artmışdır. Son 10 il ərzində isə kənddə elektrik enerjisi istehlakı 2,5 dəfə artmış, kənd təsərrüfatında kompleksli

---

¹ Bax. V.İ.Lenin. Əsərləri. 31-ci cild, səh. 289.

mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma üçün tətbiq olunan 500 növdən artıq maşın və aparatlar elektrik mühərriki ilə işləməyə başlamışdır.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində elmi-texniki tərəqqi ilə yanaşı başlıca məhsuldar qüvvə olan insanların yüksək mədəni-texniki səviyyəyə və geniş biliyə malik olması da başlıca şərtidir. V.İ.Lenin göstərmişdir: “Əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün digər şərt əhali kütləsinin təhsilini və mədəniyyətini yüksəltməkdən ibarətdir”¹. Kommünizm qurmaq üçün mədəni, şüurlu, bilikli, hərtərəfli adamlar, hər işi görə bilən adamlar lazımdır. Deməli, elmi-texniki tərəqqi tək-cə iqtisadi mahiyyət daşımır, həm də ictimai əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, elmi-texniki inqilab onu istehsalatda tətbiq və idarə edən əməkçilərdən geniş profilli ixtisas və zehni hazırlıq tələb edir.

Elmi-texniki tərəqqi adamlardan daha mürəkkəb peşələri hərtərəfli öyrənməyi, özlərinin ümumi və ixtisas təhsilini artırmağı, istehsal və idarə bacarığını inkişaf etdirməyi tələb edir. Çünki müəyyən əmək vərdişinə və əmək təcrübəsinə, habelə texniki biliklərə malik olan adamlar olmazsa elm və texnika özlüyündə heç bir şey yarada bilməz. K. Marks göstərir ki, mövcud əhalinin məharət dərəcəsi həmişə hər cür istehsalın zəminini təşkil edir. İnsansız ən mürəkkəb quruluşa malik maşınlar belə özlüyündə məhsuldar qüvvələrin ünsürü olmaqdan çıxıb lüzumsuz bir şeyə çevrilir. Canlı insan əməyi bu ölgün şeylərə təsir edərək onlara ruh verib canlandırır. Çünki məhsuldar qüvvələrinin maddi ünsürünü maşınlar təşkil edərsə, onun şəxsi ünsürünü müəyyən biliyə və əmək təcrübəsinə malik insanlar təşkil edir. V.İ.Lenin yazırdı: “Bilik, texnika, mədəniyyət ehtiyatı olmadan kommünizm qurmaq olmaz”². Beləliklə, aydın olur ki, elmi-texniki tərəqqi və istehsalçının

---

¹ Bax. V.İ.Lenin. Əsərləri. 27-ci cild, səh. 255.

² Bax. V.İ.Lenin. Əsərləri. 30-cu cild, səh. 137-138.

mədəni-texniki səviyyəsinin yüksəlməsi vahid bir prosesin qarşılıqlı surətdə bir-birini sürətləndirən və bir-birini tamamlayan iki ayrılmaz tərəfidir. Elmi-texniki tərəqqi təkmilləşdikcə onu idarə edən adamlar da həm əqli, həm də fiziki cəhətcə inkişaf edib təkmilləşir. Marksizm klassikləri göstərir ki, kommunizm hərtərəfli inkişaf etmiş adamları nəzərdə tutur, elə adamları ki, bunlar istehsalın bütün sahələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır¹.

Kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqinin getdikcə genişlənməsi köhnə əmək bölgüsünü yenisi ilə avəz edir, kənd təsərrüfatı əməyini sənaye əməyinin bir növünə çevirir. Başqa sözlə bu proses sadə əməyi mürəkkəb əməklə, heç bir peşə hazırlığı tələb etməyən əməyi peşə hazırlığı və ixtisas tələb edən əməklə əvəz edir, o, fiziki əməklə zehni əməyi üzvi surətdə birləşdirir.

Elmi-texniki tərəqqi əvvəllər kənddə olmayan bir sıra yeni peşələrin (məsələn: traktorçu maşinist, kombaynçı, çilingər, texnika mühəndisi, mexanizator-mühəndis, sağım qurğuları operatorları, elektriklər, hidrotexniklər, elektrik qaynaqçısı, inşaatçılar, iqtisadçılar və s.) yaranmasına səbəb olur. İndi kənddə sağıcının əməyi öz xarakterinə görə xeyli mürəkkəbləşərək mexanizator əməyinə çevrilir. Sağıcının fiziki əməyinin üzərinə əqli əmək ünsürləri də əlavə olunur. Sağıcı gərək mexanika və elektrotexnika, biologiya və fiziologiya, zootexnika və baytarlıq və s. elm sahələrinin heç olmasa əsaslarını bilsin. İndiki kolxozçu kəndli və sovxoz fəhlələri idarə etdikləri maşın komplekslərinin iş prinsiplərini mükəmməl öyrənməlidir ki, bu da şübhəsiz onun əməyində əqli əməyin xüsusi çəkisini artırır.

Kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqi əmək məhsuldarlığını yüksəltməklə qanunauyğun olaraq asudə vaxt

---

¹ Бах: К- Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 4, сәһ. 335.

fondunun artmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində hər bir kənd təsərrüfatı işçisinə özünün mədəni-texniki səviyyəsini daha da yüksəltməyə, istehsal texnologiyasını daha dərinədən öyrənməyə imkan yaradır. Sov.İKP Proqramında deyildiyi kimi, gələcəkdə zəhmətkeşlərin asudə vaxtı xeyli artacaqdır ki, bu da onların mədəni-texniki səviyyəsinin yüksəlməsi üçün başlıca şərtlərdən biridir.

Deməli, kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqi əməyin xarakterini dəyişir, əsas məhsuldar qüvvə olan kolxozçu kəndlilərin və sovxoz fəhlələrinin ümumtəhsil səviyyəsinə, peşə-ixtisas hazırlığına öz müsbət təsirini göstərir, onların mənəvi təkmilləşməsinə səbəb olur. L.İ.Brejnev yoldaş Sov.İKP XXIV qurultayında demişdir: “Kənd təsərrüfatının məhsuldar qüvvələrinin artması, kənd təsərrüfatı əməyinin sənaye əməyinin bir növünə çevrilməsi, kənddə mədəniyyətin yüksəlməsi və məişətin yenidən qurulması – bütün bunlar kəndlinin ictimai simasının və psixologiyasının dəyişməsinə doğru aparır. Fəhlə ilə ümumi olan sifətlər kəndlilərdə daha çox yaranır. Əməyi maşın və mexanizmlərlə bilavasitə əlaqədar olan kolxozçuların sayı çoxalır, kolxozçu kəndlilərin təhsil səviyyəsi artır. Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində kənd zəhmətkeşlərinin cəmi 6%-nin ali və orta təhsili vardı. 1970-ci ilin axırı üçün olan məlumata görə, kənd əhalisinin yarısından çoxu orta və ya ali məktəbi bitirmişdir”¹.

1970-ci ilin axırına olan məlumata görə kənd əhalisinin hər 1000 nəfəri hesabı ilə ali və orta təhsili olanların sayı 360 nəfərə çatmışdır ki, bu da 1939-cu ildəkindən 7,5 dəfə çoxdur. Əgər 1939-cu ildə kənd əhalisi öz təhsil səviyyəsinə görə şəhər əhalisindən 4,4 dəfə geri qalırdısa, bu fərq 1970-ci ildə 1,6 dəfə olmuşdur. Bu inkişaf sürəti göstərir ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycanda kənd əhalisinin mədəni-texniki səviyyəsi şəhər

---

¹ Sov. İKP. XXII qurultayının materialları, səh. 79.

əhalisinin mədəni-texniki səviyyəsinə yaxınlaşacaqdır, bunlar arasındakı mühüm fərqlər aradan qalxacaqdır. İndi respublikada 23 min nəfərdən çox aqronom, baytar həkim, kənd təsərrüfat mühəndis-mexanizatoru, kənd təsərrüfatı iqtisadçısı, 25 min nəfər orta ixtisas təhsilli kənd təsərrüfatı mütəxəssisi vardır. Elmi-texniki tərəqqinin genişlənməsi ilə bunların sayı daha da artır. Onlar aqrobiologiyani, aqrotexnikanı öyrənir, özlərinin mədəni-texniki səviyyəsini daha da təkmilləşdirirlər. Hazırkı kolxozçu və sovxoz fəhləsi çox yaxşı dərk edirlər ki, kənddə kommunizmin maddi-texniki bazasının yaradılması onlardan daha dərin bilik tələb edir. Bu zərurət kənd əməkçilərinin məsuliyyət hissini, işə olan həvəsini artırır. Hazırda kənddə öz ixtisasını artıran, istehsalatdan ayrılmadan istər orta məktəblərdə, istərsə də ali və orta ixtisas məktəblərində təhsil alan kənd əməkçilərinin sayı getdikcə artır. İndi kolxoz və sovxozlarda ixtisasartırma kursları, qabaqcıl təcrübə məktəbləri, “kənd təsərrüfatı bilikləri universitetləri” təşkil olunmuşdur ki, burada minlərlə kənd əməkçisi yeni peşələrə yiyələnir, özlərinin mədəni-texniki səviyyəsini yüksəldir. Hazırda respublikamızda 13 kənd təsərrüfatı xalq universiteti, 69 qabaqcıl təcrübə məktəbi və çoxlu zootexnika və aqronomiya kursları fəaliyyət göstərir. Sov.İKP XXIV qurultayında bu barədə deyilir: “Kəndə yeni və getdikcə daha mürəkkəb texnika — güclü traktorlar, kombaynlar, avtomaşınlar verilməsi, habelə kəndlilərin rifahının yüksəlməsi, mədəni-məişət şəraitinin tədriclə yaxşılaşması kənd təsərrüfatı əməyini xüsusilə gənclər üçün getdikcə daha cazibədar və maraqlı əməyə çevirir, gənclərə yüksək ixtisas almaq imkanı verir. Bunun nəticəsində kəndli gəncləri məktəbləri bitirdikdən sonra indi işləmək üçün daha həvəslə kənddə qalırlar. Bu müsbət meyldir, bu meyli hər vasitə ilə müdafiə etmək lazımdır, xüsusən ona görə ki, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı kənd üçün ixtisaslı kadrların

hazırlanmasının genişləndirilməsini tələb edir”¹.

Kənd təsərrüfatı əməyinin sənaye əməyi səviyyəsinə yüksəlməsi sahəsindəki nailiyyətlərimizi sübut edən amillərdən biri də kənd səmərələşdiricilərinin və ixtiraçıların sayının daim artmasıdır. Onlar müxtəlif markalı kənd təsərrüfat maşınlarını iş prosesində təkmilləşdirib daha məhsuldar maşınlarla çevirirlər. Respublikamızda bu sahədə aparılan iş yüklərlə kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin və mexanizatorlarının səyini birləşdirir, onların diqqətini yeni mütərəqqi iş üsullarının axtarış tapılmasına, əməyin və istehsalın daim təkmilləşdirilməsinə yönəldir. Buna misal olaraq Zaqatala rayonunun “Partiyanın XXIV qurultayı” kolxozunun üzvü Əhməd Laçınovun ixtira etdiyi baramanı pürzədən təmizləyən maşın, Qasım İsmayılov rayonundakı K.Marks adına kolxozun mexanizatoru Mənsur Kərimovun ixtira etdiyi tarlanı becərən aqreqatı (eyni zamanda üç işi becərməni, torpağa gübrə verilməsini və bitkilərin dərmanlanması görür), İliç rayonundakı Vaqif adına sovxozun mühəndis-mexaniki Şahin Ağayevin ixtira etdiyi məftil paylayan aqreqatı, Puşkin rayonundakı Kuybişev adına sovxozun mexanizatoru F.Sobolevin ixtira etdiyi otbiçən maşının təkmilləşdirilməsini və s. göstərə bilərik.

Hazırda Azərbaycan kəndində də bir sıra səmərələşdiricilər və ixtiraçılar bürosu yaradılmışdır. Kənd zəhmətkeşləri tərəfindən irəli sürülən ixtira və səmərələşdirici təkliflər kolxozçu kəndlilərin və sovxoz fəhlələrinin yüksək mədəni-texniki səviyyəyə malik olmalarının gözəl ifadəsidir. Onlar özlərinin təklifləri ilə əqli və fiziki əməyin dialektik vəhdətini nümayiş etdirirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın kolxoz və sovxozlarında elmi-texniki tərəqqi ilə əməkçilərin mədəni-texniki səviyyəsi arasında ziddiyyət vardır.

---

¹ Sov.İKP. XXII qurultayının materialları, səh. 79.

Belə ki, kolxozçu kəndlilərin və sovxoz fəhlələrinin mövcud mədəni-texniki səviyyəsi elmi-texniki tərəqqinin inkişaf sürətindən xeyli geri qalır. Bu da, şübhəsiz, həm elmi-texniki tərəqqinin istehsalatda tətbiq olunmasına, həm də əmək məhsuldarlığına mənfi təsir göstərməyə bilməz. Bunun mühüm səbəblərindən biri də respublikanın əlaqədar təşkilatlarının mexanizator kadrların hazırlanması işini düzgün planlaşdırma bilməməsidir. Kənd peşə-texniki məktəblərini bitirən məzunların bir hissəsi kolxoz və sovxozlarda onlar üçün əlverişli şərait yaradılmadığından və maddi cəhətdən həvəsləndirilmədiyinə görə sənaye sahələrinə keçməli olurlar. Bu da kolxoz və sovxozlarda işlərin mexanikləşdirilməsini və avtomatlaşdırılmasını ləngidir. Azərbaycan KP XXVIII qurultayında bu sahədə olan nöqsanlar haqlı olaraq tənqid edilmişdir. Kolxoz və sovxozların kənd təsərrüfat maşınları ilə təchiz olunması sahəsində Azərbaycan bir çox qardaş respublikalardan irəlidə olsa da ağır zəhmət tələb edən işlərin mexanikləşdirilməsi xeyli zəifdir. Azərbaycan KP XXVIII qurultayına MK-nın hesabat məruzəsində göstərilmişdir ki, respublikada pambıqçılıqda yığım işlərinin mexanikləşdirilməsi cəmi 13%, traktor parkından istifadə əmsalı 47 %, heyvandarlıqda mexanikləşdirmənin səviyyəsi 5-13% təşkil edir. Mövcud sağım qurğularının üçdə iki hissəsi istifadəsiz qalır. Kolxoz və sovxozlarımızda mexanikləşdirmənin səviyyəsinin belə aşağı olmasının səbəbi geniş profilli mexanizatorların və mühəndis-mexaniklərin sayının azlığı və onların hazırlanması işinin aşağı səviyyədə olmasıdır. Məhz ona görə də Azərbaycan KP XXVIII qurultayının materiallarında göstərilir ki, “partiya, sovet və kənd təsərrüfatı orqanları su təsərrüfatı tikintisi və torpaqların meliorasiyası, kənd təsərrüfatı işlərinin mexanikləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı maşınlarından səmərəli istifadə olunması məsələləri ilə hər gün məşğul olmalı, kənd təsərrüfatı istehsalının bütün sahələrində kompleksli

mexanikləşdirməni və kimyalaşdırmanı əzmlə tətbiq etməlidir”¹. Respublikanın kənd təsərrüfatında mexanikləşdirmənin səviyyəsi aşağı olduğundan keçən beşillikdə kolxoz və sovxozlarda məhsul istehsalına çəkilən xərclər xeyli artmışdır.

Yuxarıda söylədiklərimizi ümumiləşdirsək aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: kolxoz və sovxozlarda elmi-texniki tərəqqi gələcəkdə kənd təsərrüfatı əməyini sənaye əməyinin bir növünə çevirəcək, heç bir ixtisas tələb etməyən əməyi sənaye xarakterli əməklə əvəz edəcək, bu sahədə fiziki əməyin xüsusi çəkisini xeyli azaldacaq, kənd zəhmətkeşlərinin mədəni-texniki səviyyəsini sənaye fəhlələrinin səviyyəsinə yüksəldəcək, daha sonra isə fiziki əməklə zehni əmək arasındakı mühüm fərqləri aradan qaldıracaqdır.

§ 2. ELMİ-TEXNİKİ İNQILAB VƏ AİLƏ-MƏİŞƏT MÜNASİBƏTLƏRİ

C.Bernal tərəfindən elmi ədəbiyyata gətirilən “elmi-texniki inqilab” anlayışı bir tərəfdən elmi və texniki çevrilişin qarşılıqlı əlaqə və vasitəliliyini, digər tərəfdən, texniki inqilaba nisbətən elmdə baş verən inqilabın aparıcı rolunu göstərir, elmi idrakın diqqətini elm və texnikada baş verən radikal dəyişikliyə cəlb edir. Elmi-texniki inqilab təkcə predmetlər sahəsini əhatə etmir, istehsal prosesində insanın özünü, onun əməyini, istehsal vərdiş və qabiliyyətlərini keyfiyyətcə dəyişdirir, onlara yeni məzmun və xarakter verir. Digər tərəfdən o, bütün ictimai münasibətlərin, o cümlədən ailə-məişət münasibətlərinin inkişafına fəal təsir göstərməklə, onu dəyişdirir, onun məzmun və strukturunda əhəmiyyətli yeniliklər yaradır. Məhz buna görə də elmi-texniki

---

¹ Azərb. XXVIII qurultayının materialları, Bakı, 1971, səh. 33-34.

inqilabın insanların istehsaldan və ictimai-siyasi fəaliyyətdən kənardakı həyat tərzini ehtiva edən ailə-məişət münasibətlərinin inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqəsinin, onların bir-birinə qarşılıqlı təsirinin tədqiqi həm metodoloji və nəzəri cəhətdən, həm də əməli fəaliyyət nöqtəyi-nəzərindən böyük aktualıq kəsb edir.

Elmin daha da inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə kömək edəcək, istehsalın yeni texniki bazasının yaradılmasını təmin edəcək və bununla da ailə və məişət münasibətlərinin daha da inkişaf edib zənginləşməsinə səbəb olacaqdır.

Məlumdur ki, insanlar yaşamaq üçün işləməli, maddi nemətlər istehsal etməlidirlər. Amma işləmək qabiliyyətini saxlamaq və istehsalda iştirak etmək üçün insanlar hər gün öz qüvvələrini bərpa etməlidir. Başqa sözlə, insanlar yaşamaq və işləmək imkanına malik olmaq üçün, öz xüsusi həyatlarını hər gün yenidən təkrar istehsal etməli, özlərinin maddi və mənəvi tələbatını ödəməli – yeməli, geyməli, mənzili olmalı, uşaqları tərbiyə etməli, biliyə, mədəniyyətə və s. yiyələnməlidir. İnsan həyatının bu sahəsi, demək olar ki, istehsaldan və ictimai-siyasi fəaliyyətdən kənarında ailə-məişət münasibətləri əhatəsində baş verir.

Cəmiyyət həyatını bir-birilə sıx surətdə bağlı olan dörd sahəyə bölmək olar: maddi istehsal, mənəvi istehsal, ictimai-siyasi fəaliyyət, xidmət və özünəxidmət sahələri. Əgər bunlardan birincisi və ikincisi maddi və mənəvi nemətləri yaradırsa, dördüncü sahə K.Marksın dediyi kimi “insan mahiyyətli qüvvənin” mühafizəsi, artması və fəaliyyəti üçün optimal şəraiti təmin edir. Buna görə də ailə-məişət münasibətlərinin digər sahələrlə sıx əlaqədə olmasına baxmayaraq o, yalnız dördüncü sahəni ifadə edə bilər.

Xidmət və özünəxidməti də yalnız nisbətən dar maddi tələbat dairəsində anlamaq olmaz. Bu anlayışları geniş mənada maddi və mənəvi nemətlərin, insanın yaratdığı qiymətli şeyləri

və subyektiv bəşəri sərvəti əhatə edən tələbatın təşkili kimi başa düşmək lazımdır.

Ailə-məişət münasibətlərini təşkil edən ünsürlər də yekcins deyildir. Onların bir hissəsi insanların öz məişət tələbatı ilə (mənzil, yemək, paltar, istirahət və s.), digər hissəsi bu tələbatın ödənilməsi üsulu ilə (mənzilin tipi, evin daxili səliqəsi, xörəyin xüsusiyyəti və yeməyin təşkili, asudə vaxtın keçirilməsi, əxlaq, ədəb, moda, zövq), üçüncüsü, ev avadanlığı əşyaları ilə (ləvazimat, qab-qacaq, mebel, kitab, musiqi alətləri və s.), dördüncüsü, əhaliyə məişət xidmətinin forma və üsulları ilə, beşincisi, bilavasitə gündəlik həyatda, ailədə insanlar arasındakı münasibətlə xarakterizə olunur¹.

Məişət anlayışının həm elmdə, həm də gündəlik həyatda geniş işlədilməsinə baxmayaraq, ona tam elmi tərif vermək xeyli çətinlikdir. Bu çətinlik birlikdə götürülən ailə-məişət münasibətlərinin son dərəcə çoxcəhətli olmasından, insanların həyat və fəaliyyətinin digər formaları ilə sıx əlaqəsindən irəli gəlir. Buna görə də tədqiqatçılardan bir qrupu məişətə çox geniş və ya mücərrəd, digər qrupu isə məhdud mənada tərif verirlər. Belə ki, “Kommunizm quruculuğu və ictimai münasibətlərin inkişafı” kitabında məişət insanların gündəlik həyat tərzini kimi müəyyən edilir. Müəlliflərdən Q.V.Vdoviçenko, İ.Soboleva, L.Anoxin, V.Krupyanskaya, M.Şmeleva da bu nöqtəyə nəzərdən çıxış edirlər.

Məişəti cəmiyyətin qeyri-istehsal sahəsi kimi təyin etmək daha geniş yayılmışdır (Q.Sinitsin, S.Lukonin, N.Şimin, S.Tankayev, A.Labzin, Q.Petrosyan və başqaları). Bir qrup müəlliflər isə məişəti həm qeyri-istehsal, həm də ictimai-siyasi fəaliyyətdən kənar sahə kimi qələmə verirlər (V.Kornienko, S.İllarionov, A.Spirkin, A.Xaşimov, D.Buluqin, L.Litvinov, İ.Yereşenko, H.Şirəliyev və başqaları).

---

¹ Бах: В. Г. Синицын. Быт эпохи строительства коммунизма. Челябинск, 1963, с. 24.

Tədqiqatçılardan N. Sarsenbayev isə məişəti ailə ilə eyniləşdirir. O yazır: “Bizim fikrimizcə, məişət — ailənin funksiyalarını əvəz edən və ya yüngülləşdirən ictimai institutların və insanların ailədəki üzvi maddi və mədəni tələbatının ödənilməsinin konkret ictimai-iqtisadi münasibətlərlə şərtlənən adət halını almış ənənəvi forma və vasitələrinin məcmusudur”¹.

Əlbəttə, ailə münasibətləri məişət münasibətlərinin mühüm tərkib ünsürlərindən birini təşkil edir. İnsanların təbii-fizioloji tələbatı da bu forma daxilində ödənilir. Amma “məişət” və “ailə” eyni anlayışlar ola bilməzlər. Məişət münasibətləri sahəsi ailə münasibətləri sahəsinə nisbətən daha genişdir. Yəni insanların gündəlik həyatda yerinə yetirdiyi vəzifələrdən asılı olaraq məişət müxtəlif formalara — ictimai, şəxsi və istehsal məişətinə bölünür².

Göründüyü kimi, məişət münasibətləri özündə ictimai xidmət formalarını, asudə vaxtın kollektiv surətdə keçirilməsini, bayram şənliklərini və sairini də birləşdirir. Bir çox fərdi tələbat yalnız ictimai həyat dairəsində ödənilə bilər. Odur ki, məişət insanların şəxsi və ailə həyatı ilə sıx surətdə bağlı olsa da, heç vaxt ona müncər edilə bilməz. Cəmiyyətin özəyi kimi ailə həyatı şəxsi münasibətlə əlaqədardır, şəxsi məişətin təşkili formasıdır. Şəxsi məişət isə ailə həyatı, istirahət, kommunal mənzillərdəki qarşılıqlı münasibətlər və s. əhatə edir. Lakin ailə istehsal və ictimai məişətin təşkilinə də mühüm dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də məişət münasibətləri eyni zamanda ailə münasibətlərini ehtiva edir.

Dediklərimiz heç də ailə münasibətlərinin spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını inkar etmir. Prof.

---

¹ Н. Сарсенбаев. Обычай и традиции в развитии. Алма-Ата, 1965, сәһ. 191.

² Бах: Н. Ширәлијев. Коммунизм мәишәтинин формалашмасы, Бақы, 1971, сәһ. 19.

A.Q.Xarçevin göstərdiyi kimi ailənin funksiyasını iki cəhətdən fərqləndirmək lazımdır: birincisi, ailənin mahiyyətindən irəli gələn və ictimai bir hadisə kimi onun xüsusiyyətlərini ifadə edən spesifik funksiya, ikincisi isə müəyyən tarixi şəraitdə ailənin yerinə yetirməyə məcbur olduğu və ya uyğunlaşdığı funksiyadır.¹

Birinci qrup funksiya təkcə nəsil artımı deyil, habelə əhalinin ictimai təkrar istehsalı, yəni uşağın ictimailəşməsinə də ifadə edir.

İkinci qrup ictimai funksiyaya istehsalın, tələbatın və məişətin təşkili daxildir.

Zəhmətkeş ailələrinin əmək vərdişləri və ənənələrinin qoruyucusu kimi çıxış etməsinin iqtisadi və əxlaqi tərəqqi üçün olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Ailənin bu ictimai funksiyası həm də əmək vərdişlərinin nəsildən-nəslə verilməsindəki varisliyi əhatə etməklə, ictimai və istehsal məişəti münasibətlərinə daxil olur.

İctimai məişət insanların şəxsi maddi və mədəni ehtiyaclarının ticarət, ictimai iaşə, tibbi müəssisələr, mədəni-maarif müəssisələri, müxtəlif məktəbəqədər uşaq müəssisələri, məişət xidməti və s. müəssisə və təşkilatlar vasitəsilə kollektiv surətdə ödənilməsi ilə əlaqədar olan münasibətlərin məcmusudur. İstehsal məişəti isə insanlar arasında əməyin sanitariya-gigiyena şəraiti, istirahət üçün fasilə, istehsal kollektivində davranış mədəniyyəti və s. ilə əlaqədar olan münasibətlərin məcmusudur. Deməli A.Q.Xarçevin göstərdiyi kimi, ailə-məişət münasibətlərinin quruluşunu aşağıdakı şəkildə xarakterizə edə bilərik: a) onun ictimai və fərdi cəhəti, b) onunla bağlı olan fəaliyyət növü, v) ictimai həyatın bu sahəsində insan birliyi və qarşılıqlı münasibətinin müxtəlif formaları.²

---

¹ Бах: А. Г. Харчев. Быт и семья в социалистическом обществе. Ленинград, 1968, сәһ. 16.

² Бах: А. Г. Харчев. Быт и семья в социалистическом обществе, сәһ.6

Ailə-məişət münasibətlərini “qeyri-istehsal və ictimai-siyasi fəaliyyətdən kənar” həyat tərzini kimi qələmə verən müəlliflərin mövqeyində duraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, ailə-məişət münasibətləri – insanların istehsaldan və ictimai-siyasi fəaliyyətdən kənar fəaliyyətini özündə birləşdirən maddi və mənəvi həyat tərzidir, insanın özünün təkrar və geniş təkrar istehsalının, təbii-zəruri, fiziki-əxlaqi tələbatının, mənəvi-mədəni ehtiyacının ödənilməsinin forma və üsulları məcmusudur. Ailə-məişət münasibətləri ictimai varlığın elə bir sahəsidir ki, burada insan formalaşır və tərbiyə olunur, müxtəlif adət, ənənə və birgə yaşayış qaydaları qərarlaşır.

İnsanların maddi tələbatının ödənilməsi ilə bağlı olan ailə-məişət münasibətləri sahəsi onların ictimai varlığına birbaşa daxil olur. Belə ki, bu sahə həm ictimai, həm də fərdi cəhətləri, daha dəqiq desək, yalnız ictimai varlığı deyil, həm də insanların fərdi varlığını özündə birləşdirir. Varlığın bu iki forması arasındakı münasibət təkcə ilə ümuminin dialektikası şəklində çıxış edir.

İnsanların mədəni tələbatı da ailə-məişət münasibətləri sahəsində ödənilir. İstirahətin və əyləncənin təşkili, idmanla məşğuliyyət və adamların sağlamlığının qorunması, mənzil gigiyenası, ailədə gündəlik həyat rejimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məişətlə mədəniyyət sıx surətdə əlaqədardır. V.İ.Lenin qeyd edirdi ki, mədəniyyət sahəsində əldə edilən nailiyyət insanların möhkəm mənimsədiyi, onların adətinə çevrilən, məişətə daxil olan şeylərlə müəyyən olunur¹. Məişətin bu sahəsi klub və mədəniyyət sarayları, idman meydançası və stadionlar, teatrlar, kino, kitabxana, radio, televizor və s. əhatə edən idarələrin fəaliyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, məişət xidməti müəssisələri və mədəni idarələrdən çoxu həm də digər ictimai funksiyaları icra

---

¹ Bax: V.İ.Lenin. Əsərləri., 33-cü cild, səh. 503.

edir: maddi nemətlər istehsalı (məsələn, artellər, təmir emalatxanaları və i. a. insanın mənəvi və fiziki qabiliyyətinin formalaşması və inkişafı (kino, teatr, uşaq müəssisələri, idman meydançaları, kitabxanalar, radio və s.) bu qəbildəndir. Bunlar sosializmdə ailə-məişət münasibətlərinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Ailə-məişət münasibətləri həm bütövlük, həm quruluş etibarilə bilavasitə maddi nemətlərin mənimsənilməsi forması ilə müəyyən olunur. Bununla belə onun bir sıra tərəfləri (məsələn, ictimai xidmət müəssisələrinin və ev təsərrüfatının mexanikləşdirilmə dərəcəsi və onun şərtləndirdiyi məişət əmək bölgüsü) bilavasitə məhsuldar qüvvələrin inkişafı səviyyəsindən asılıdır.

Elmi-texniki inqilab prosesində məhsuldar qüvvələrin ailə-məişət münasibətlərinə təsiri daha da güclənir. Bu, sosializm cəmiyyətində tam mənası ilə şəhərlərin planlaşdırılmasında, nəqliyyat və rabitənin inkişafında, “kütləvi kommunikasiya” vasitələrinin inkişafında (mətbuat, radio, televizor), müasir mənzilin, mebelin, paltarın xarakterində, məişət əməyinin, o cümlədən ev təsərrüfatının mexanikləşdirilməsində, ailədən kənarında məişət xidməti sahəsinin yaranmasında və bir çox başqa sahələrdə hiss olunur.

Elmi-texniki inqilab gedişində istehsal münasibətləri ilə ailə-məişət münasibətlərinin qarşılıqlı təsiri daha da artır, bu da öz növbəsində ailə-məişət münasibətlərinin daha da inkişafına səbəb olur. Vaxtı ilə K.Marks göstərirdi ki, iri sənaye feodal bazisi ilə birlikdə ona uyğun olan ailə münasibətlərini də dağıdır və yeni proletar ailəsi üçün cinslər arasında yeni qarşılıqlı münasibət üçün iqtisadi əsas yaradır.¹

Deyilənlərlə yanaşı ailə-məişət münasibətlərinin müxtəlif tərəflərinin məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqəsini birmənalı

---

¹ Bax: K.Marks. Kapital, 1 cild, səh. 490.

baş a düşmək düzgün deyil, çünki maddi xarakterli hadisələr (mənzil, yemək, geymək) istehsal prosesi ilə bilavasitə bağlıdır; mənəvi xarakterli hadisələr isə (əyləncə, xasiyyət, adət, və s.) istehsalla bilavasitə əlaqədardır. Birinci bilavasitə məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə, ikinci isə son nəticədə onunla müəyyən olunur.

Elmi-texniki inqilabın nailiyyətləri zəhmətkeşlərin asudə vaxtının artmasına imkan verir. Elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərindən istifadə olunması və kommunal xidmətlərinin yaxşılaşması sayəsində məişətə sərf olunan vaxt azalır və ailə əhatəsində birgə istirahət və uşaqların tərbiyəsi üçün lazım olan vaxt isə artır. Asudə vaxtda insanlar idmanla, turizmlə, bağ salmaqla və digər ictimai faydalı əməklə məşğul olaraq orqanizmin fiziki imkanlarını artırır. K.Marks göstərir ki, asudə vaxt "...fərdin tam inkişafı üçün vaxtdır... həm asudə vaxt, həm də daha yüksək fəaliyyətin həyata keçməsi üçün vaxtdır..."¹ Bu elə vaxtdır ki "...həzz almaq, asudə olmaq üçün boş qalır və bunun nəticəsində azad fəaliyyət və inkişaf üçün..., qabiliyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar açılır".²

Ailə-məişət münasibətləri sahəsində əməyin mexanikləşdirilməsi vaxta qənaət etməyə və məişət əməyini yüngülləşdirməyə imkan verirsə də, onu aradan qaldırmır, deməli, qadını əziyyətli ev qayğısından, mətbəxdən tam azad etmir. Fərdi ev təsərrüfatı hətta müasir texniki vasitələrlə təchiz olunduqda belə əzablı olaraq qalır. Yalnız ev təsərrüfatının ictimai istehsalla əvəz olunması bu əngəlləri aradan qaldıra bilər. V.İ.Lenin yazırdı: "... Xırda ev təsərrüfatı harada və nə zaman kütləvi surətdə dəyişdirilib iri sosialist təsərrüfatı şəklinə salınsa, yalnız orada və o zaman qadın üçün həqiqi azadlıq, əsil

---

¹ Из неопубликованных рукописей К. М а р к с а. Журн. «Большевик», 1939, № 11-12, сәh. 64-65.

² К.Мarks. Капитал, т. IV, ç. III, М., 1961, сәh. 267.

kommunizm başlanacaqdır”¹.

Göründüyü kimi, təkcə ev əməyinin mexanikləşdirilməsi və ev təsərrüfatında yeni texnikanın tətbiqi hələ məişətin ictimailəşməsi demək deyil, bu, vahid prosesin bir cəhətini təşkil edir. Digər cəhəti və başlıcası isə ev təsərrüfatının ictimai məişət xidməti formaları ilə əvəz olunmasıdır.

Ev təsərrüfatının dəyişilməsi prosesi ziddiyyətli xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, ictimai məişət xidmətinin və rahat mənzil tikintisinin sürətli inkişafı ilə ailənin təsərrüfat funksiyası ictimaiyyətin öhdəsinə keçir, ev əməyinin həcmi kiçilir; digər tərəfdən xalqın rifah halının yüksəlməsi nəticəsində vətəndaşların şəxsi mülkiyyətinin daha da inkişafı ilə ev təsərrüfatı da möhkəmlənir və təkmilləşir, yeni təsərrüfat vəzifələri meydana çıxır, bu da ev işlərinin həcmi və ona sərf olunan vaxtı çoxaldır.

Təkcə bunu demək kifayətdir ki, elektrikin məişətə daxil olması ev əməyinin yüngülləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. V.İ.Lenin yazır: “hər bir evin elektrikle işıqlandırılması və elektricləşdirilməsi milyonlarla “ev qulu olan qadınları” öz ömrünün dördü üç hissəsini mətbəxdə keçirmək zərurətindən xilas edir”².

Təxmini hesablamaya görə, məsələn, paltaryuyan maşın bir ildə 500 saata qənaət etməyə imkan verir. Soyuducu, tozsoran, elektrik ütüsü, elektrik qızdırıcı cihazların və i. a. ev əməyini nə qədər yüngülləşdirdiyi hamıya məlumdur. Hesablamalar göstərir ki, məişətin tam elektricləşdirilməsi orada sərf edilən vaxtı 10% azaldacaq və hər bir nəfərin azad vaxtı sutkada 2 saat artacaqdır.

Ailənin təsərrüfat-məişət funksiyasının yüngülləşməsində ticarət müəssisələrinin rolu böyükdür. Yaşayış məntəqələrində onların düzgün yerləşdirilməsi alıcılar üçün əlverişli saatların

---

¹ Bax. V.İ.Lenin. Əsərləri. 29-cu cild, səh. 436.

² Bax. V.İ.Lenin. Əsərləri. 19-cu cild, səh. 44-45

seçilməsi, mütərəqqi ticarət formalarının tətbiq edilməsi və s. böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı digər qanunauyğun bir meyl — ailə məişətinin daha çox təkmilləşməsi, uşağa qayğı və onun tərbiyəsini yaxşılaşdırmaq meyli fəaliyyət göstərir. İctimai məişət özəyi kimi ailənin funksiyasının təkmilləşməsi əhalinin real gəlirinin artmasına, azad vaxtın çoxalmasına, ev əməyinin yüngülləşməsinə, eləcə də əhalinin mədəniyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Kommunist ailə-məişət münasibətlərinin formalaşmasının əsas şərtlərindən biri məişət xidməti sahəsinin hərtərəfli sənayeləşdirilməsindən və məişət münasibətlərinin maddi-texniki bazasının genişləndirilməsindən ibarətdir. Bu vəzifə sosialist istehsalının və istehlakının müasir inkişafının bütün obyektiv gedişi ilə şərtlənir. Elmi-texniki tərəqqi əsasında maddi istehsalın daim artması zəhmətkeşlərin gəlirinin də çoxalmasına səbəb olur. Bu da iş təhlak xidmətinə tələbatı artırır. Belə bir şərait də maddi istehsal müəssisələri ilə xidmət sahəsi müəssisələrinin inkişaf sürəti arasında uyğunsuzluq yaranır, məişət xidməti geri qalır, bu sahədə məhsuldarlıq xeyli aşağı olduğundan tələbat ödənilmir.

Məhz ona görə də Sov.İKP XXIV qurultayı əhaliyə məişət xidmətinin köklü surətdə yaxşılaşdırılması, məişət xidmətinin xalq təsərrüfatının iri mexanikləşdirilmiş sahəsinə çevrilməsi vəzifəsini qarşıya qoymuşdur. Yeni beşillikdə əhaliyə məişət xidmətlərinin həcmi azı 2 dəfə, o cümlədən kənd yerlərində 2,8 dəfə artacaqdır.¹

Xidmət keyfiyyətlərinin yüksəlməsi və əmək məhsuldarlığının artması şərtlərindən biri də məişət müəssisələrinin böyüməsi və ixtisaslaşdırılması, istehsal birlikləri və firmalarının yaradılmasıdır.

Məişət xidməti yalnız elmin, texnikanın və istehsalın müasir

---

¹ Sov. İKP. XXII qurultayının materialları, səh. 295.

nailiyyətləri əsasında öz funksiyasını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilər. Deməli, məişət xidməti müəssisələri təkcə kəmiyyətcə deyil, habelə keyfiyyətcə də inkişaf edir. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar.

Elm və texnika yalnız istehsalın nəhəng inkişaf amili olmaqla qalmayıb, həm də məişətdə tərəqqinin qüdrətli mühərriki olur. Sovet elminin əsas xüsusiyyətlərindən biri məhz onun istehsalla, məişətlə, kommunizm quruculuğu praktikası ilə qırılmaz bağlılığıdır. V.İ.Lenin bu cəhətə vurğu edərək yazmışdıy "... Yalnız sosializm, elmi burjua buxovlarından kapital əsarətindən, iyrənc kapitalist mənfəətpərəstliyi köləliyindən azad edəcəkdir. Yalnız sosializm, bütün zəhmətkeşlərin həyatını hansı yolla daha da yüngülləşdirmək və onların rifah içində yaşamasına imkan verən bir həyata döndərmək haqqında elmi mülahizələrə uyğun olaraq, ictimai istehsalı və məhsul bölgüsünü geniş tətbiq etməyə və həqiqi surətdə tabe etməyə imkan verəcəkdir. Bunu ancaq sosializm həyata keçirə bilər"¹ (kursiv bizimdir — Q.H., Ə.Ə.).

Əhaliyə xidmət növü üzrə məişət xidməti müəssisələrinin miqdarı (min ədəd hesabı ilə)²

	1960	1965	1970	1971
1.	2-	3.	4.	5.
Bütün müəssisələr	135,8	192,9	239,4	246,6
O cümlədən məişət xidməti üzrə...				
Ayaqqabıların təmiri və fərdi tikişi.....	30,0	30,4	33,5	33,5
Paltarların təmiri və fərdi tikişi...	27,6	33,1	40,1	41,5

¹ V.İ.Lenin. Əsərləri. 27-ci cild, səh. 424.

² Народное хозяйство СССР (1922—1972), М., 1972, сәh. 419.

Metal məmulatı, radioqəbuledici, televizor, paltaryuyan maşın, soyuducu, nəqliyyat vasitələri və digər məişət maşın və cihazlarının təmiri.	15,8	20,9	27,0	28,8
Mebel hazırlanması və təmiri .	2,1	3,1	3,1	3,3
Kimyəvi təmizləmə və rəngləmə. . .	0,9	0,8	1,1	1,3
Qrikotaj məmulatlarının fərdi tikisi və təmiri	0,7	2,0	3,2	3,2
Çamaşırxana.....	0,9	2,2	3,6	3,9
hamam və duş	9,5	23,2	29,5	30,0
Bərbərxana	28,8	35,3	42,3	43,3
Prokat məntəqələri	2,3	7,1	7,8	7,7
Şəkil çəkmə.....	8,6	10,2	11,9	12,2
Mənzil tikintisi və təmiri . .	0,9	4,2	7,7	8,2

Kommunist ailə-məişət münasibətlərinin formalaşması prosesi alimlər qarşısında bir sıra mürəkkəb problemlər qoyur. Kimyanın, biologiyanın, riyaziyyatın, elektronikanın, nüvə fizikasının yeni nailiyyətlərinin daha geniş şəkildə məişətə tətbiq edilməsi tələb olunur. Yeni növ ev avadanlıqlarının yaradılması, xalq tələbatı üçün lazım olan malların keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi zərurəti elmi işlərin intensivləşməsini tələb edir. V.İ.Leninin elmin məhz bu sahədəki inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirərək yazdığı kimi çalışmaq lazımdır ki, "...biz də elm kağız üzərində qalmasın və ya modalı bir ibarə olmasın, məişətin tamamilə və həqiqətən tərkib hissəsinə çevrilsin"¹.

¹ V.İ.Lenin. Əsərləri. 33-cü cild, səh. 504.

§ 3. ƏMƏK MÜHİTİNDƏ KOLLEKTİVÇİLİK. MEYLLƏRİ¹

Əmək prosesinin məzmununun artması, əməkdə yaradıcılıq ünsürlərinin çoxalması əslində əmək motivlərinin zənginləşməsi, onların insan fəaliyyətinin mənasına yaxınlaşması deməkdir. Bu prosesin obyektiv ilkin şərtləri sosialist istehsal münasibətləri əsasında istehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasıdır. Bakının sənaye müəssisələri gənc fəhlələri arasında keçirilmiş tədqiqat göstərdi ki, əməyə tək-cə yaşayış vasitəsi kimi olan münasibət getdikcə daha yüksək əxlaqi münasibətlərlə əvəz edilir. İş fəaliyyətində fəhlələri cəlb edən əmək haqqından daha çox əməyin xarakteri və məzmunudur. Əmək şəxsi maddi marağın mütləq təsirindən çıxır, ona əsaslanmaqla fəhlələrin nəzərində yeni müstəqil bir mənə kəsb edir, inkişaf etmiş tələbata çevrilir. Əməyin məzmunundan irəli gələn motivlər, habelə məhsula olan maraq əmək fəaliyyətinin başlıca motivləri olmaqla sosializm şəraitində məhdud ixtisaslaşmanın aradan qaldırılmasına və əməyə tam emosional, əxlaqi münasibətin bərqərar olmasına dəlalət edir.

Məhsula olan ümumi maraq ictimai əməyin nəticələrinə olan kollektiv maddi marağın təzahür formasıdır. Biz müəyyən etdik ki, məhsulun yüksək prestiji onun vacibliyinin real surətdə duyulması ayrı-ayrı fəhlələrin funksiyalarının kollektivin funksiyası ilə, hər bir fəhlənin fəaliyyətinin məqsədi ilə, hissənin tamlı əlaqəsinin ifadəsidir. Həm də fəhlənin məhlula olan marağı zəruri surətdə emosional-əxlaqi xarakter almaqla tələbata yaxınlaşır. Konkret əmək fəaliyyətində fəhlənin şüurunda hissəni tamlı əlaqələndirən əsas istehsal amilləri olan

---

¹ Məqalə Bakı şəhərinin 17 iri müəssisəsinin 2200 gənc fəhləsi arasında keçirilmiş konkret-sosioloji tədqiqatın materialları əsasında yazılmışdır. Red.

əməyin məzmunu və məhsulun ictimai əhəmiyyətidir.

Hələ Marks göstərmişdir ki, kapitalizmdə dar ixtisaslaşma formasında olan əmək bölgüsü “qismən insan” yaradır, bununla da fəhlədə öz əməyinin məhsuluna, habelə əməyin özünə özgələmiş münasibət yaradır. Bu qismilik ictimai xarakterdir, çünki onu törədən xüsusi mülkiyyətdir.

İctimai antaqonizmlərin aradan qaldırıldığı sosializm cəmiyyətində fəaliyyətin nəticəsi özgəninki himi qavranılır. Lakin, dar ixtisaslaşma sosializmdə də qaldığına görə “qismilik” burada da davam edir. Başlıca fərq isə ondan ibarətdir ki, bu “qismilik” ictimai xarakter deyil, texniki xarakter daşıyır. Deməli, özgələşmə texniki xarakterdə olduğuna görə o bizim ölkəmizdə elmi-texniki inqilab sayəsində bərtərəf edilir, yüksək avtomatlaşdırılmış istehsal cəmiyyəti olan kommunizm cəmiyyətində isə tamamilə aradan qaldırılır.

İxtisas seçərkən əməyin məzmununu, ixtisasın mənə tərəfini (“ixtisas maraqlı görünürdü”) və maddi cəhəti (“yaxşı əmək haqqı cəlb edirdi”) üstün tutanların kəmiyyət nisbətlərinin təhlili göstərir ki, onların əksəriyyəti (72,5%) cavab vermişlər ki, öz işlərindən birinci növbədə məhsulun ictimai əhəmiyyətini qiymətləndirirlər. Əməyin məzmunundan irəli gələn motivlərlə onun ideya-əxlaqi motivlərinin ahəngdar uzlaşması, bir tərəfdən, fəhlələrin ictimai mənafeyə olan qayğısının artmasını, onların yüksək mənlilik şüurunun olmasını, digər tərəfdən isə kollektivçilik ruhunun yüksəlməsini göstərir.

Tədqiqat tamamilə aydın göstərdi ki, gənc fəhlələrin əksəriyyəti öz davranışlarının ölçüsünü ictimai maraq haqqındaki qayğıda görürlər ki, bu da onların yüksək mənafeviyyətinə sübutdur. Tələbata çevrilən əməyə yüksək maraq göstərən gənc fəhlələr əmək kollektivlərində qarşılıqlı etibar, dostluq və yoldaşlıq münasibətlərini, qarşılıqlı köməyi və qayğını yüksək qiymətləndirirlər. Bu cür fəhlələr tədqiqatda əhatə olunan fəhlələrin 62,6%-ni təşkil edirlər. Ölkədə yoldaşlıq

münasibətləri fəhlələrin ümumi mənafeyi əsasında yaranır və inkişaf edir, bu mənafe isə sırf iqtisadi sahə çərçivəsindən kənara çıxmaqla mənəvi və yaradıcı motivlərlə səciyyələnir. Müasir şəraitdə fəhlələr içərisində kollektivçi fəhlələrin sayı getdikcə çoxalır, sosialist kollektivçiliyinin özü isə cazibədar bir qüvvəyə çevrilir. Kollektivçi sovet insanının mənəvi siması mücərrəd bir anlayış deyil, zəhmətkeşlərin əksəriyyətinin real simasıdır.

Bu məsələnin müasir inkişafımızda çox böyük əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq tədqiqat anketinə bir-birinə çox yaxın olan aşağıdakı üç sual daxil edilmişdir: “Siz öz işinizdə ən çox nəyi qiymətləndirirsiniz?”, “Sizin öz işinizdə xoşunuza gələn və xoşunuza gəlməyən nədir?”, “Kollektivinizdəki münasibətlər sizi nə dərəcədə təmin edir?”.

Fəhlə kollektivindəki münasibətləri əmək prosesində ünsiyyətdə olan insanların şəxsi təmasları və bu təmasların nəticələri sistemi kimi qiymətləndirmək olar. Sorguda iştirak edənlərin verdikləri cavablar gənc fəhlələrin qarşılıqlı münasibətlərini, burada olan yoldaşlıq əlaqələri və münasibətlərini xarakterizə etməyə imkan verir. Həm də biz nəzərdə tutacağıq ki, fəhlələrə həm formal və həm də qeyri-formal amil təsir göstərir. İstehsal sahəsində bu zəmin üzərində yaranan şəxsi kommunikativ münasibətləri formal və qeyri-formal olmaqla iki yerə ayırmaq olar. Özünün kollektivdəki münasibətlərini qiymətləndirən fəhlə ya formal amillərə, yaxud qeyri-formal amillərə üstünlük verə bilər. Lakin bir şey aydındır ki, həm birinci, həm də ikinci halda şəxsiyyətlərarası münasibətlər göstərilən iki amilin vəhdətindən ibarət mürəkkəb bir sistemin məhsulu olmaqla əmək atmosferasına fəhlələrin verdiyi qiymətə təsir göstərir. Müəyyən bir ehtimalla fərz etmək olar ki, əmək yoldaşları ilə münasibətlərini qiymətləndirərkən fəhlələr, istehsal kollektivi çərçivəsində eyni xarakterli və eyni məzmunlu əməklə məşğul olan, eyni peşə qrupundan olan fəhlələrlə münasibətlərini nəzərdə tutmuşlar. Bu isə öz

növbəsində spesifik əmək bölgüsü ilə bağlıdır ki, bunun sayəsində fəhlə birinci növbədə öz peşə qrupundan olan fəhlələrlə əməkdaşlıq və münasibətdə olur.

C ə d v ə l № 1.

Əməyin məzmununa görə qruplar ¹	I	II	III	IV	V	VI
ΔR	0,61	0,83	0,74	0,55	0,73	0,57

I-ci qrup — ixtisasız və az ixtisaslı əl əməyi.

II qrup — konveyer tipli əmək.

III qrup — dəzgah tipli əmək.

Iqrup — avtomatları idarə edən dispetçerlər.

Vqrup — çilingər əməyi.

VI qrup — avtomatları sazlayan operatorlar.

Burada ΔR hər bir peşə qrupunda kollektivdəki qarşılıqlı münasibətlərdən razı olanlarla razı olmayanların nisbi “çəkisini” göstərir. R aşağıdakı ifadədən tapılır:

$$\Delta R \frac{R_1 - R_2}{R_1}$$

R₁ — müvafiq qrupdakı kollektivdəki qarşılıqlı münasibətlərdən razılığın xüsusi çəkisidir;

R₂ — isə göstərilən münasibətlərdən narazılığın xüsusi çəkisidir.

Əməyin məzmununa görə ayrılan bu qrupların hamısında şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qiymətləndirilməsi pozitiv xarakter daşıyır. Münasibətlərdən razı olan gənc fəhlələr içərisində ixtisaslaşmış əl əməyi və sazlayıcı operatorlar

qruplarından olan fəhlələrin xüsusi çəkisi xeyli yüksəkdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri əmək amilidir. Başqa sözlə desək, həmin qrup fəhlələrin yaradıcılıq və ideya- əxlaqi mənafe ümumiliyi onların ünsiyyətinin subyektiv ilkin şərtini təşkil edir. İşə münasibətin başlıca xarakteristikası olan əməyin məzmunu isə bu ünsiyyət və ümumiliyin obyektiv zəminidir.

İxtisasız və az ixtisaslı əmək qrupları fəhlələrindən münasibətlərdən razı olanların xüsusi çəkisinə təsir göstərən amillər isə tamamilə başqadır. Bu halda formal amillərin təsiri qeyri-formal amillərin təsirindən xeyli üstün olur. Doğrudan da, kollektiv üzvlərinin birgə qarşılıqlı kömək və səyi olmadan ağır iş şəraitini aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Qarşılıqlı kömək və birgə səy xüsusilə konveyer əməyi şəraitində tələb olunur. Bu göstərilən axırıncı hallarda nisbətən ağır olan istehsal şəraitindən doğan spesifik amillər insanları yaxınlaşdırır onlar arasında qarşılıqlı yoldaşlıq münasibətləri atmosferi yaradır. Lakin, göstərdiyimiz kimi, bu ümumilik və qarşılıqlı kömək şəxsiyyətin yüksək amalı və geniş tələbatı zəmini üzərində deyil, az məzmunlu əmək növlərinin texnoloji xüsusiyyətləri zəminində yaranır.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin neqativ qiymətləndirilməsi bütün peşə qruplarından olan fəhlələr içərisində xeyli az olmuşdur. Alınan cavablar bir qayda olaraq, qarşılıqlı yoldaşlıq münasibətləri onların strukturası və möhkəmlik dərəcəsi haqqında çox az məlumat verir. Fəhlələrin rəyləri yuxarıda söylədiyimiz belə bir müddəanı bir daha təsdiq edir ki, zəif olan yoldaşlıq əlaqə və münasibətləri əsasən fəhlələrin öz işindən razılığına təsir göstərmir. Bu razılıq isə, bildiyimiz kimi, əməyin qiymətləndirilməsinin əsas meyarı deyildir. Bu meyar əməyin məzmunluğu və məhsulun ictimai əhəmiyyətliyidir.

İkinci cədvəldəki məlumatlar göstərir ki, bütün qruplardan

olan fəhlələr qarşılıqlı yoldaşlıq münasibətlərindən razılığı çox yüksək qiymətləndirirlər. Lakin, müxtəlif qrupların verdiyi qiymətlər arasında müəyyən fərqlər də vardır ki, bunlar həm kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə məzmunlu təhlil edilməlidir. həmin fərqlər fəhlələrin mədəni səviyyəsindəki müxtəliflik, peşə çərçivəsindən kənarada olan mənafelelərinin ümumi olmaması, asudə vaxtlarının müxtəlif cür keçirilməsi və sair səbəblərlə izah edilə bilər.

C ə d v ə l № 2.

Kollektivdəki qarşılıqlı münasibətlərdən razılıq indeksləri (v).

Əməyin məzmununa görə qruplar	I	II	III	IV	V	VI
Kişilər	0,48	0,57	0,70	0,83	0,68	0,45
Qadınlar	0,40	0,66	0,50	0,10	0,46	0,30
Nisbi indeks Δv .	0,08	0,15	0,20	, 73	0,22	0,15

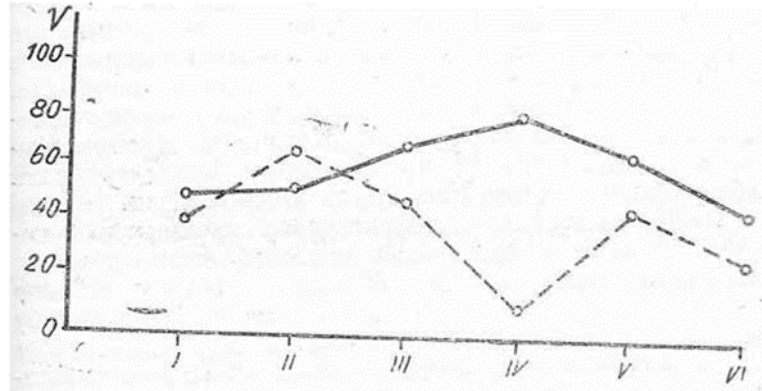
İndeksələr aşağıdakı məlum üsulla təyin edilir.

$$v = \frac{na(+1) + nb(-1)}{N}$$

motivin nisbi indeksi, yaxud “çəkisi” isə $\Delta\vartheta = v_1 + v_2$ – dir.
 $v_1 + v_2$ — kollektivdəki qarşılıqlı münasibətlərdən razılığın və narazılığın müvafiq indeksləridir.

Kollektivdəki münasibətləri qiymətləndirən müxtəlif cinsdən olan gənc fəhlələrin verdikləri cavabların təhlili aydın göstərir ki, yalnız mexanikləşmiş gənclər əməyi qrupu istisna olmaqla, digər qrupların hamısında mənzərə eynidir: bir qayda olaraq qadınlar kollektivdəki qarşılıqlı münasibətlərdən kişilərə nisbətən az razıdırlar. Bu mənzərə aşağıdakı şəkildə çox aydın

görünür.

Şəkil №1. — qruplar üzrə müxtəlif cinsdən olan gənc fəhlələr tərəfindən kollektivdəki qarşılıqlı münasibətlərin qiymətləndirilməsi.

Əməyin məzmununa görə qruplar.

- ■ ■ ■ ■ Kollektivdəki qarşılıqlı münasibətlərin kişilər tərəfindən qiymətləndirilməsi.
- ■ ■ ■ ■ Kollektivdəki qarşılıqlı münasibətlərin qadınlar tərəfindən qiymətləndirilməsi.

Mexanikləşmiş konveyer əməyi qrupuna gəldikdə isə, burada qadınların cavablarında pozitiv cəhətlərin üstünlük təşkil etməsi həmin əmək sahəsinin spesifikliyi ilə izah edilir — bu əmək qrupunda qadınlar kişilərdən xeyli çoxdur.

Ümumiyyətlə deyə bilərik ki, kollektivdə olan qarşılıqlı münasibətlərə qadınlar daha emosional, daha hissiyyətli yanaşırlar. Aydınır ki, dördüncü qrup fəhlələrinin münasibətlərindən razılıq dərəcəsinin aşağı olması mənfi cavab verən qadınların miqdarca kişilərdən çox olması ilə izah edilir. Burada cinsin qiymətə təsiri aşkar və mühümdür. Bununla əlaqədar olaraq müəssisənin ictimai təşkilatlarına aşağıdakı

əməli məsləhətlər verilə bilər: fəhlə qadınları kollektivin ümumi səviyyəsinə yüksəltmək üçün onlara diqqət artırılmalıdır. Bunun üçün müəssisənin kadr seçilməsi işində qadınlara qarşı həssas olmalı, onların ixtisas dərəcəsinin yüksəlməsi üçün müvafiq şərait yaradılmalı, qadınların ruhi sərvətlərdən lazımınca istifadəsi təmin edilməlidir və s. Qadınların kollektivdəki münasibətlərdən narazılığının səbəblərinin araşdırılması və aradan qaldırılması şübhəsiz onlara kollektivdə öz yerlərini tapmasına, işdən razılıq dərəcəsinin yüksəlməsinə, fəhlə qadınların əxlaqi-psixoloji vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına və beləliklə də müəssisələrdə kollektivçilik meyillərinin güclənməsinə xeyli kömək edərdi.

Əməyin məzmunu ilə kollektivdəki qarşılıqlı münasibətlərdən razılıq dərəcəsi arasında asılılıq aşkar müşahidə edilir. Belə ki, birinci qrup üçün motivin nisbi "çəkisi" 0,08 olduğu halda, altıncı qrup üçün bu çəki iki dəfə artıqdır (0,15-dir).

Gənc fəhlələrin əməyinin ictimai-mənəvi cəhətlərindən biri də onların müəssisə rəhbərləri ilə qarşılıqlı münasibətləri məsələləridir. Bu münasibətlərin xarakteri əməyin elmi təşkilinin, fəhlələrin öz işindən razılığının mühüm amilidir. Tədqiqatın nəticələrinin ümumi təhlili göstərir ki, fəhlələr müəssisə rəhbərləri ilə olan münasibətlərini heç də həmişə yaxşı hesab etmirlər. Müəssisə rəhbərləri ilə olan münasibətlərini qənaətbəxş hesab etməyən fəhlələrin çoxu ixtisasız və az ixtisaslı əl əməyi, ixtisaslı əl əməyi və sazlayıcı operatorlar qrupuna aiddir.

Müdiriyyətlə münasibətlərini ən yüksək qiymətləndirən fəhlələr II, III və IV qruplardandır. Lakin bu qiymətlər həmin qrupdan olan fəhlələrin kollektivdəki ləqəbli münasibətlərə verdiyi qiymətdən aşağıdır. Çox güman etmək olar ki, bunun səbəbi müəssisə başçılarının təcəlliyində olan fəhlələr

üzərindəki xüsusilə ixtisaslaşmış əl əməyi və sazlayıcı operatorlar qruplarından olan fəhlələr üzərindəki rəhbərlikdə buraxdıqları nöqsanlara gənc fəhlələrin hissiyyatla yanaşmasıdır.

Cədvəl №3.

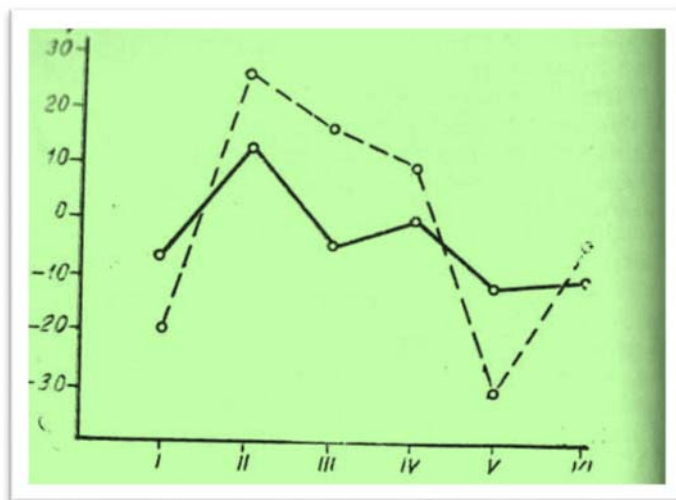
Müdiriyyətlə münasibətlərdən razılıq indeksi (v).

Əməyin məzmununa görə qruplar	I	II	III	IV	V	VI
Kişilər	0,074	0,133	- 0,053	0	0,13	-0,111
Qadınlar	-0,20	0,188	0,167	0,091	0,310	—
Pisbi indeks $\bar{x}$	0,126	0,155	0,220	0,091	0,180	0,034

Müxtəlif cinsdən olan gənc fəhlələrin müdiriyyətlə münasibətə verdiyi qiymətin təhlili kollektivdəki qarşılıqlı münasibətlərin qiymətləndirilməsində alınan mənzərənin tam tərsini göstərir. Müdiriyyətlə olan münasibətləri qeyri qənaətbəxş hesab edənlərin əksəriyyəti bu halda kişilərdir. I və V qruplar istisna olmaqla digər qrupların fəhlələrinə qarşı müdiriyyət diqqətsizdir (Bax, 2-ci şəkil).

Gənc fəhlələrin müəssisə rəhbərlərinə verdikləri qiymət də xeyli maraqlıdır. Onların cavablarının fəhlə kollektivlərindəki sosial münasibətlərin başa düşülməsində və fəhlələrin əməyinin səmərəliliyinin artırılması ehtiyatlarının üzə çıxarılmasında çox böyük əhəmiyyəti vardır. Gənc fəhlələrin cavabları, bir tərəfdən, real rəhbər şəxsiyyətinə onların münasibətini göstərir. Digər tərəfdən isə bu cavablarda təsərrüfat rəhbəri ideali ifadə olunur. Fəhlələrin verdikləri qiymətlər rəhbərlərdə həm olan, həm də olmayan, lakin fəhlələrin arzu etdikləri cəhətləri ehtiva edir, yəni

fəhlələrin pozitiv və neqativ reaksiyalarının məcmusundan ibarət olur. Anketdə olan “Sizin təsərrüfat rəhbəri idealınız?” sualına verilən cavablar aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir.

Şəkil 2. Qruplar üzrə müxtəlif cinsdən olan gənc fəhlələr tərəfindən müdiriyyətin onlara münasibətinin qiymətləndirilməsi.

- Əməyin məzmununa görə qruplar müdiriyyətin fəhlələrə olan münasibətinin kişilər tərəfindən qiymətləndirilməsi.
- - - Müdiriyyətin fəhlələrə olan münasibətinin qadınlar tərəfindən qiymətləndirilməsi.

Təsərrüfat rəhbəri idealının gənc fəhlələr tərəfindən qiymətləndirilməsi (cavabların sayına nəzərən faizlə).

Nö.Nö	Müsbət cəhətlər	%
1.	həssasdır, diqqətlidir, qayğıkeşdir, təmənnasızdır	35,0

2.	Təsərrüfatçdır, yaxşı rəhbərdir, təşkilatçdır, enerjilidir, fəaldır, texniki və iqtisadi cəhətdən savadlıdır . . .	20,2
3.	Sadədir, ünsiyyətçidir, fəhlələrlə hesablaşır, onlara hörmət edir, onlara qarşı səmimi və ədalətçidir.....	12,8
4.	Ağıllıdır, mədənidir, xeyirxahdır, nəciçdir	9,6
5.	Prinsipialdır, təkidçidir, tələbkərdir, eyni zamanda həssasdır	6,8
6.	Ciddidir, tələbkərdir, möhkəmliklə yanaşı ağıllı qərarlar verir.....	6,4
7.	Vicdanlı və intizamlıdır.....	6,4
8.	Kollektivlə dostluq edir, onun mənafeçlerini anlayır..... Cəmi	3,2 100%

Göründüyü kimi cavablar içərisində birinci yerə rəhbərin şəxsiyyətinin ictimai əhəmiyyəti olan psixoloji cəhətlərinə verilən qiymət qoyulur. Məhz bu cəhətlər fəhlənin əxlaqi əhvali-ruhiyyəsinə müsbət, yaxud mənfəi təsir göstərir. Formalaşan ideal rəhbər tipi ilə real rəhbərlər arasında müəyyən ziddiyyət görünür. Bu ziddiyyətin həlli, yəni idealla real arasındakı uçurumun ləğv edilməsi kollektivçiliyin inkişafının fəhlələr arasında qarşılıqlı yardımın və qarşılıqlı anlamının inkişafının mənbələrindən biridir.

Cədvəldə ikinci yeri rəhbərin əsas iş keyfiyyətinə verilən qiymətlər tutur. Ümumiyyətlə götürsək gənc fəhlələrin ideal rəhbər anlayışı müəyyən dərəcədə rəhbərlərlə təbəçilikdə olanlar arasında normal münasibətlərin yaradılması üçün oriyentir ola bilər. Real rəhbərlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və onların ideala yaxınlaşdırılması kollektivin fəaliyyətinin bütün cəhətlərinə müsbət təsir edir, zira ideal ictimai tərəqqi üçün ən əhəmiyyətli əxlaqi sərvətdir.

Gənc fəhlələrin təsərrüfat rəhbəri idealını necə təsəvvür etmələrini göstərmək üçün bir neçə səciyyəvi cavabları gətirək:

Tornaçı: “Rəhbəri prinsipial və ədalətli, fəhlələrə qarşı həssas görmək istərdim”;

Hesabdar qadın: “Rəhbər təcəbilyində olanlardan möhkəm intizam tələb etməklə yanaşı özü də ciddi intizamlı olmalıdır. O, hamıya eyni cür yanaşmalıdır”;

Toxucu qadın: “Mənim idealım qayğıkeş rəhbərdir. O, gərək həm işə, həm də işçilərə yaxşı yanaşsın, qışqırmasın, nalayiq danışmasın, lazım olan işi təmkinlə izah etsin”;

Toxucu qadın: “Rəhbər yaxşı təşkilatçı təşəbbüskar, diqqətli, namuslu və ədalətli olmalıdır”.

Beləliklə, göstərilən qiymətlər baxımından tədqiqat keçirilən müəssisələrin çoxu müsbət xarakterizə edilir. Lakin rəhbərliyin ümumi keyfiyyəti təsərrüfat islahatının yeni tələblərinə nəzərən xeyli zəifdir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, xüsusilə məzmunlu əmək növləri ilə məşğul olan gənc fəhlələrə rəhbərliyin uslub və metodları ciddi surətdə təkmilləşdirilməlidir. Tədqiqat kollektivdə olan qarşılıqlı münasibətlərin struktur və məzmununun müəyyən dərəcədə açılmasına imkan verir. Bu münasibətlər aşağıdakı növlərə ayrıla bilər: fəhlələr arasındakı münasibətlər; fəhlə ilə usta arasındakı münasibətlər; sex və müəssisə müdiriyyəti ilə olan münasibətlər. Qarşılıqlı münasibətlərdən razılıq indekslərinin hamısı müsbət qiymətə malikdir. Ən yüksək qiymətləndirilən isə fəhlələr arasındakı münasibətlərdir. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, sovet müəssisələrindəki ictimai həyat şəraiti sağlamdır, bu şərait zəminində müxtəlif ictimai psixoloji qrupdan olan fəhlələr arasında fəhlələrlə müəssisə rəhbərləri arasında yaranan münasibətlər də sağlamdır.

II hissə

ELMİ-TEXNİKİ İNQILAB VƏ İCTİMAİ İDRAK

I Fəsil

ELMİ-TEXNİKİ İNQILAB VƏ İCTİMAİ HƏYATIN İDRAKININ BƏZİ METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

§ 1. İCTİMAİ HADİSƏLƏRİN İDRAK DİALEKTİKASI

İctimai idrakın spesifik cəhətlərinin, ictimai həyat hadisələrin dialektikasının öyrənilməsi, indiki şəraitdə marksist dialektikasının ümumi nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamaq formalarından biri kimi çıxış edir. “İctimai gerçəkliyin dialektikasını, ondakı müxtəlif tipli ziddiyyətlərin olmasını, tərəqqi və tənəzzülün qarşılıqlı nisbətini, ictimai strukturların genezisini, fəaliyyət və inkişaf qanunlarının dialektik əlaqəsini dərinədən başa düşmədən müasir dövrün bütöv elmi mənzərəsini yaratmaq olmaz”¹. Çünki ictimai təhlilsiz materialist dialektikanın prinsipləri, deməli, bütövlükdə həmin dialektikanın özü tam və elmi surətdə başa düşülə bilməz. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, obyekt və subyektin dialektikası, əməli fəaliyyətin dialektik xarakteri, idrakın ictimai-tarixi mahiyyəti kimi köklü dialektika prinsipləri birbaşa ictimai təhlil tələb edir. V.İ.Lenin dialektikanın bu xüsusiyyətini göstərərək yazır: “Dialektika müəyyən ictimai hadisəni öz inkişafı halında

---

¹ «Вопросы философии» № 6, 1972, с. 71.

hərtərəfli tədqiq etməyi və görünən zahiri bir şeyi əsas hərəkətverici qüvvələrə, məhsuldar qüvvələrin inkişafına və sinfi mübarizəyə müncər etməyi tələb edir”¹.

F.Engels dialektikanın ictimai hadisələrin dərk edilməsindəki rolundan danışaraq göstərir ki, “tarixin materialist anlayışı və həmin anlayışın proletariatla burjuaziya arasındakı müasir sinfi mübarizəyə tətbiq edilməsi yalnız dialektika vasitəsilə mümkün olmuşdur”².

Nəhayət, V.İ.Leninin “Materializm və empiriokritisizm” əsərində formula etdiyi qneseoloji nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, bütün digər sahələrdə olduğu kimi idrak sahəsi də dialektik olmalıdır, yəni dialektikanın başlıca prinsipləri idrak prosesinin tədqiqində də tətbiq edilməlidir.

Bu məqalədə bizim məqsədimiz ümumiyyətlə idrak nəzəriyyəsiindən deyil, yalnız ictimai idrakdan bəhs etməkdən, onun bir sıra spesifik əlamətlərini xarakterizə etməkdən ibarətdir. Marksizm klassikləri obyekt-subyekt münasibətlərinin dialektikasını aydınlaşdırarkən idrak subyektini olan insanı tarixən konkret ictimai münasibətlərin məcmusu kimi ayıraraq, yəni onu şəxsləşdirərək idrak prosesinə ictimai mahiyyət vermişlər. İdrak nəzəriyyəsi praktika ilə qarşılıqlı bağlı surətdə öyrənilir və əslində idrakla praktika vahid bir prosesin iki tərəfi kimi araşdırılır.

V.İ.Lenin yazır ki, “bütün canlı insan praktikasını idrak nəzəriyyəsinə daxil olaraq, həqiqət üçün obyektiv meyar verir”³.

Əvvəlki materializmin, habelə sosiologiya nəzəriyyələrinin qüsurlarını aradan qaldıraraq marksizm klassikləri cəmiyyətin inkişafının obyektiv xarakter daşdığını sübut etmiş və problemin səmərəli həllini cəmiyyətin subyekt mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında görmüşlər. K.Marks “Feyerbax haqqında

---

¹ V.İ.Lenin. Əsərləri. 21-ci cild, səh. 217.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 19, сәh. 322-323.

³ В.И.Ленини. Материализм ве эмпириокритисизм, сәh.198.

tezisləri”ndə yazır: “Bütün əvvəlki materializmin — Feyerbax materializminin də — başlıca nöqsanı ondan ibarətdir ki, predmet, gerçəklik, hissiyyat yalnız obyekt formasında və ya seyr formasında götürülərək, insanın hissi fəaliyyəti, təcrübəsi kimi götürülmür, subyektiv şəkildə götürülmür”¹. Halbuki “subyekt, yəni I cəmiyyət bizim təsəvvürümüzdə daim bir ilk şərt (kursiv bizimdir—V.P.) kimi yaşamalıdır”².

K.Marksdan gətirdiyimiz bu sözlərdə bizi maraqlandıran iki mühüm cəhətə vurğu edilmişdir: birincisi, idrak obyektinin zəkavi bilik çərçivəsində başa düşülməsinin məhdudluğu, birtərəfliyi tənqid edilmiş, idrak prosesində ictimai-tarixi praktikanın rolu və idrak subyektinin fəallığı aydınlaşdırılmışdır. V.A.Lektorski çox düzgün göstərir ki, idrak obyektinin bu cür anlaşılması onun dialektik xarakterini aydınlaşdırmağa, ona insan fəaliyyətinin bir momenti kimi yanaşmağa və bununla da metafizik qnoseologiyanın aqnostisizmindən və relyativizmindən yaxa qurtarmağa imkan verir³. K.Marks göstərir ki, insanlar fəaliyyətə heç vaxt xarici aləm predmetlərinə özlərinin nəzəri idrak münasibətlərindən başlamırlar, “onlar hər hansı bir münasibətdə “dayanıb qalmamaq” üçün yemək, içmək və s.-dən başlayırlar, aktiv fəaliyyət göstərmək üçün xarici aləmin məlum predmetlərinin fəaliyyəti nəticəsində ona malik olmaq və beləliklə də öz tələbatlarını təmin etmək üçün istehsaldan başlayırlar”⁴. *İkincisi*, dialektik idrak nəzəriyyəsi üçün mühüm olan bir metodoloji cəhət, yəni cəmiyyətin idrak obyektini olaraq subyekt kimi çıxış etməsi əsaslandırılır. Başqa sözlə, cəmiyyət nəyə isə deyil, məhz konkret obyektə, konkret əlaqə və münasibətlərə nəzərən

---

¹ K.Marks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri, II cild, səh. 405.

² K.Marks. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair, səh. 214.

³ Бах: В. А. Лекторский. Проблема объекта-субъекта в теории познания. «Вопросы философии», 1964, № 5.

⁴ K.Marks və F.Engels. Soç., t. 19, səh. 377.

obyekt-subyektdir. K.Marks təbiət və cəmiyyət arasındakı fərqdən çıxış edərək yazır ki, ümumiyyətlə istehsal üçün həqiqi olan təriflər məhz ona görə ayrılmalıdır ki, “**subyektin — bəşəriyyətin və obyektin — təbiətin** eyni şey olmasından irəli gələn vəhdət üzündən mühüm fərq unudulmasın”¹ və ümumiyyətlə “istehsal sahələrinin az və ya çox geniş bir məcmusu daxilində fəaliyyət göstərən müəyyən ictimai orqanizm, ictimai subyekt vardır”² (kursivlər bizimdir—V.P.).

Buradan aydın görünür ki, marksizm klassikləri cəmiyyətə idrak obyektini və subyekti kimi baxmaqla ona hərtərəfli və dialektik şəkildə yanaşmışlar. Obyekt kimi subyekt ümumiyyətlə şəxssiz və birmənalı deyildir; bir tərəfdən o, təbiət adlanan obyektin bilavasitə və birbaşa davamı və inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu mənada marksizm “insanın təbiətə münasibətini vacib bir məsələ”³ kimi izah etmiş, təbii ilə ictimai-tarixi cəhəti əlaqəli götürmüşdür. “Tarixi iki tərəfdən nəzərdən keçirmək, onu təbiət tarixinə və insanların tarixinə ayırmaq mümkündür. Lakin bu iki tərəf ayrılmaz şəkildə bir-birilə əlaqədardır: necə ki, insanlar mövcuddur, təbiətin və insanların tarixi qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlayır”⁴. Digər tərəfdən isə, cəmiyyət qeyri-müəyyən nə isəyə münasibətdə subyekt deyil, məhz təbiəti dəyişdirərkən öz-özünə münasibətdə subyekt kimi çıxış edir.

K.Marks “Fəlsəfə yoxsulluğu” əsərində obrazlı surətdə qeyd edir ki, “insanlar öz ümumdünya tarixi dramlarının həm müəllifi, həm də aktyorudur”⁵. V.İ.Lenin yazır: “İnsanlar özlərinin tarixini özləri yaradırlar, lakin insanların və məhz insan kütlələrinin arzularını müəyyən edən nədir, ziddiyyətli

---

¹ K. Marks. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair, səh. 195.

² Yəne orada. səh. 196.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, сәh. 49.

⁴ Yəne orada. səh. 16.

⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 4, сәh. 138.

ideya və meyllər nəyə görə toqquşur, bütün insan cəmiyyətlərinin bütün bu toqquşmalarının məcmusu nədən ibarətdir, maddi həyat istehsalının obyektiv şəraiti, yəni insanların bütün tarixi fəaliyyəti üçün zəmin yaradan bu şərait nədən ibarətdir, bu şəraitin inkişaf qanunu nədən ibarətdir, — Marks bütün bu məsələlərə diqqət vermiş və tarixi, son dərəcədə müxtəlif cəhətləri və ziddiyyətləri olan vahid və qanunauyğun bir proses kimi elmi surətdə öyrənmək yolunu göstərmişdir”¹.

Deməli, bəşər tarixinin obyekt-subyekt mahiyyətinin idrak prosesindəki xüsusiyyəti onun şüurlu fəaliyyət nəticəsi olmasından, yəni onun özünün inkişafından irəli gəlir. “Tarixi hadisələrin inkişafı prosesi insan fəaliyyəti nəticəsində baş verir”². “Burada obyekt kimi bilavasitə subyektin özü çıxış edir və beləliklə bilavasitə refleksiya situasiyası formalaşır... Lakin ən vacibi budur ki, istənilən şəraitdə fəaliyyətdə olan subyektin refleksiyası onun fəaliyyətini, bu fəaliyyətin xarakteristikasının şəklini dəyişdirir. İdrak aktı dəyişdirmə aktı ilə üst-üstə düşür”³. K.Marks cəmiyyətin idrakı xüsusiyyətini zəruri hesab edərək yazır: “Ümumiyyətlə hər bir tarixi, ictimai elmdə... daim nəzərdə tutmaq lazımdır ki, istər həqiqətdə, istərsə də beyində burada bir subyekt vardır”⁴.

Lakin həmin subyektin özünə də iki nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır: birincisi, təbiətə nəzərən subyekt kimi, ikincisi, öz-özünə nəzərən subyekt kimi. Belə ki, insan öz şüurlu fəaliyyətində təbiət qanunlarının tələblərini nəzərə almaqla özünün məqsədini həyata keçirir və deməli, obyektə dəyişməyə

---

¹ V.İ.Lenin. Əsərləri, 21-ci cild, səh. 46.

² Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения в пяти томах, т. V. М., 1958, səh. 265.

³ А. С. Кармин. И. А. Майзель. К анализу суб’ектно-об’ектного отношения в научном познания. В сб.: «Вопросы. теории познания и методологии научного исследования». Л., 1969, səh. 13.

⁴ K.Marks. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair, səh. 219.

məcbur edir. Beləliklə də obyektiv surətdə mövcud olan təbiət-obyekt insanın məqsədəuyğun fəaliyyəti sayəsində subyektivləşir. K.Marks yazır: “İnsan nəinki təbiətin verdiyi şeyin formasını dəyişdirir; təbiətin verdiyi şeydə o öz şüurlu məqsədini də həyata keçirir, bu məqsəd bir qanun olaraq insan fəaliyyətinin üsulunu və xarakterini müəyyən edir və insan öz iradəsini bu məqsədə tabe etməli olur”¹. Bu fikri davam etdirərək K.Marks göstərir ki, “... Sənayenin tarixi və sənayenin predmet varlığı insan mahiyyəti qüvvələrinin açılmış kitabından ibarətdir”².

“İnsan təfəkkürünün ən mühüm və yaxın əsası isə, təkcə özlüyündə təbiət deyil, məhz insanın təbiəti dəyişdirməsidir: insanın zəkası da onun təbiəti dəyişdirməyi öyrənməsinə müvafiq surətdə inkişaf edirdi.

Buna görə də tarixin naturalistcəsinə anlaşılması, məsələn, Dreyperdə və başqa təbiətşünaslarda bu və ya digər dərəcədə təsadüf edildiyi şəkildə; bunlar belə bir nöqteyi-nəzərdə dururlar ki, yalnız təbiət insana təsir göstərir və yalnız təbii şərait hər yerdə insanın tarixi inkişafını müəyyən edir, birtərəflidir və unudur ki, insan özü də dönüb təbiətə təsir göstərir, onu dəyişdirir, özü üçün yeni yaşayış şəraiti yaradır”³.

Metafizik və idealist təfəkkür obyektiv və subyektivin dialektikasını iki birtərəfli və yanlış mövqedən həll edirlər. Birinci halda tarix yalnız fikir və ideyaların tarixi, subyektlərin tənqidi düşüncələrinin tarixi olur, bu isə istər-istəməz volyuntarizmə gətirib çıxarır. İkinci halda ictimai həyat yalnız idrak obyekt, seyrçilik obyekt formasında götürülür, subyektiv olanın obyekt olması, onun obyektivləşməsi kölgədə qalır. Beləliklə də qapıdan qovulan volyuntarizmi, bacadan daxil olan fatalizm əvəz edir. Bolqar filosofu akademik Todor Pavlov

---

¹ K.Marks. Kapital, 1-ci cild, səh. 184.

² K. Маркс и Ф.Энгельс. Из ранних произведений, səh. 594

³ F.Engels. Təbiətin dialektikası. səh. 202.

obyektiv və subyektiv arasında keçilməz uçurum yaradaraq, onları metafizikcəsinə bir-birinə qarşı qoymaq təhlükəsini tənqid edərək yazır: “Çox vaxt biz obyektiv və subyektiv, maddi və psixik (və ya ideal) sözlərini işlədən zaman, əlbəttə, hiss edilmədən onlara elə məna veririk ki, obyektiv və subyektiv, maddi və psixik arasında keçilməz uçurum yaranır. Belə çıxır ki, subyektiv və psixik (ideal) metafizik mütləq mənada obyektiv və maddidən fərqlidir, metafizik mütləqliklə onlara qarşı qoyulmuşdur və heç bir halda və dərəcədə ...onlara keçmir”¹.

İşin əslində obyektiv və subyektiv arasındakı ziddiyyətin insanın hissi-maddi fəaliyyətində həll olunmasını göstərməklə marksizm sübut etmişdir ki, birtərəfli şəkildə tədqiq və təbiiq edildikdə onlar özlərinin əksinə çevrilir. Məsələn, “abstraktcasına təcrid olunmuş şəkildə götürülən, insandan ayrı salınmış şəkildə götürülən təbiət insan üçün heç şeydir”². Habelə istehsalın obyektiv maddi şərtlərindən kənarında düşünülməli əməli fəaliyyət də mənasızdır. Cəmiyyət “təkcə” təbiətə nəzərən subyekt kimi götürüldükdə yox, habelə əvvəlki insan nəsillərinin məcmufəaliyyətinin nəticəsi olaraq öz-özünə nəzərən subyekt kimi götürüldükdə onun obyektiv tərəfi ilə subyektiv tərəfi arasındakı dialektik münasibət aşkar görünür.

İctimai həyatın və onun inkişafının əsasında duran qanunların mürəkkəbliyini və təsadüflərin olması cəhətdən çox rənkərəngliyini nəzərə alaraq marksizm ictimai idrakda tarixi və məntiqinin, abstrakt və konkretin dialektik əlaqə halında götürülməsini əsas götürür.

İctimai hadisələri dərk etmək imkanı yalnız onların yetkin inkişafı mərhələsində yaranır. Təbiət hadisələrinin idrakı zamanı bu cəhət az nəzərə çarpsa və əksər hallarda əhəmiyyətsiz

---

¹ Тодор Павлов. Избранные философские произведения, т. 2, М., 1962, с. 444.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, с. 640.

görünsə də, ictimai proseslərin idrakında o həlledici əhəmiyyət qazanır, ictimai idrakın müvəffəqiyyəti çox zaman ondan asılı olur. K.Marks kapitalizm cəmiyyətinin iqtisadi anatomiyasını tədqiq edərkən bu cəhətə xüsusi diqqət vermiş, Aristotelin zamanından bəri 2000 il müddətində dəyər formasının dərk edilə bilməməsinin səbəbini qeyri-yetkin ictimai münasibətlərdə görmüşdü. “Pul formasında öz mükəmməl şəklini alan dəyər forması çox məzmunuz və sadədir. Bununla belə, insan zəkası onu 2000 ildən artıq bir müddət ərzində dərk etməyə çalışmışsa da, bunu edə bilməmişdir, halbuki, digər tərəfdən, o, hər halda təxmini olsa da, xeyli artıq dərəcədə məzmunlu və mükəmməl formaları təhlil edə bilmişdir. Bu nəyə görə belədir? Ona görə ki, inkişaf etmiş cismi öyrənmək cismin bir hüceyrəciyini öyrənməkdən asandır. Həm də iqtisadi formalar təhlil edilərkən nə mikroskopdan, nə də kimyəvi reaktivlərdən istifadə etmək mümkün deyildir. Bunların hər ikisinin yerini abstraksiya qüvvəsi tutmalıdır”¹. (kursiv bizimdir— V.P.).

K.Marksın göstərdiyi kimi dəyər formasını dərk etmək üçün yüksək dərəcədə inkişaf etmiş əmtəə təsərrüfatı lazım idi. Bu cür yetkin vəziyyətsiz kapitalizm forması şəraitində yarandığından, bir sıra ictimai-iqtisadi kateqoriya və qanunların kəşfi də həmin dövrə təsadüf edir. K.Marks ən sadə, ən kütləvi münasibət olan əmtəə kateqoriyasından danışaraq göstərir ki, “bu tamamilə sadə kateqoriya tarixən cəmiyyətin ancaq ən çox inkişaf etmiş vəziyyətində özünü tam gücü ilə göstərir”².

K.Marks cəmiyyət hadisələrini tədqiq edərkən onun ictimai münasibətlərin yetkinlik dərəcəsi ilə şərtlənən bir proses olduğuna istinad etmiş, məntiqi tədqiqat üsulundan başlayaraq onu tarixi ilə vəhdətdə götürməklə kapitalizm cəmiyyətinin ideal mənzərəsini yarada bilmişdir. K.Marks bu cəhəti göstərərək

---

¹ K.Marks. Kapital, 1-ci cild, səh. 5—6.

² K.Marks. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair, səh. 215—216.

yazır; “... Biz öz tədqiqatımızda artıq qərarlaşan, öz xüsusi əsasında irəliləyən burjua cəmiyyəti ilə iş görürük”¹.

Yetkin bir cəmiyyətin iqtisadi anatomiyasını aşkara çıxarmaq üçün onun müfəssəl tarixini yazmaq lazım deyildi, çünki bunun üçün “daha az əhəmiyyəti olan bir çox materialı nəzərə almaq, həmçinin çox zaman fikir cərəyanını dayandırmaq lazım gələrdi. Həm də burjua cəmiyyətinin tarixini yazmadan siyasi iqtisadın tarixini yazmaq olmaz, bunun nəticəsində isə həmin iş intəhasız bir iş olardı, çünki heç bir hazırlıq işi görülməmişdir. Beləliklə, məntiqi tədqiq üsulu yeganə əlverişli bir üsul idi. Lakin əslində bu üsul yenə həmin tarixi üsuldən başqa bir şey deyildi, ancaq onun tarixi formasından və onu pozan təsadüflərdən azad edilmişdi”².

F.Engelsin irəli sürdüyü bu müddəa məntiqi tədqiqat üsulunun mahiyyətini açmağı tələb edir. Görək bu nədən ibarətdir və nəyə görə məntiqi tədqiqat üsulu tarixidən üstün və aparıcıdır?

Məlumdur ki, Marksa qədərki iqtisadçılar kapitalizmin iqtisadi münasibətlərinin tədqiqi sahəsində xeyli iş görmüşdülər, lakin bununla belə onun iqtisadi mahiyyətini aşkar edə bilməmişdilər. Onlar canlı tamdan, əhalidən, millətdən, dövlətdən başlayırdılar, lakin işi həmişə bununla bitirirdilər ki, əmək bölgüsü, pul, dəyər və i. a. kimi bəzi təyinedici abstrakt ümumi münasibətlər təhlil yolu ilə ayrılırdı. Bu cür təhlil sayəsində əmək, əmək bölgüsü, tələbat və mübadilə dəyəri kimi abstrakt ümumi münasibətləri ifadə edən sadə kateqoriyalar yaradılırdı.

Lakin bu üsul hər hansı konkret bir hadisəni bütöv şəkildə

---

¹ Из рукописи Карла Маркса «Критика политической экономии» (Черновой набросок 1857—1858 гг.). «Вопросы. философии», 1965, № 8, сәh. 138, г.

² К.Маркс. Сiyasi iqtisadın tənqidinə dair, сәh. 235.

öyrənməyə, onun haqqında səhih bilik verməyə qadir deyildi. Ona görə ki, təfəkkür təsəvvürdə verilən konkretdən irəliləyərək daha cılız abstraksiyalara yaxınlaşır, ən sadə təriflərə gəlib çıxır ki, bu da konkret bütövü yalnız birtərəfli xarakterizə edir. K.Marks həmin metodun əksinə abstraktdan konkretə yüksəlmək metodunu əsas tutmuşdur. Çünki bu metod vasitəsilə təfəkkür konketi onun bütövlüyü halında qavraya bilir. “Konkret olan şey ona görə konketdir ki, rəngarəng bir şeyin vəhdəti olaraq, bir çox təriflərin birləşməsindən ibarətdir. Buna görə də təfəkkürdə o, birləşmə prosesi kimi, nəticə kimi təsəvvür olunur, başlanğıc nöqtəsi kimi təsəvvür olunmur, hərçənd həqiqətdə o başlanğıc nöqtəsidir və buna görə də seyr və təsəvvürün də başlanğıc nöqtəsidir. Birinci yolda tam təsəvvür abstrakt tərif dərəcəsinə qədər yoxa çıxır; ikinci yolda isə abstrakt təriflər konkret olan şeyin təfəkkür yolu ilə bərpa edilməsinə aparıb çıxarır”¹.

Məntiqi tədqiqat üsulunun digər üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, onun vasitəsilə ictimai proseslərin tarixini də bilmək olur. Belə ki, məntiqi predmet və hadisənin bütün konkret müxtəlifliyini təfərrüatı ilə öyrədən, onun “öz inkişafını”, “öz hərəkətini” olduğu kimi verən tarixi metoddan ayrı deyildir, həmin “öz hərəkəti”, “öz inkişafı” elə bil fikrən parçalayan və birləşdirən, onun mühüm və başlıca tərəflərini kateqoriyalarda, onların qarşılıqlı əlaqəsinin sintezində ifadə edən metoddur, həm də məntiqi tədqiqat metodu, tarixinin fikrən ifadə edilməsi, şeyin, prosesin öz gedişinin təfəkkürdə canlandırılmasıdır. E.V.İlyenkov çox düzgün göstərir ki, “məntiqi, anlayışlarda ifadə olunmuş şəkildə başa düşülən tarixidir; onların münasibətlərinin mahiyyəti də bundan ibarətdir”².

Məntiqi tədqiqat zamanı tarixi prosesin özü nəzərdən

---

¹ K.Marks. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair, səh. 213.

² Бах: История марксистской диалектики, М., 1971, сәh. 265

qaçırılarsa, elmi tədqiqat subyektivistləşər, əldə edilən biliyin məzmunu cəmiyyətin inkişafına uyğun olmaz. Yadda saxlamaq lazımdır ki, hər iki metod idrakı nöqtəyi-nəzərdən bir-birini tamamlayan əksliklərin dialektik vəhdəti kimi çıxış edirlər. Bu dialektik əlaqə birincinin ikinciyə əsas verməsi, ikincinin isə birinciyə nüfuz etməsindən ibarət sonsuz prosesdir. Həmin əlaqə daxilində tarixinin məzmunu məntiqidə “sönmür” və ya onun vasitəsilə “udulmur”, məntiqi tarixinin məzmununu mənəvi cəhətdən canlandırır, yekunda onlar bir-birilə məzmun eyniyyətinə malik olur. Lakin birinci, şeyin öz gedişində, ikinci isə məntiqi abstrakt şəkildə, yəni məntiqi kateqoriyalarda ifadə olunur.

Hekel ictimai hadisələrin dərk edilməsindən danışarkən məntiqi və tarixi metodu ən universal tədqiqat üsulu adlandırmış, obyekt tərəfindən keçilən tarixi yolun yenidən təfəkkürdə canlandırılmasını ictimai elmlərin məntiqini müəyyənləşdirməyin açarı hesab etmişdir. Çünki elmdə və ya məntiqi idrakda tarixi və onun ayrı-ayrı momentləri olan hadisə və proseslər məntiqinin də momentləri kimi çıxış edir, məntiqi inkişaf tarixinin xilas ola bilmədiyi təsadüflərdən xilas olur və beləliklə də tarixi və məntiqi inkişaf “anlayışlarda dərk edilmiş tarix kimi”¹ bir-birinə uyğun gəlir. Hekelin fikrincə, üzvi həyatda olduğu kimi, ictimai həyatda da, cəmiyyət hadisələrini araşdırarkən, hökmən yüksək inkişaf mərhələsində olan obyektlərin yetkin vəziyyətini nisbətən qeyri-yetkin olan aşağı formaların inkişafına retrospeksiya etmək lazımdır. Həm də çox xarakterikdir ki, Hegel bu prinsipi bütün inkişafa aid etmişdir. O yazır: “Aşağı pillələri başa düşmək üçün yüksək orqanizmlə tanış olmaq zəruridir, çünki o, daha az yetkin olanın miqyası və ilkin surətidir; belə ki, onda bütün hər şey özünün genişlənmiş

---

¹ Бах: Гегель. Соч., т. IV,, сәһ. 434.

fəaliyyətinə çatdığından, aydındır ki, yalnız onun vasitəsilə yetkin olmayanı dərk etmək olar. İnfüzorlar burada əsas kimi qəbul edilə bilməz, çünki bu sakit həyatda orqanizmin rüşeymləri hələlik o qədər zəifdir ki, onları yalnız daha yetkin heyvan həyatına istinadən başa düşmək olar”¹.

Əlbəttə, bu metodoloji prinsipin rəşional tərəfi K. Marks tərəfindən materialistcəsinə davam və inkişaf etdirilmişdir². Hegel işin əslində tarixi və məntiqinin nisbətini araşdırarkən “inkişaf etmiş təfəkkür məntiqini həmin məntiqinin formalaşması tarixinə müncər etmişdir”³. B.Spinozanın dediyi belə bir prinsip isə unudulmuşdur: “İdeyaların qayda və əlaqəsi, şeylərin qayda və əlaqəsinin eynidir”⁴. Hegel şeylərin, proseslərin real nisbətini məntiqiyə qurban verir, halbuki şeyin, prosesin məntiqi təfəkkür məntiqinin gedişi üçün əsas qəbul edilməliydi. Məhz buna görə N.Q.Çernişevskinin dediyi kimi “... Predmetin tarixi olmadan predmet haqqında nəzəriyyə də yoxdur, həmçinin predmetin nəzəriyyəsi olmadan onun tarixi haqqında fikir belə mövcud ola bilməz, ona görə ki, predmet haqqında onun məna və hüdudları haqqında anlayış yoxdur”⁵.

K.Marks Hegelin idealist baxışlarını tənqid edərək ictimai hadisə və proseslərin tədqiqində məntiqi və tarixini vəhdətdə

---

¹ Бах: Гегель. Соч., т. II. сəһ. 518.

² «Буржуа cəmiyyəti istehsalın ən çox inkişaf etmiş və müxtəlif cəһətli tarixi təşkilidir. Buna görə də onun münasibətlərini ifadə edən kateqoriyalar, onun quruluşunun,... anlaşılması, eyni zamanda bütün ölüb getmiş ictimai formaların quruluşunu və istehsal münasibətlərini dərk etmək imkanı verir... İnsanın anatomiyası meymunun anatomiyası üçün bir açardır» (K.Marks. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair, сəһ. 218).

³ Бах: Э. В. Ильенков. Логическое и историческое В сб. «Вопросы диалектического материализма. М., 1960, сəһ. 311.

⁴ Б. Спиноза. Избр. произведения в двух томах, т. I, М., 1957, сəһ. 407.

⁵ Н. Г. Чернышевский. Избранные философские сочинения, М., 1950, т. I, сəһ. 303.

götürmüş, onlardan birini digərinin hesabına şişirtməyi, habelə birinin əhəmiyyətini azaltmağı eyni dərəcədə yanlış hesab etmişdir. İdrak prosesinin müxtəlif mərhələlərində bu metodlardan gah biri, gah da digəri ön plana çəkilir. K.Marks hər iki idrak metodunu onların obyektiv gerçəklikdə mövcud olan məzmununa görə tətbiq etmiş, məntiqi tədqiqat üsulu vasitəsilə predmetin mövcudluğunu, onun meydana gəlməsini, hərəkətini, öz daxili strukturasını aşkar etməsini öyrənmiş, deməli, məntiqi vasitəsilə işin əslində tarixinin də məzmununu açıb göstərmişdir.

Deməli, ictimai hadisə və proseslərin idrakında məntiqi və tarixi metodlar bir-birindən ayrı, müstəqil şəkildə deyil, obyektiv və subyektiv dialektikanın bütün məzmununu öz üzərində gəzdirən vahid və əlaqəli metodlar kimi çıxış edirlər. Onların vasitəsilə ictimai hadisələrin mahiyyətini, inkişaf və fəaliyyət qanunlarını aşkar etmək və əməli fəaliyyətdə ondan müvəffəqiyyətlə istifadə etmək mümkündür. Hər iki metodun elmi, əməli və metodoloji rolu da bundan ibarətdir.

§2. TARİXİ İDRAKIN FUNKSİYALARI VƏ METODOLOJİ TƏDQIQATLARIN AKTUAL VƏZİFƏLƏRİ

Tarix elminin müasir inkişaf mərhələsini qısaca belə səciyyələndirmək olar: külli miqdar faktik material toplanmışdır, çoxlu iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni proseslər təsvir edilmişdir, tarix elmi çərçivəsində çox sürətlə daha dərin ixtisaslaşma gedir, tarix elminin digər elmlərlə (demoqrafiya, antropologiya, dilçilik və s.) kooperasiyası getdikcə daha rəngarənk olur, mənbələrin təhlili üsulu, “fakt mədəniyyəti” xeyli inkişaf etmiş, köməkçi tarix fənləri intensiv surətdə inkişaf

edir və s. Tarix elminin bu mərhələsi elmi biliyin riyaziləşməsi, eksperimentin tətbiqi, daha dəqiq tədqiqat metodu, anlayış və təsəvvürlərin əldə edilməsi zəminində təbiətşünaslıqla yaxınlaşmaqda olan cəmiyyətşünaslığın əsas inkişaf meylilə bağlıdır.

Yeni mərhələyə keçid tarixi idrakın metodoloji məsələlərinin daha dərinlən tədqiq edilməsi zərurətini yaratmışdır. Sovet tarixçisi M.A.Barqın sözlərilə desək, “bizim tarixşünaslıqda tarix elminin idrakı vəzifələri ilə tarixi idrakın nəzəri, xüsusilə məntiqi problemlərinin işlənməsi arasında ciddi sədd əmələ gəlmişdir. Ən yeni dövrdə ümumelmi təfəkkürün inkişafı tarixşünaslığa toxunmadan “yan” keçmişdir. Nəticədə tarixşünaslıq elmi təfəkkürün çoxdan keçmiş səviyyəsini xarakterizə edən “ümumelmi anlayışlarla indiyə qədər kifayətlənir”¹.

Son illərdə bu istiqamətdəki bir sıra nailiyyətlər elmin inkişafının tələb etdiyindən hələ də zəifdir. Təsədüfi deyildir ki, Sov.İKP MK “İctimai elmləri daha da inkişaf etdirmək və kommunizm quruculuğunda onların rolunu yüksəltmək tədbirləri haqqında” qərarında fəlsəfə sahəsindəki tədqiqatların başlıca vəzifələrindən biri olaraq ictimai elmlərin (o cümlədən tarix elminin) metodoloji problemlərinin işlənilməsi müəyyən edilmişdir.

Bu məqsədlə biz diqqəti metodoloji tədqiqatların əsas vəzifələrinə cəlb etmək istərdik. Həmin vəzifələr tarixi idrakın funksiyaları nöqtəyi-nəzərindən işıqlandırılacaqdır.

Bizim fikrimizcə, tarixi idrak beş funksiyaya malikdir: nəzəri, əməli, əxlaqi, qiymətlilik və estetik. Əlbəttə, bu cür bölgü nisbidir, bu funksiyalardan heç biri, necə deyərlər, “saf şəkildə” özünü göstərmir, onlar bir-birilə çarpazlaşır, qarşılıqlı əlaqəli

---

¹ «Вопросы философии», 1964, № 4, səh. 83.

şəkildə təzahür edir. Lakin bu funksiyalardan heç biri başqası içərisində itib-batmır, öz müstəqil “simasını” saxlayır. Bu funksiyaların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək.

***

Nəzəri funksiya. İlk baxışda belə gəlir ki, tarix elminin əsas vəzifəsi çoxdan ötüb-keçmiş hadisələrin təsvirini verməkdən ibarətdir (təsadüfi deyil ki, “tarix” sözü yunanca “hekayə” deməkdir). Həm də bu təsvir hökmən maksimum dəqiq, tam olmalı və heç bir az-çox əhəmiyyətli hadisə və cəhəti diqqətdən qaçırmamalıdır. Lakin bu da aydındır ki, bu cür müfəssəl və tam təsvirə nail olmaq mümkün deyildir. Ona görə də əldə olan tarixi materialda müəyyən seçki aparmaq zəruri olur. Bəs bu halda mühüm olanı qeyri-mühüm olandan necə ayırmaq lazımdır, necə etməlidir ki, təsvir obyektiv alınsın? Müəyyən bir ictimai qrupun nümayəndəsi olmaqla tarixçi, əlbəttə, qərəzsiz deyildir, onun da müəyyən ehtirası, meyli, hadisələri qiymətləndirməsi və s. vardır. Tatsitin “Annallarında” qeyd etdiyi kimi, tarixçi mütləq bitərəf hakim olaraq tarixi hadisələri zaman fəvqündən “qərəzsiz və ehtirassız” qiymətləndirə bilməz.

Başqa cür desək, keçmiş dərk etmənin bütün çətinliklərilə yanaşı, tarix yalnız hekayəçi rolu ilə kifayətlənə bilməz. “Tarix” sözünün mənasına gəldikdə, əvvələn, bu sözün yunanca “tədqiqat” mənası da var; ikincisi, elmin inkişaf etmiş vəziyyətində onun vəzifəsi əksər halda adında tam ifadə olunmur. Məsələn, hazırda heç kəs deməz ki, psixologiya ruh haqqında elmdir.

Hər halda tarix — hekayədir təsəvvürü müəyyən əsasa malikdir. Doğrudur, bu təsəvvür elmin ifadəsini yalnız adi şüur səviyyəsindən ifadə edir. Buna əmin olmaq üçün tarix elminin məqsədlərini diqqətlə nəzərdən keçirək. Sual olunur ki, keçmişin müfəssəl təsvirini yaratmaq üçün çoxlu miqdar ictimai

vəsait və insan (tarixçilər) enerjisi sərf etmək nə üçündür? Yəqin ki, bu hamısı müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün edilir. Bu məqsədlər hansılardır?

İnkarı tərifdən başlayaq. Tarix hər hansı nəzəri müddəanı, ideyanı təsbit etmək üçün əziyyətsiz istifadə ediləcək misalların, hadisələrin və hadisələr yığımının saxlandığı anbar yaxud antikvar mağazası deyildir. Nəzəri cəmiyyətşünaslığa (fəlsəfə, sosiologiya, siyasi iqtisad, hüquqşünaslıq, etika və s.) faktları ixtiyari surətdə seçməkdə və onlardan nəticələr çıxarmaqda tam “üstünlük” verməklə, tarix özü yalnız xammal, fakt “yarımfabrikatları” təchizatçısına çevrilir, bununla da bütün elmi əhəmiyyətini itirir. Əlbəttə, tarixdə faktların və fakt toplamağın əhəmiyyətini azaltmaq olmaz. Lakin istənilən müddəanın “sübutu” üçün faktları “uyğunlaşdırmaq” mümkün olduğundan, belə bir nəticə hasil etmək olar ki, özlüyündə misal və faktlar heç bir sübutedici qüvvəyə malik deyildir.

Tarix fakt təklifçisidir təsəvvürü belə bir məlum fikrin nəticəsidir ki, nəzəriyyə faktlara nəzərən xarici bir konstruksiyadır, empirik materialı yerləşdirmək üçün bir forma, necə deyərlər, boş bir qutudur. Məsələ burasındadır ki, “xalis” faktlar yoxdur. Tarixçi “sıfır hipoteza” mövqeyində duraraq, heç bir ilkin mühakiməyə sahib olmadan salnamələrdə, arxiv sənədlərində və başqa tarixi məlumatlarda “xalis fakt” axtarır demək mənasızdır. Fakta nəzərən müəyyən nöqtəyi-nəzərdə durmadan, təqribi də olsa onun əhəmiyyətini bilmədən faktı təsvir etmək əməli surətdə mümkün deyildir. Faktların öyrənilməsinə gəldikdə o, labüd olaraq müəyyən məqsədin və az-çox aydın nəzəri konsepsiyanın olmasını tələb edir (bu isə faktların invariantlığını, yəni bu halda daxil edildiyi nəzəri sistemdən asılı olmadığını əsla inkar etmir).

Faktlar gerçəkliyin diskret parçaları, tarix binasının qurulduğu xırda “kərpiclər” deyildir. İ.S.Konun doğru olaraq

göstərdiyi kimi, keçmişin idrakı fikrin sənəddən fakta, oradan isə ümumiləşməyə doğru getməsi yolu ilə olmur. Əvvəlcə, faktlar özləri “mikrohadisələrdən”, qeyri-tarixi adlanan faktlardan ibarətdir. Özləri daha kiçik faktlara parçalana bildikləri kimi, faktlar eyni zamanda müəyyən hadisələr sisteminin bir hissəsidir. İkincisi, müasir tədqiqatçı ayrı-ayrı epizodlarla deyil, proseslərlə qarşılaşır. Bu proseslər isə müəyyən tarixi bir sənəddə cəmləşməmişdir ki, onu “bir oturma” götürüb qavrayan. Ona görə də tarixçi istəyib istəməməsindən asılı olmayaraq öz elmi fəaliyyətində müəyyən ümumiləşdirməsiz keçinə bilməz (burada söhbət ümumiləşdirmə funksiyası adı sözlərin funksiyasına bənzəyən empirik anlayışlardan yox, elmi ümumiləşdirmələrdən — anlayış, qanun, kateqoriya və abstraksiyalar sistemindən gedir).

Hər bir tarixi hadisə və prosesdə əlahiddə, fərdi və təkrar olunmayan cəhətlərlə yanaşı, ümumi, qanunauyğun və təkrar olunan cəhətlər də vardır. Onlar ayrılmaz vəhdət təşkil edirlər. Tarixi gerçəkliyin mühüm və qanunauyğun tərəflərinin inikasını olan anlayış və abstraksiyalar olmadan hadisənin təkrar olunmayan tərəflərini dərk etmək mümkün deyildir. Faktları ümumiləşmələrə, ümumiləşmələri isə faktlara qarşı qoymaq yolverilməz və elmi cəhətdən mümkün olmayan bir haldır. Ümumiləşmədən kənarında olan tarix bəsit fotoqrafiyaya, faktik əsas üzərində qurulmayan ictimai nəzəriyyə isə quru bir sxemə çevrilir. Söylənilən bu müddəalar əsasında biz tarixi idrakın əsas funksiyasını müəyyən edə bilər, tarix ilə nəzəriyyənin qarşılıqlı asılılığını araşdırmaqla bilirik.

Fəlsəfi bir elm olmaqla ictimai həyatın ümumi nəzəriyyəsi olan tarix fəlsəfəsi ictimai inkişafın əsas qanunauyğunluqlarını dərk etməyə çalışır. Onun başlıca vəzifəsi tarixi inkişafın mahiyyətini, ictimai strukturunu, bu strukturun ünsürləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsiri aşkar etməkdən ibarətdir.

Tarix fəlsəfəsinin əsas problemləri ictimai varlıqla ictimai şüurun, maddi ilə idealın, bazislə üstqurumun, inkişafında obyektiv və subyektiv amillərin, tarixi zərurətlə insanların məqsədəuyğun fəaliyyətinin, ideologiya ilə ictimai sosiologiyanın və s. qarşılıqlı münasibətləridir. Cəmiyyətşünaslığın ayrı-ayrı sahələri isə ictimai strukturla ictimai şüur formalarının müəyyən ünsürlərinin təbiətini və fəaliyyətini öyrənir. Həm də cəmiyyət haqqındakı fəlsəfi təlim cəmiyyətşünaslığın digər sahələri üçün, o cümlədən tarix elmi üçün metodologiya rolunu oynayır.

Artıq bizə məlumdur ki, bütün bu deyilənlər tarixi tədqiqatların nəzəri əhəmiyyətini inkar etmir. O da məlumdur ki, bir sıra nəzəri məsələlər filosoflarla tarixçilərin birgə səyi nəticəsində həll olunur.

Tarix elminin özü də, fəlsəfi kateqoriyalar qədər geniş olmasa da, bir sıra abstraksiyalar yaradır. Tarix sahəsindəki spesifik qanunauyğunluqlar məhz tarix elmi tərəfindən müəyyən edilir. Bir sıra sovet alimlərinin fikrincə, tarix qeyri-əsas strukturalarda (əmtəə-pul münasibətləri, torpaqdan icma şəklində istifadə, əhalinin məişət formaları, ruhi mədəniyyətin bəzi ünsürləri və s.) olan təkrarlanmaları müəyyən etməli və bu əsasda fəaliyyət göstərən spesifik qanunauyğunluqları kəşf etməlidir. Məsələn, dövlətlərin təkamülündə, demokratik institutların yüksəlməsi və süqutunda, bürokratiyanın canlanması və zəifləməsində, inqilabların taktikasında, müxtəlif dövrlərin liberalizminin hərəkətlərində və s. təzahür edən spesifik qanunauyğunluqların aşkar edilməsi çox vacibdir.

Lakin tarixin əsas vəzifəsi hər halda nəzəri cəmiyyətşünaslığın vəzifələrindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Müvafiq surətdə onun tədqiqat və şərh metodları da spesifikdir. Tarix elmi ictimai inkişafın real gedişini tamamilə canlandırmalı, onu bütöv şəkildə, həm də konkret xronoloji

formada təsvir etməlidir. O, hadisələrin gedişindəki təsadüflərə, əyintilərə və dolanbaclara, müstəsnalara biganə qala bilməz. Təkcə hadisələrin necə baş verməsi yox, habelə müəyyən mənada necə baş verə biləcəyi, inkişafın variantları, bu və ya digər səbəb üzündən həyata keçməmiş və itib getmiş imkanlar belə tarixi maraqlandırır. O, “ideal orta” formaları deyil, “saf” şəkildə qanunauyğunluqları deyil, bu qanunauyğunluqların fəaliyyətini, təsadüflər və istisnalarla tamamlanan və zənginləşən təzahürlərini tədqiq edib öyrənir.

Tarix elmi hadisələri mümkün qədər tam və xronoloji ardıcılıqla təsvir etmək istədiyinə görə onun faktlara olan münasibəti də xüsusi olmalıdır. Tarix sadəcə təsvir deyildir, o, qanunlar əsasında və müəyyən kateqoriyalar vasitəsilə tarixi hadisələri sanki yenidən canlandırmağa və onun əsas yolunu aydın göstərməyə çalışır. Məhz ona görə də faktlar tarixdə bərqərar edilir. Lakin faktlar ümumiləşdirmə aparıldıqdan sonra atılır, çünki ondan dəfələrlə istifadə edilir. Əksinə, onlar saxlanılır, möhkəmləndirilir, tarix elmində yığılır. Tarix üçün təkcə hadisələrin məğzi deyil, bütün təfərrüatı, bəzən hətta xırdalıqlar da vacibdir.

Bütün deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, elmlər iki növə ayrılırlar: birincisi, əsasən qanunlar kəşf edən nəzəri elmlərdir ki, onların məzmunu faktsız da şərh edilə bilər; ikincisi, tarixi elmlərdir ki, onların da səciyyəvi cəhəti hadisələri təkcə təsvir etmək deyil, eyni zamanda tədqiq etməkdən ibarətdir. Bu elmlər üçün faktlar məqsədli dəyərə malikdir (belə bir cəhəti hökmən qeyd etməliyik ki, elmləri qanunlar və hadisələr haqqında elmlər deyə iki yerə “çin səddi” ilə ayırmaq düzgün olmaz).

İkinci qəbildən olan elmlərin əsas nümayəndələrindən biri kimi tarix ictimai inkişafın həm genetik, həm də fəaliyyət qanunlarını dərk etmək vasitəsidir, cəmiyyətsünaslığın bütün

sahələrinin və xüsusilə ictimai inkişafın ümumi nəzəriyyəsi olan tarixi materializmin inkişafı vasitəsidir. Marksizmin tarixi proses nəzəriyyəsi ehkam və “əbədi həqiqət” deyildir, idrakın elə bir son həddi deyildir ki, ondan sonra biliyin inkişafı olmasın. O, daim praktikada sınaqdan keçir, öz müddəalarını dərinləşdirir və zənginləşdirir. Bu nəzəriyyənin həqiqiliyinin yoxlanılmasının, onun müddəalarının zənginləşməsinin mühüm üsullarından biri tarixi idrakın inkişafıdır.

Tarixi idrakdan müasirliyə aparana xətt də məhz buradan keçir. İctimai inkişafın ümumi nəzəriyyəsi və cəmiyyətşünaslığın bütün sahələri öz növbəsində ictimai həyatı dəyişdirməyin, ictimai planlaşmanın və cəmiyyətin inkişafına elmi rəhbərliyin, elmi dünyagörüşü yaradılmasının əsası kimi, ictimai fəaliyyəti real gerçəkliklə birləşdirmək vasitəsi kimi çıxış edir. Keçmiş dərkətmənin dərinliyi və mütəbərliyi ilə ictimai fəaliyyətin əsaslılığı və vüsəti arasında mürəkkəb və çoxcəhətli bir asılılıq vardır. Məhz ona görə də müasir mütərəqqi qüvvələr tarixi həqiqətə bu qədər maraq göstərir, tarixçi isə öz əməyinin xeyirli olduğunu tarixi həqiqətə olan bu ehtirasdan görür.

Əməli funksiya. Keçmiş haqqındakı biliklərimizlə müasir nəzəri cəmiyyətşünaslığın əlaqəsini açmaqla əslində biz ümumi şəkildə olsa da tarixi idrakın əməli funksiyasını göstərdik. Tarixi biliyin əməli dəyərinin və onun nəticələrinin praktikada tətbiq formalarının dəqiqləşdirilməsi tarixi təcrübənin nəzərdən keçirilməsi yolu ilə olmalıdır.

Müasir gerçəkliyi və problemləri düzgün qiymətləndirmək və ona müvafiq surətdə hərəkət etmək üçün tarixi təcrübə lazımdır. Lakin bu təcrübə yalnız ümumiləşmiş şəkildə mövcud olduğundan mexaniki təkrarı istisna edir. Hələ Hegel yazırdı ki, “xalqlar və hökumətlər heç vaxt tarixdən heç nə öyrənməmişlər: bunun üçün hər dövr həddən çox fərdidir”. Tarixi təcrübə ilə

rastlaşarkən onu müasir gerçəkliklə yaradıcı surətdə ölçmək lazımdır. Keçmişin təcrübəsi bəsit həqiqətlər yığını deyildir.

İctimai fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə tətbiqi nöqtəyindən tarixi təcrübənin heç bir məhdudiyyəti yoxdur. O, siyasi proqramların, strateji və taktiki xətlərin hazırlanmasında, mübarizənin forma və metodlarının yaradılmasında eyni dərəcədə zəruridir. Məgər iqtisadi, siyasi və mənəvi fəaliyyət keçmişin təcrübəsi üzərində, təsərrüfat və mədəniyyət ənənələrini, istehsal vərdişlərini, xalqların estetik zövqünü, onların psixoloji xüsusiyyətlərini, xarakterini bilmək üzərində qurulmurmu? İnsanların öz ictimai varlığına planlı surətdə nəzarət etdiyi sosializm şəraitində keçmişin təcrübəsi əməli fəaliyyətin bütün sahələri üçün son dərəcə vacib və zəruridir. Məhz ona görə də bütün bu qəbildən olan ictimai münasibətlərin yaranması, inkişafı və məhvinin qanunauyğunluqlarını müəyyən edə biləcək tarixi tədqiqatların daha da dərinləşdirilməsinə ehtiyac getdikcə artır. Bu vəzifə bütövlükdə Azərbaycan tarixçilərinin də qarşısında durur, onların elmi fəaliyyəti bu sahədə respublikanın iqtisadçıları, sosioloqları, arxeoloqları, etnoqrafları və s. fəaliyyəti ilə uzlaşmalı və tamamlanmalıdır.

İndi biz ictimai inkişafda qabağı görməkdə tarixi idrakın rolunun artdığı, ictimai fəaliyyətin və idrakın funksiyasının ciddi əhəmiyyəti məsələsi üzərində bir qədər müfəssəl dayanaq.

“Pərdəni” qaldırıb “tarixin gələcəyinə” aparan yeganə yolu görməyin əsasında keçmiş və indiki inkişafın qanunauyğunluqlarını bilməkdir. Bütün başqa nəsitələr yalnız “peyğəmbərlik” kimi qiymətləndirilə bilər. Tarixi materialistcəsinə anlamaq əsasında ictimai qrupların davranışının obyektiv əsasını düzgün dərk etməklə və onların məqsədlərini, arzularını və amallarını nəzərə almaqla mütləq tale ilə (“filan şey olacaqdır”) azadlıq (“insanlar öz hərəkətlərini seçməkdə azaddırlar”) arasındakı ziddiyyəti həll etmək olar

(məlumdur ki, bu ziddiyyət tarixdə şterministlərlə indeterministlərin həmişə suayrıcı olmuşdur).

Tarixdə, əlbəttə, heç bir proqnoz ideal ola bilməz, zira tarix əvvəl baş verir, sonra isə yazılır. Lakin bu proqnozun doğruluq dərəcəsi tarixi təcrübənin dərk edilməsinin dərinliyindən asılıdır. Keçmişə anlamaq mümkün deyilsə, gələcək də qaranlıq qalır. R.Həmzətovun “Mənim Dağıstanım” adlı kitabındakı epigraflardan birində deyilir ki, “Əgər sən keçmişə tapancadan atəş açsan, gələcək sənə topdan atəş açacaqdır”. Əgər insanların söyləri tarixi zərurətlə uyğunlaşmır, bu söylərdən alınan nəticə isə planlaşdırılmış məqsədlərlə uzlaşmırsa, aydındır ki, bu, hər şeydən əvvəl, keçmişin səthi təhlili ilə, tarixi qanunauyğunluqları zəif bilməklə bağlıdır, yaxud tarixi təcrübəyə laqeyd yanaşmaqdan irəli gəlir ki, bu daha pisdir. Məhz ona görə də partiya volyuntarizmə və subyektivizmə qarşı çox ciddi mübarizə aparmaqla ictimai prosesə elmi rəhbərliyin zəruriliyini daim qeyd edir.

Əxlaqi funksiya. Elm ictimai bir hadisədir. Bununla da o, mənəvi münasibətlər şəbəkəsinə daxil olur. Elmin qanunları, elmi kəşflər insanların naminə, humanist məqsədlər üçün də istifadə oluna bilər, insanlara bəla, səfalət, zülm və məşəqqətlər də gətirə bilər. Buradan da alimin mənəvi məsuliyyəti doğur. Bunu da heç kəs inkar etməz ki, elmi həyat özü (“alimlər aləmi”) müəyyən mənəvi münasibətlər yaradır. Özünü elmə həsr edən adamdan o çox şey tələb edir: şəxsi cəsurluq, tələb olunarsa həyatını belə elmə qurban vermək və s. Alim həqiqəti şəxsi mənafe, nadanlıq, yaxud irtica mövqeyindən ona qarşı çıxış edənlərdən hər vasitə ilə qorumağı bacarmalıdır, çünki fikir sahəsində həqiqətdən əxlaqi bir şey yoxdur.

Lakin bu, məsələnin bir cəhətidir. Digər cəhəti ondan ibarətdir ki, elmi biliyin inkişafı bəşəriyyəti xurafat və nadanlıqdan azad etməklə əxlaqi tərəqqiyə çox ciddi təkan

vermiş olur (hərçənd hər bir ayrıca halda biliklə humanistliyin artması arasında konkret nisbət müəyyən etmək mümkün deyil). Elm predmet və hadisələrə, o cümlədən insanın hərəkət və davranışlarına obyektiv yanaşma sistemi yaradır ki, bununla da o, əxlaqi tərəqqiyə kömək edir. İnsan həyatındakı dəyişikliklər bir sıra amillərlə bağlıdır ki, elm onların içərisində getdikcə mühümlərindən birinə çevrilir. İnsanlar arasındakı münasibətlərin inkişaf perspektivlərindən danışarkən B. F. Porşnev özünün “İctimai psixologiya və tarix” adlı əsərində haqlı olaraq yazır ki, getdikcə insanı “təbə etməyin” təkə bir yolu qalacaqdır ki, o da elmi sübutdur.

Ümumiyyətlə elm haqqında bütün yuxarıda dediklərimiz hamısı tarix elminə də aiddir. Tarixi tədqiqatın obyektı hər bir halda şəxsiyyətlərin fəaliyyəti olur. Bu cəhət tarixi idrakın mənəvi əhəmiyyətinə spesifik bir moment də əlavə edir. Tarix, bir tərəfdən, təbii, səbəbli, kauzal bir prosesdir, digər tərəfdən isə insanların şüurlu məqsəduyğun fəaliyyətinin məhsuludur. Tarixi zərurət sadəcə olaraq seçmə azadlığı ilə yan-yanə mövcud deyildir. O, bu azadlıq vasitəsilə təzahür etməklə, iradəni və məsuliyyəti rədd etmir. Əksinə, tarix iradələrin, mənafeələrin, planların, idealların və ümumiyyətlə şəxsi təmayüllərin toqquşmasının nəticəsi kimi çıxış edir. Onu da qeyd edək ki, mənəvi məsuliyyət təkə şəxsiyyətin deyil, habelə ictimai qrupların da (birliklər və təşkilatlar-sınıf, sinfi fraksiya, ictimai təbəqə, qövüm, partiya, həmkarlar ittifaqı, dini təriqətlər, məscid, kilsə, ordu və s.) üzərinə düşür.

Şəxsiyyətlərin və ictimai qrupların hərəkəti hökmən əxlaqi qiymət obyektı olur. Əlbəttə, tarixçi, hər şeydən əvvəl hadisələrin obyektiv gedişini təsvir etməlidir. Məhz burada da o, hər bir tarixi şəxsiyyətə və ictimai qrupa lazımi qiyməti verir.

V.Qomulka 1968-ci ilin mart ayında Varşava şəhərinin partiya fəalları ilə görüşdə çıxış edərkən qeyd etmişdir ki, 200 il

əvvəl maqnatların xudbinliyi və itaətsizliyi Polşa dövlətini məhv etdi. Ölkənin hakim sinfi vaxtı keçmiş ənənələri, siyasi şüarları, istismar formalarını müdafiə edirdi və həmin sinfin yeritdiyi siyasət onun özünü intihar etməsi demək idi. Panlardan ibarət elitanın öz mənafeyinə və tarixi inkişafın məntiqinə zidd olan korluğu və təkəbbürü Polşanın parçalanmasına səbəb oldu. Polşanın hakim dairələri başqa bir hərəkət xətti seçə bilərdilər, çünki tarixi zərurət çərçivəsi daxilində yeni yol seçmək üçün həmişə müəyyən azadlıq olur və buna görə də onların keçdiyi yeni yola mənəvi qiymət verilməli, həm də bu halda mənfi qiymət verilməlidir. Qomulka qeyd edirdi ki, Polşa dövlətinin yıxılması üçün əhalinin başqa təbəqələri də məsuliyyət daşıyır, çünki onların dövlət siyasətinə təsir göstərmək üçün imkanı var idi, lakin onlar ölkəni xilas etmək üçün proqram irəli sürə bilməmişdilər, yaxud bunu həddindən çox gec etmişdilər. 1939-cu ilin sentyabrında da belə bir vəziyyət yaranmışdı, bu zaman vətəni xilas etmək üçün ancaq Kommunist Partiyası real proqram irəli sürə bildi.

Fikrimizi daha da genişləndirmək və təsdiq etmək üçün qədim dövrdən də misal gətirə bilərik. Yunanıstanın və Romanın böyük sivilizasiyası tarixin tələbinə cavab verə bilmədiyinə və bu tələbə uyğun olaraq dəyişdirilə bilmədiyinə görə məhv oldu və tərəqqi estafetini başqa xalqlara verdi. Düşmən münasibətində olan sinflərin ümumi məhvində onların özlərinin mənəvi məsuliyyəti tamamilə aydın görünür. İnqilabi surətdə dəyişdirilmək, yaxud məhv olmaq dilemması müasir kapitalist ölkələri qarşısında da bütün ciddiyyəti ilə durur.

Əqli görüş dairəsini genişləndirməklə, düşünməyə və ayrı-ayrı adamların, mübarizə edən sinflərin və ictimai qrupların hərəkətlərini qiymətləndirməyə məcbur etməklə tarixi idrak, tarixçi N.M.Drujininin ifadəsincə desək, müasirlərin mənəvi səviyyəsini yüksəldir və bu mənada da o, dar ixtisaslaşmaya və

humanist idealların unudulmasına qarşı durur. Məhz ona görə də tarix təhsili bəşər mədəniyyətin” yiyələnməyin, öz xalqının yaratdığı maddi və mənəvi mədəniyyətə yaxından bələd olmağın zəruri şərti, insanlarda yüksək məsuliyyət hissi və şüurunun təşəkkülü üçün səmərəli bir vasitədir.

Öz-özündən aydındır ki, tarixi idrak əsla əxlaq normalarının müfəssəl şərhindən ibarət bir vasitə, yaxud mütləq “əxlaq dərslisi” yaratmaq məqsədi güdmür, bu mümkün də deyil. Axı tarix mütləq xeyirlə mütləq şərin “döyüş meydanı” deyildir. O, əvvəlcədən qarşıya qoyulmuş ideal bir məqsədi həyata keçirməyə xidmət etmədiyi kimi, ibrət xatirinə xeyrin şərx üzərində əvvəldən “nəzərdə tutulan” qələbəsini də nümayiş etdirmir. Məsələyə bu cür yanaşmaq özü iki bilyanlı, metafizik cavabla nəticələnə bilər: biz ya tarixə zidd pessimizmi (“hər şey pisdir” — statik, “hər şey pislə doğru gedir” — dinamik), yaxud ona bənzər optimizmi qəbul etməli olarıq. Hətta köhnə materializm tarixi xadimləri namuslulara və fırldaqçılara ayırmağa qadir olmuşdur. Təbiidir ki, keçmişə bu cür “əxlaq” yanaşmaqla belə qənaətə gəlirlər ki, namuslu adamlar həmişə axmaq vəziyyətində qalmış, fırldaqçılar isə təntənə etmişlər. Bu “acınacaqlı” haldan isə onlar belə bir nəticə çıxarmışlar ki, tarixdə ibrətamiz heç bir şey yoxdur.

Hər cür təcrübə kimi keçmişin mənəvi təcrübəsi də sentimental dram əsərində olduğu kimi (şərx gec-tez cazalanır, xeyirxahlıq isə, bir sıra çətinliklərdən keçsə də, qalib gəlir) əyani surətdə çıxış etmir. Tarixdə ən yaxşı əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan mütərəqqi qüvvələri belə qiymətləndirərkən onları şişirtməyə, boyamağa, romantikləşdirməyə yol vermək olmaz, zira bu, son nəticədə, tarixilik mövqeyindən əyilməyə gətirib çıxaracaqdır. Bundan əlavə onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, keçmişin mənəvi təcrübəsi mənəvi təsəvvür və sərvətlərin, məsuliyyət ölçüsünün və hadisələrin nəticəsini

qabaqcadan görmək qabiliyyətinin dəyişkən və axıcı olduğunu nəzərdə tutmaqla qiymətləndirilə bilər. Müasir mənəni meyarları keçmiş nəsillərə tətbiq etmək, F.Merinqin dediyi kimi, yerin daşlaşmış təbəqələrini xırda qumla ölçməyə bənzər.

Qiymətlilik funksiyası. Yunan əsətirində dindarlar heç vaxt sudan doymayan və daim susuzluq hiss edən vüculdardır. Bu vüculdar insanın bəşəriyyətin keçmişinə olan münasibətinə gözəl timsal ola bilər. Keçmişə daha dərin və daha müfəssəl öyrənmək istəyini, görünür, təkcə nəzəri maraq və əməli tələbatla izah etmək olmaz. Alkoqol və nikotin səhhətimiz üçün zərərli olduğu halda biz tütün və şərabin bu və ya digər növünü yüksək qiymətləndirə bilərik. Tamamilə xeyirsiz şeylər, məsələn, uşaqlıq xatirələri, oyuncaq şeyləri və ya “qiymətsiz” bir hədiyyə bizim üçün son dərəcə əziz ola bilər. Biz başqalarının taleyi ilə maraqlanırıq, gözəllikdən zövq alırıq, sevinc və kədərə şərik oluruq. Əsil kolleksiyaçı öz kolleksiyasını nə lovgalıq xatirinə, nə də onun dəyərini artırmaq xatirinə zənginləşdirmədiyi kimi, biz də bir şey öyrənməyə cəhd göstərəkən yalnız onun xeyirliyini nəzərdə tuturuq, yəni təkcə utilitar məqsədlər güdmürük. Biliyə bu cür münasibəti biz qiymətlilik adlandırırıq.

Məsələnin məğzi heç də qərəzsizlikdə deyildir Qiymətlilik funksiyası sirli bir hadisə, “özündə şey” deyildir. Qərəzsizliyin özündə də bir “qərəz” vardır “Fərdin xudbinliyi” əksinə olaraq, həmin “qərəzi” şərti surətdə “nəslin xudbinliyi” adlandırmaq olar. İctimai psixologiya termini ilə desək, bu, “biz” şüurudur. Biz insanlar necəyik? sualında tarixi idrakın humanist aspekti üzə çıxır ki, bu da bütövlükdə özümüzü dərkətməyə müvafiq gəlir, yaxud onun vacib bir hissəsi olur.

Tarixi idrak özünün nəzəri, əməli və əxlaqi funksiyaları ilə bir vasitə olur, qiymətlilik funksiyasına malik olmaqla isə o, müəyyən məqsəd güdür. Keçmişə öyrənmək borcu burada ikili

xarakter daşıyır: bir tərəfdən, biz keçmişə ona görə öyrənməli və tarixi həqiqəti ona görə bilməliyik ki, o, nəhəng bir təcrübə anbarıdır, nəsilləri bir-birinə bağlayan inkişafda varisliyi təmin edən “ictimai hafizədir”. Digər tərəfdən, biz özümüzü dərk etmək istəyiriksə keçmişə öyrənib bilməliyik. Özünüidrak idrakın bir momenti, tərəfi olmaqla, ona xüsusi məqsədli xarakter verir.

Burada mistik heç bir şey yoxdur, tarixi idrakın vəzifəsi haqqında ekzistensialist baxışa heç bir güzəşt yoxdur (ekzistensializmə görə tarix elm deyildir, fərdi özünüidrak vasitəsidir, məntiqə, elmi idraka, abstraksiyalar sisteminə əks olan bir intuitiv fəaliyyətdir). Burada bir-birinə qarşı durma əsla yoxdur. Çünki özünüidrak yalnız idrak vasitəsilə həyata keçir, onlar arasında dəqiq ölçülmüş və möhkəm qərarlaşmış keçilməz bir sədd yoxdur. Məlumdur ki, insan idraka “mən”dən başlamır, o, özünü xüsusi mistik bir yaradıcı fəaliyyətlə dərk etmir, cəmiyyətin məhsulu olmaqla özünü yalnız əməli fəaliyyətdə, idrakda, başqaları ilə münasibətə girməklə dərk edir. Ona görə də “mən kiməm” sualı “biz kimik?” şəklində verilsə daha düzgün olar.

Bu suala cavab axtararkən insanlar tarixə müraciət edirlər, çünki ictimai insan tarixi inkişafın məhsuludur. Tarixə, ayrı-ayrı faktlara, hadisələrə olan maraq əslində cəmiyyətin bir hissəsi olan ayrıca bir adama göstərilən maraqdır. Biz hələ tarixi idrakın qiymətlilik funksiyasını çox zəif və qeyri-müəyyən şəkildə təsəvvür edirik, bəzən də onu estetik tələbat maarifləndirmək vəzifəsinə, yaxud insanların sadəcə marağına müncər edirik. Əslində isə bu sahədə görüləcək iş çox ciddi müvəffəqiyyətlə nəticələnə bilər, bu müvəffəqiyyət xüsusilə tarixi biliyin geniş yayılması, onun zəhmətkeşlərə mədəni və tərbiyəvi təsirinin güclənməsi sahəsində ola bilər.

Lakin belə bir sual ortaya çıxa bilər ki, keçmiş tariximizə

olan marağ bəşəriyyətin ümumdünya tarixi yaradıldıqdan sonra da qalacaqdır? Yoxsa bu marağ sönməlidir? Hələlik biz bəşəriyyətin inkişaf tarixini bütövlükdə və təfəsilatı ilə bilmirik. Bu gün üçün yalnız ayrı-ayrı ölkələrin və xalqların tarixi yazılmışdır ki, o da başlıca olaraq müxtəlif fəaliyyət sahələrini əhatə etdiyi üçün tam hesab edilə bilməz. Lakin bu ayrı-ayrı “tarixlərdən” və tarixi fraqmentlərdən cəmiyyətin ümumi inkişaf mənzərəsini kifayət qədər göstərə biləcək ümumdünya tarixi yaradıldıqda belə keçmişə marağ zəifləməyəcəkdir. Məsələ burasındadır ki, bizim təfəkkürümüz tarixi inkişafın gedişini yalnız müəyyən hüduda qədər və ümumi cəhətləri nöqtəyindən qavrayaraq tam həqiqətə daim yaxınlaşır. V.İ.Leninin göstərdiyi kimi, anlayışla gerçəkliyin mütabiq gəlməsi anı bir şey deyil, qurtarmayan prosesdir. Ona görə də tarixi idrakın sonu ola bilməz, tarixi idrakın inkişafında elə bir gün olmayacaqdır ki, tarixçilər təntənəli surətdə elan edələr ki, keçmiş dərk edilib qurtardığına görə bizim vəzifəmiz sona çatmışdır.

Tarixi idrak bir də ona görə mütləq surətdə başa çata bilməz ki, tarix özü dayanıb durmur, o daim inkişafdadır. Müasir dövr həmişə keçmişə işıqlandıracaq, onun keçmişdə insanların görə bilmədiyi, hətta ən uzaqgörən adamların belə düzgün qiymətləndirə bilmədiyi nəticələrini aydın göstərməyə, səbəbini izah etməyə imkan verəcəkdir. Lakin bununla belə keçmiş haqqında bizim biliklərimiz həmişə müəyyən məhdudluqdan, bəyanlılıqdan azad olmayacaqdır.

Hər bir idrak kimi tarixi idrak da suveren olduğu qədər də qeyri-suverendir. Bir proses, daim inkişaf edən bir bilik kimi baxılırsa o, suverendir, keçmiş haqqında mötəbər bilik verə bilər. Lakin hər bir halda o, məhdud olduğuna görə (əldə edilmiş səviyyə) o qeyri-suverendir. Məlumdur ki, bu ziddiyyət bəşəriyyətin əməli surətdə bizim üçün sonsuz olan inkişafında

(nəsillərin bir-birini əvəz etməsində) həll olunur.

Bəzən elə görünür ki, nəhayət keçmiş axıra qədər dərk edilmişdir. Lakin az-çox bir müddət keçəndən sonra təcrübə bu şüursuz ümidləri boşa çıxardır. Əvvəllər tarixi idrak bizə gözlənilməyən kəşflər verdiyi kimi, hazırda da verir, gələcəkdə də bu qəbildən olan çoxlu kəşflərlə bizi heyratə gətirəcəkdir. Bundan əlavə cəmiyyət sosializm və kommunizm istiqamətində irəlilədikcə şəxsiyyətin inkişafı, onun əvvəl çoxcəhətli, sonra isə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlərə çevrilməsi, yəni insanın ictimai insan olmaqla öz-özünə qayıtması belə bir əminlik hasil edir ki, tarixə, xüsusilə onun qiymətlik funksiyasına maraq getdikcə artacaqdır.

Estetik funksiya. Tarixdə gözəl və iyrənc vardır. Orada dramatik, fəci və komik şəraitlər və hadisələr vardır. Marks və Engels bu anlayışları tarixə tətbiqən onların əsil mənasında istifadə etmişlər. Hər bir inkişaf mərhələsi üçün köhnə üsul-idarənin nümayəndələrinin taleyini Marks faciə hesab edir. Lakin onların taleyi yalnız o vaxta qədər faciə hesab edilməlidir ki, onlar hökmən quruluşun və qaydanın ədalətliyinə öz şəxsi yanlışları üzündən deyil, ümumdünya tarixi yanlışlığa üzündən inanırlar, zira yeni quruluş və yeni qayda, azadlıq, bərabərlik ideyası hələlik ayrı-ayrı adamların başında mövcud olur. Məhz ona görə də köhnə quruluşun müdafiəçilərinin məhvi müəyyən dövrə qədər faciə kimi qavranılır. Bu münasibətlə Vandeya partizanlarını, yaxud I Pyotr dövrünün atıcılarını, Azərbaycanda bəylik və xanlıq quruluşu tərəfdarlarının tarixini misal göstərmək olar. Onu da qeyd etmək ki, “vaxtsız” hərəkətlərin və tarixi şəxsiyyətlərin vaxtsız çıxışlarının da taleyi obyektiv olaraq faciə olur. Məsələn, Nəsiminin, A. Rədişşevin, yaxud Qrak Babefin “bərabərlər sui-qəsdinin” taleyi bu cür olmuşdur.

Lakin Marks göstərmişdir ki, köhnə üsul-idarə açıq-aydın anaxronizmə çevrilərək özünün çürüklüyünü və acizliyini

yaltaqlıq və sofizmlərlə gizlətdikdə, onun nümayəndələri belə xəyal edirlər ki, özləri özlərinə inanır və başqalarından da onlara inanmağı tələb edirlər. İctimai həyatın köhnəlmiş formaları birdən-birə məhv olmur, tarixin gedişi çox əsaslıdır və o çoxlu mərhələlərdən keçir. Tarixən məhvə məhkum edilmiş formanın, son mərhələsi komediyaadır. “Tarixin gedişi nə üçün belədir? Bu ona görə lazımdır ki, başəriyyət öz keçmişini ilə şadlıqla vidalaşsın”¹.

Bir qədər başqa aspektdə, F.Engels tarixi inkişafda özünə yol açan “nəhəng yumordan” danışır. O, Hegelin “tarixin istehzası”, “dünya zəkasının hiylələri” haqqındakı fikirlərini istifadə edərək tarixi prosesin inqilabi-tənqidi xarakterini, onun obyektiv məntiqini göstərir. Bu proses üçün müqəddəs heç bir şey yoxdur, o yanlış ideoloji təsəvvürlərin bütün formalarını, nəzəri zəkanın bütün xülyalarını və adi fəhmin zahirliyini amansızcasına dağıdıb məhv edir. Məsələn, tarix XVIII əsr Fransa burjua inqilabı ideoloqlarına istehza ilə yanaşmışdır, çünki həmin inqilab nəticəsində yaranmış tacirlər və bankirlər hakimiyyəti maarifçilərin ideallarına karikaturadan başqa bir şey deyildi. “Tarixin istehzası” anlayışının bütün mənası Lamartinin aşağıdakı acı oforizmində özünün ümumiləşmiş ifadəsini tapır: “Katastroflar xalqların təcrübəsidir”.

Tarixçinin əsəri özü də estetik xassəyə malikdir. Lakin bu xassə tarixçi öz əsərinə belletristik xarakter verəndə üzə çıxmır. Əlbəttə, bu qabiliyyətin olması tarixçi üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Hələ” bu xassə faktların çatışmamasını tarixçinin fantaziyası tamamlayarkən də üzə çıxmır. Sözsüz ki, müəyyən tarixi hadisənin gedişi, onun mümkün olan nəticələri həmin hadisənin iştirakçılarının təsəvvürləri haqqında tarixçinin təxəyyülü müəyyən qeyd-şərtlə və məhdud mənada yol verilə

---

1 К. Маркс и Ф. Энгелс.. Соч., т. 1, сәһ. 418.

bilən bir şərh üsulu sayıla bilər. Lakin Əgər tarixçinin ədəbi keyfiyyətləri onun obyektiv tədqiqatçılıq qabiliyyətindən üstün tutularsa, əgər təxəyyül yol verilə biləcək məhdud və tabe çərçivədən kənara çıxarsa və tarixçinin məqsədinə çevrilərsə, onda tarixi bilik qiymətdən salınmış olar.

Tarixçi adı, lakin tipik hadisələrin təsviri ilə ictimai həyatın müəyyən dövrünü, ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşu nə qədər adekvat surətdə “yarada” bilərsə, onun əsəri bir o qədər incəsənətə yaxınlaşmış olar. Məhz bu halda tarixçi keçmiş hadisələrin əsasında duran qanunauyğunluqları düzgün anlamış olar, onun təsvir etdiyi hadisələr isə tarixi qanunauyğunluqları aydın göstərir. Alim qanunauyğunluğu müəyyən edərkən, bir qayda olaraq, təsadüfi, təkrarlanmayan və təkə hadisələrdən sərfinəzər edir. Lakin A.V.Qulıtanın çox doğru olaraq göstərdiyi kimi, tarixçi məqsədinə nail olmaq üçün elə epizodlar seçə bilər ki, onlar tarixi qanunauyğunluğu bilavasitə ifadə edər, bu epizodlar dövrün ümumi mənasını, rolunu gözəl göstərir, hərçənd bu epizodlar müstəsna, fəvqəl-tipik, Dostoyevskinin sözlərilə desək “fantastik real” ola bilər. Mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, tarixi əsərin estetik dəyəri ilə onun elmi məzmunu müsbət mənada bir-birini tamamlamış olsun. Məhz bu cəhət tarixin tədqiqatçısı ilə onun oxucusu arasındakı möhkəm əlaqənin əsasında durur.

Nəhayət, bir neçə söz də tarixin metodoloji məsələlərinin tədqiqi işinin genişləndirilməsi tədbirləri haqqında.

Əvvələn, tarixi idrakın metodologiyası sahəsindəki tədqiqat işlərinin daha fəal aparılması, bizim fikrimizcə, bir sıra təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Əvvələn, xüsusi institutlararası seminarın təşkil edilməsi xeyli mənfəətli olardı. Bu seminar metodoloji problemlər üzərində işləyən filosofların və nəzəri məsələlərə ciddi meyl göstərən tarixçilərin söylərini birləşdirər və onların əməyini daha səmərəli edərdi. Sonra,

gələcəyin alim və müəllimləri olan tələbələrdə seçdikləri elm sahəsinin nəzəri məsələlərinə ciddi maraq oyatmaq və bu sahədə onlarda müəyyən vərdiş yaratmaq üçün respublika ali məktəblərinin tarix fakültələrində metodoloji problemlər üzrə xüsusi kurs keçilməsi zəruridir. Əlbəttə, bu xüsusi seminar və kurs proqram və tədris vəsaiti ilə (xüsusilə Azərbaycan dilində) təmin edilməlidir.

Bu sahədə öyrənilməsi çox vacib olan bir sıra ciddi məsələlər vardır. Məsələn, şərti olaraq, “Asiya istehsal üsulu” adı ilə ortaya atılan problemlər. Bu sahədəki mübahisəli məsələlərin həllində Azərbaycan tarixçiləri çox ciddi və əhəmiyyətli rol oynaya bilərlər. Azərbaycan tarixinin dövrləşdirilməsinin nəzəri məsələləri, tarixi prosesin ümumi qanunauyğunluqları ilə Zaqafqaziya və Yaxın Şərqi ölkələrinin inkişafının xüsusiyyətlərinin nisbəti məsələsi və s. bu sahədəki növbəti aktual məsələlərdir. Azərbaycan tarixinin əsaslı öyrənilməsi üçün filosoflarla tarixçilərin əməkdaşlığı əsasında mədəniyyət mərkəzlərinin dəyişməsi, tarixi nümunənin rolu, tarixi prosesin inkişafını ləngidən, yaxud sürətləndirən amillərin tədqiqatı, hal-hazırda qədər də az öyrənilmiş “tarixi zaman”, “dövr”, “inkişaf mərhələsi”, “etnik birlik”, “ictimai orqanizm” və b. kimi problem və anlayışların təhlilinin böyük nəzəri əhəmiyyəti olardı. Tarixi materializmin bir sıra kateqoriyalarının (ümumi, xüsusi, tək; səbəbiyyət və funksionallıq, imkan və ehtimal, zərurət və təsadüf və s.) tarixi tədqiqatdakı evristik əhəmiyyəti xüsusi tədqiq edilməlidir. Struktura və tarixi müqayisəli metodların əsas prinsiplərinin təhlilinə çox ciddi ehtiyac hiss edilir. Filosoflar əsas diqqətlərini tarixi tədqiqatda analogiya, müqayisə, hipoteza, tipikləşdirmə, formalizasiya, modelləşdirmə kimi idrak vasitələri və təfəkkür formalarının tətbiqi üzərində mərkəzləşdirməlidir. Tarixi hadisələrin təsviri prinsiplərinin, faktların verifikasiyasının,

elmi təsvir və izah üsullarının nisbətinin, bütövlükdə retrospektiv idrakın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ən vacib vəzifələrdəndir.

Ümumiyyətlə demiş olsaq, tarixi idrakın nəzəri funksiyası ilə əlaqədar olan metodoloji məsələlər nə qədər dərinə işlənsə, tarixi biliyin digər funksiyalarından doğan metodoloji rol o qədər aydın olar və asan həll edilər.

§ 3. MÜASİR BURJUA FƏLSƏFƏSİNDƏ TARİXİ PROSESİN İDRAKINA DAİR

Əsas məzmunu kapitalizmdən sosializmə keçiddən ibarət olan müasir dövrdə tarix qanunları qarşısında qorxu, ümumi burjua skeptisi, məyusluq və düşgünlük imperializm dövrünün burjua tarix fəlsəfəsinə, burjua sosiologiya məktəblərinin hamısına xas olan səciyyəvi əlamətlərdir. V.İ.Leninin vaxtı ilə Struvenin ünvanına dediyi sözlər ümumiyyətlə burjua tarixçi və sosioloqlarının indiki vəziyyətinə də aiddir: “Hazırkı dövrü elmi surətdə araşdırmaq imkanından məyus olmaq, elmdən əl çəkmək, hər cür ümumi fikirlərə saymazlıq göstərməyə, tarixi inkişafı hər cür “qanunlarından” gizlənməyə, meşəni ağaclarla gizlətməyə çalışmaq... dəbdə olan burjua skeptisizminin, cansız və ölü sxolastikasının sinfi mənası bundan ibarətdir”¹.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq burjua tarix fəlsəfəsinin əsas məqsədi marksizmin ictimai həyat fəlsəfəsinə qarşı mübarizədən ibarət olmuşdur. Bu mübarizədə əsas rolunu yenikantçıların oynamasına baxmayaraq, digər fəlsəfi sistemlər: irrasionalist həyat fəlsəfəsi, neohegelçilik və başqaları da canfəşanlıq etmirlər.

Neokantçıların fikrincə, təbiətşünaslıq elmlərindən fərqli

---

¹ V.İ.Lenin. Əsərləri, 20-ci cild, səh. 198.

olaraq ictimai elmlər öz obyektinin təkcə və təkrarolunmaz hadisələr toplusu olmasına görə qanunauyğunluq kəşf edə bilməz və deməli, tarix elmi qanunlar haqqında elm deyildir, onun obyektiv həqiqət olmağa qadir olan elmi nəticələri qeyri-mümkündür. V.Vindelband yazırdı ki, “fəlsəfə tarixi təsdiq edir ki, tarix fərdiyyətlər, təkrarolunmayan və bir-birindən ayrı salınmış təkcələr səltənətidir”¹, ona görə də ümumi qanunlar axtarıb tapmaq onun səlahiyyətinə aid deyildir. Tarixin vəzifəsi məkan və zaman fərdiliyində baş verən, ani, təkrarolunmayan hadisələri təsvir etməkdən ibarətdir. Bu əsasda o, real aləmin idrakı ilə məşğul olan təbiətşünaslıq və tarix elmlərini metafizikcəsinə bir-birilə qarşılaşdırır, onlardan birini ümumini tədqiq edən, habelə ümumiləşdirici metoddan istifadə edən nomotetik elm (yəni qanundan bəhs edən elm), digərini isə bircə dəfə baş verənin müəyyən məzmununu tədqiq edən, təsviredici. fərdiləşdirici elm adlandırır. Vindelbandın nöqtəyi nəzərinə görə tarix elmi bircə dəfə mövcud olan şeyi oyrəndiyinə görə o, ideografik (yəni özünəməxsus, təsviredici) elmdir².

Neokantçılığın digər görkəmli nümayəndəsi olan H.Rikkertın konsepsiyasından da həmin ideya qırmızı xətlə keçir. Onun fikrincə, tarix elmi ilə qanun anlayışı bir yerə sığa bilməz, tarix elmi öz materialını heç vaxt ümumi anlayışların köməyi ilə izah edə bilməz. Çünki “tarixi qanun anlayışı” “contradiktio in adjekto” (tərifdə ziddiyyət)-dur, yəni tarix elmi ilə qanunlar formula edən elm anlayışları bir-birini istisna edən anlayışlardır³. Tarixi idrakın vəzifəsi ictimai həyatın məkan və zamanca yalnız bir dəfə baş verən fərdi proseslərini tədqiq etməkdən ibarətdir.

---

¹ В. Виндельбанд. Истоия философии. М., 1898, сәh. 12.

² Бах: В. Виндельбанд. Прелюдии. СПб, 1904, сәh. 320.

³ Г.Риккерт. Границы естественно-научного образования понятий. СПб 1904, сәh. 320

Ümumiyyətlə götürdükdə neokantçı tarix metodologiyasının və ya idioqrafik konsepsiya adlandırılan bu konsepsiyanın tərəfdarlarının hamısının dediklərində ifadə müxtəlifliyindən sərfnəzər etdikdə belə bir oxşarlıq aydın nəzərə çarpır ki, ictimai həyat, bütövlükdə tarixi proses qanunauyğunluqdan məhrumdur, onda bu qanunauyğunluğu, zərurəti, səbəbiyyəti axtarmaq da mənasızdır. Habelə həmin konsepsiyanın tərəfdarlarının fikrinə görə təbiətşünaslıq və tarix elmləri arasında ciddi ayrılıq vardır, çünki onlardan biri qanunauyğunluq (ümumi), digəri isə təkrarolunmazlar, təsadüflər haqqında elmdir.

Bu nöqtəyi-nəzəri və ümumiyyətlə tarixi idrakın metodoloji məsələlərini olan marağı klassik burjua tarix fikrinin davamı olan müxtəlif tarixşünaslıq və tarix fəlsəfəsi konsepsiyalarında da görmək mümkündür. V.Vindelband, H.Rikkert, V.Diltey, M.Veber, E.Trelç, F.Mayneke, Kintse və başqalarının baxışlarını sağa doğru inkişaf etdirən həmin burjua filosof, tarixşünas və sosioloqların əsərlərində belə bir iddiaya haqq qazandırılır ki, tarixi inkişafda heç bir qanunauyğunluq yoxdur, marksist tarix konsepsiyasının da tarixdə olmayanı introyeksiya etməsi mənasız bir cəhddir. Deməli, tarixi qanunauyğunluq mövcud olmadığından, onun tədqiqində istifadə edilən metod da fərdiləşdirici metoddan ibarət olmalıdır. Məsələn, siyasi tarixlə məşğul olan alman tarixçisi H.Ritter göstərir ki, başlıca və əsas metod olan fərdiləşdirici metoddan imtina etməyə alman tarixçilərinin haqqı yoxdur, onu yalnız tarixi idrak zamanı ictimai hadisələri öyrənməkdə yardımçı rol oynayan ümumiləşdirici metodla tamamlamaq lazımdır.

Oksfordlu professor İ.Berlin “Tarix və nəzəriyyə” jurnalının 1960-cı il birinci nömrəsində dərc etdirdiyi “Tarix və nəzəriyyə” adlı proqram məqaləsində tarixi inkişafın bir sıra real xüsusiyyətlərini birtərəfli şəkildə mütləqləşdirərək göstərir ki,

tarix elm deyildir, yalnız tarixçinin fəvqəltəbii intuitsiyasına əsaslanan incəsənətdir. İ.Berlinin fikrincə, təbiət elmlərinin istifadə etdiyi qanunlar adi tarixi tədqiqatda əsla mövcud deyildir¹.

Beləliklə, tarixi nihilizmi və tarixi idrakda irəli sürülən relyativizmi İ.Berlin də aradan qaldıra bilmir, son nəticədə o da irrasionalist tarix fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrinin, xüsusilə V.Dilteyin baxışlarına gəlib çıxır.

Müasir burjua tarix fəlsəfəsində hazırda bir-birilə guya mübarizə edən iki məktəb (analitik tarix fəlsəfəsi və irrasionalist, intuitiv tarix fəlsəfəsi) arasında ciddi mübahisələr gedir, bir sıra məsələlərin izahı və şərhində onlar arasında ixtilaf vardır. Məsələn, K.Popper, K.Hempel, P.Qardiner və başqalarının təmsil etdikləri ənənəvi pozitivist konsepsiyalar irrasionalizmin nümayəndələri İ.Berlin, V.Drey, Nouell-Smit, A.Doneken və başqaları tərəfindən ciddi “tənqid” edilir. A.Doneken K. Popperin və K. Hempelin konsepsiyalarını təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, Hempelin “əhatəedici qanun”, “izah eskizi”, “universal hipoteza” və i. a. adlarla təklif etdiyi qanunlar tarixi hadisələri başa düşməyə kömək edə bilməz, çünki bu cür qanunlar təbiətşünaslıqdan tarixə keçirildiyindən, ictimai elmlərin metodu ilə uzlaşmır. O.K.Popperin “Tarixiliyin iflası” adlı əsərində C.Brunonun tonqalda yandırılmasının səbəbini “bütün canlılar istiliyin təsiri nəticəsində ölür” — universal qanununda görməsinə qarşı çıxaraq göstərir ki, bu halda ictimai səbəb açılmamış qalır. Deməli, pozitivizmin tarixi hadisələrin izahında tutarsızlığı aydın olur.

Lakin pozitivist tarix fəlsəfəsini tənqid edən Çoneken özü də ictimai hadisə və proseslərin əsasında duran qanunauyğunluğunu görə bilmədiyindən o da tarixi idrakın

---

¹ Бак: Журн. “History and Theory” 1960, vol I, №1, p.31.

vəzifəsini fərdi hadisələrin təsviri ilə məhdudlaşdırır¹. Onun fikrincə, sosioloji qanunlar statistik halların təbiətini göstərə bilmir və tarixin metodoloji kredosu “fərdi seçmə haqqında güman”dan ibarət olmalıdır. Bu isə insanın rəasional seçməsindən, müəyyən ictimai situasiyadakı imkanlardan bir neçəsini seçmək imkanına malik olmasından ibarətdir².

“Tarixdə təkçə problemi” məqaləsinin müəllifləri K.Coynt və N. Resçer isə həm tarixi nihilizmi, həm də Dilteysayağı irrəasionalist tarix fəlsəfəsinin nümayəndələrini tənqid etməklə bərişdırıcı bir mövqedən çıxış edir və tarixdə ümumiləşdirmələr, qanunlar axtarılmasına bərəət qazandırmaq istəyirlər. Lakin onlar bunu çox qəribə bir idealist kələyi ilə “öt-basdır etməklə əslində tarixçini qanun kəşf etməkdən məhrum edirlər. Məqalə müəllifləri göstərirlər ki, təkçə tarixi hadisələr deyil, təbiət hadisələri də nadirdirlər. Deməli, elmi izahət heç də təkçəni öyrənməyə mane olmur: tarix elminin və tarixi elmləri (təkamül biologiyası, antropologiya) yalnız məqsədlərinə, hadisə və qanunauyğunluqlara yanaşmaq üsuluna görə fərqləndirmək lazımdır ki, bu da onların ümumiləşdirmədən imtina etməsinə əsaslanmalıdır. Onların fikrincə, “elm üçün xüsusi faktlar ciddi surətdə instrumental əhəmiyyətə malikdir. Faktlar — məqsədə, qanuna nail olmaq üçün vasitə və məlumatlardır... Tarixdə məqsədlə vasitənin münasibəti tərsinə çevrildiyindən, tarixçi alimdən fərqli olaraq, birinci növbədə faktlarla maraqlanır, lakin bu maraq yalnız hadisələrin qeydə alınması və təsviri ilə tükənmir, vəzifə onları izah etməkdən ibarətdir, bunun üçün isə ümumiləşdirmə lazımdır. Ümumiləşdirmə tarixçi üçün məqsəd deyil, faktları izah etmək üçün vasitədir, ümumiləşdirmə instrumental əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada tarixçi elm nümayəndəsindən fərqli olaraq “ümumi qanunların yaradıcısı

---

¹ Yenə orada, vol IV, №1, p.24.

² Бак: Журн. “History and Theory” 1960, vol IV, №1, p.24.

deyil, onun istehlakçısıdır”¹.

Adlarını qeyd etdiyimiz müəlliflərin fikrincə tarixi prosesdə iradə və istəklər, subyektin hiss və təsəvvürləri əsas rola malik olduğundan, bu prosesi son nəticədə kəşifən səbəblər sırasının özünəməxsusluğunda, tarixi təsadüflərdə axtarmaq lazımdır.

Bütün bu göstərilənlərlə yanaşı burjua filosof, tarixçi və sosioloqları tarix elminin empirik faktlardan təşkil olduğunu, təkcə və təsadüfi hadisələrin ictimai inkişafda oynadığı rolu mütləqləşdirmək üçün tarixdə ümumi nəzəriyyənin roluna etinasız yanaşırlar. Volterin “Fəlsəfə povestlərində” tarixi təsadüflərin, ikinci dərəcəli səbəblərin, şəraitin rolunun şişirdilməsi hind müdrikinin dililə çox yaxşı ifadə edilir. O sübut edir ki, kral IV Henrixin ölümünün başlıca səbəbkarlarındanır. 1555-ci ildə Malabar sahillərində gəzərkən dostu İran taciri Eribanı sol ayağı ilə təsadüfən itələyib suya salmış və tacir ölmüşdür. Eribanın gözəl arvadı bir erməni tacirinə qoşulub qaçmış və ondan qız doğmuşdur, həmin qız isə yunana ərə getmişdir; yunanın qızı Fransaya köçmüş və IV Henrixin qatili Ravalkaya ərə getmişdir. Əgər bütün bunlar olmasaydı Fransa və Avstriya sülalələrinin işləri başqa cür gedər, Avropadakı bütün qaydalar dəyişilər, Almaniya və Türkiyə arasında gedən müharibə başqa cür nəticə verərdi. Bu nəticələr İrana, İran isə Hindistana təsir edərdi və i. a. Göründüyü kimi, beləliklə, bütün bunlar mənim sol ayağımla əlaqəli idi”.

Bu cür misallara müasir burjua tarixçilərinin əksəriyyətində rast gəlmək olar. Məsələn, R.Aron göstərir ki, 1848-ci ildə Paris şəhərinin bulvarlarında tonqallar yandırılmasaydı, 1848-ci il inqilabı da olmazdı. X.Bellok isə göstərir ki, XVI Lüdovik Varenə qaçarkən Drue tərəfindən tanınmasaydı, Fransa tarixi başqa bir istiqamətdə inkişaf edərdi, inqilab yatırılar, monarxiya

---

¹ Yenə orada, vol 1, №2, p.154-155.

bərpa oluna bilərdi və i. a. Deməli, göstərilən bu təsadüfi hadisələrin daşdığı “qismi qanunauyğunluqlar” ictimai həyatın gedişinə fəal təsir göstərərək onun inkişafını təyin edir.

Əlbəttə, marksizmin ictimai həyat nəzəriyyəsi tarixdə “böyük hadisələrin xırda səbəblərini” (V.İ.Lenin) qəbul etsə də, tarixi inkişafda təsadüflərin zərurətlə xülasə edilən roluna qiymət versə də, bütövlükdə ona qanunauyğun təbii-tarixi bir proses kimi baxır. İctimai elm sahəsində müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün faktlarla oynamaq, misal gətirməklə müəyyən bir şeyi sübuta yetirmək mənasız bir üsuldur. Böyük proletar yazıçısı M.Qorkinin sözləri ilə desək, faktologiya zəminində durub “toyuğu lələklə birlikdə qızartmağa çalışmaq” hələ faktdan məna çıxarmaq demək deyildir, elə faktlar seçmək lazımdır ki, onlar mühüm cəhəti aşkar edə bilsin. İctimai-tarixi prosesdə də axtarılan qanunauyğunluq misallar cəminə müncər edilə bilməz. Əksinə, nəticə misalların məcmusundan abstraksiya olunmalıdır.

Beləliklə, müasir burjua tarix fəlsəfəsində tarixi qnoseologiyanın iki mühüm cəhətini göstərə bilərik: 1) tarixi prosesin idrakı mürəkkəb olduğundan, idrakın ümumi qanunauyğunluqları orada özünəməxsus şəkildə sındığından, tarixi idrakın spesifik xüsusiyyətləri şişirdilir və o, ümumiyyətlə təbii-elmi idraka qarşı qoyulur; 2) tarixi idrak ictimai qnoseologiyanın digər sahələrinə qarşı qoyulur, tarixdə həqiqət məsələsi şübhə altına alınır, gah tarixi nihilizm, gah da tarixi relyativizm prinsipi birtərəfli şəkildə mütləqləşdirilir.

Tarixi idrakda obyekt-subyekt münasibətlərinin özünəməxsusluğunun metafizikcəsinə şərh edilməsi müasir tarix fəlsəfəsinin ən başlıca nöqsanlarından biri sayılmalıdır. Burjua tarix fikri öz sələflərindən gələn belə bir ideyanı yenə də davam etdirir ki, guya tarixi idrakda təbiətşünaslıq sahəsindəki idrakdan fərqli olaraq obyekt-subyekt münasibəti aradan götürülmüşdür,

ictimai idrakın obyektı eyni zamanda subyekt kimi çıxış etdiyindən idrak özünüidrakdır. Məsələn, Tinder (ABŞ) Yazır ki, tarix insandan ayrı olmadığına görə o, obyekt olmaqdan çıxır, elmdə tətbiq olunan analiz üçün faydalı olmur. Onun fikrincə bu, tarixin sona çatmamasında aşkara çıxır. Bundan başqa tarixi öyrənmək üçün onu yenidən təkrarlanmağa məcbur etmək olmaz, bunun üçün tarixçinin heç bir ölçücü cihazı da yoxdur. Deməli, tarixi bilik əsil bilik deyil, o həmişə hipotetik xarakter daşıyır.

Burjua filosof və tarixçilərinin çox qismi hazırda tarix və təbiətşünaslıq elmlərini kobudcasına bir-birinə qarşı qoymaqdan imtina edir və bunu ümumiyyətlə mənasız sayırlar. Harvard universitetinin tarix professoru Kreyn Brintonun dediyinə görə, Vipdelband və Rikkertın icad etdikləri “idioqrafik” və “nomotetik” təfəkkür istilahları pedantik və on dollarlıq sözlərdir. Onun fikrincə, mütləq mənada təkcə, nadir olan yalnız tarixi idrakda deyil eyni zamanda təbii-elmi idrakda da vardır. Təkcənin əhəmiyyəti onda təkcəlik xüsusiyyətləri ilə yanaşı ümumilik əlamətlərinin də olmasındadır. İngiltərədəki Şeffild universitetinin iqtisadi tarix professoru Sidney Pollard da burjua tarix fəlsəfəsinin bu metodoloji “kredo”sunu pozaraq, tarixi idrakda həm fərdiləşdirici, həm də ümumiləşdirici səviyyələri bir-birindən fərqləndirməyə məcbur olur, onların idrak zamanı yerinə yetirdikləri funksiyalara ciddi əhəmiyyət verir.

Buna oxşar baxışlara digər mütərəqqi tarixçi və sosioloqlarda da rast gəlmək olar. Bütün bunlar isə müasir burjua tarix fəlsəfəsinin klassik dövrdən indiyədək tarixi təbiətşünaslıqla qarşılaşdırmaq cəhdinin metodoloji cəhətdən özünü doğrultmadığına dəlalət edir.

Əvvəla, tarix təbiətin inkişafının müəyyən bir mərhələsində onun davamı kimi meydana gəldiyindən onu təbiətdən ayırmaq, ona qarşı qoymaq olmaz. V.İ.Lenin obyektiv maddi prosesdən

danışarkən onun iki tərəfinin olduğunu göstərir: 1) təbiət, 2) insanın məqsəduyğun fəaliyyəti. Bu mənada həm təbiətin, həm də cəmiyyətin idrakı eyni prinsiplərə tabedir, yəni canlı seyrdən abstrakt təfəkkürə — oradan isə praktikaya — həqiqəti dərk etməyin, obyektiv reallığı dərk etməyin dialektik yolu belədir (V.İ.Lenin). Bu ümumi metodoloji prinsip ictimai idrakın da sarsılmaz qanunudur.

Tarixdəki obyekt-subyekt münasibətlərində iki cəhəti xüsusi qeyd etməliyik: birincisi, tarix məhz şüurlu məqsəddən başlayır, onun iştirakçıları özlərinin tələbatlarını ödəmək üçün qarşılıqlı müəyyən məqsəd qoyur və ona nail olmağa can atır; ikincisi, tarixi proses cəmiyyət xaricində duran, abstrakt “ümumiyyətlə insan”, “ümumiyyətlə subyekt” tərəfindən deyil, tarixin yaradıcısı, ictimai hərəkətin iştirakçısı olan real insan tərəfindən dərk edilir. Deməli, hər iki halda ictimai obyektədən, onun hiss, təsəvvür və arzularından kənarında iş görülmür. Lakin birinci halda obyektiv prosesin iştirakçısı və yaradıcısı kimi çıxış edən subyektdən, ikinci halda isə tarixi dərk edən subyektdən söhbət gedir. K.Marks yazır: “Ümumiyyətlə hər bir tarixi, ictimai elmdə... daim nəzərdə tutmaq lazımdır ki, istər həqiqətdə, istərsə də beyində burada bir subyekt vardır”¹.

Əlbəttə, idrakın və elmi biliyin bütün sahələrində olduğu kimi, tarixi idrakda da relyativizm momenti vardır, tarixi prosesi dərk edərkən insan biliyinin hər dəfə qəti, əbədi və mütləq həqiqətlər verəcəyini iddia etmək, işin əslində tarixi metafizikcəsinə inkar etmək olardı. Tarixin idrakı da az biliklilikdən çox bilikliliyə, tamamlanmamış, nisbi həqiqətlərdən mütləq həqiqətlərə doğru gedir. V.İ.Lenin maxizmin idrak nəzəriyyəsini təhlil və tənqid edərkən göstərirdi ki, “idrak nəzəriyyəsini relyativizm üstündə qurmaq, adamın

---

¹ K.Marks. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair, səh.219.

özünü labüddən, ya mütləq skeptisizmə, aqnostisizmə və sofistikaya, yada subyektivizmə məhkum etməsi deməkdir. İdrak nəzəriyyəsində relyativizmi əsas götürmək nəiiki biliklərimizin nisbilyini qəbul etmək deməkdir, Habelə nisbi idrakımızın yaxınlaşmaqda olduğu və bəşəriyyətdən asılı olmadan mövcud olan hər hansı bir obyektiv ölçünün və ya modelin mövcud olduğunu da inkar etmək deməkdir”¹. V.İ.Lenin həqiqət məsələsinə ehkamçısına yanaşmaları, marksist dialektikanı yalnız relyativizmdən ibarət sayaraq onu idrak nəzəriyyəsinin çıxış nöqtəsi kimi mütləqləşdirənlərə rəğmən yazırdı: “Marksın və Engelsin materialist dialektikasında relyativizm, şübhəsiz vardır, lakin bu dialektika relyativizmdən ibarət deyildir, yəni bu dialektika bütün biliklərimizin nisbi olduğunu qəbul edir, lakin obyektiv həqiqəti inkar etmək mənasında deyil, bu mənada qəbul edir ki, biliklərimizin həmin həqiqətə yaxınlaşması hədləri tarixən şərtidir”².

İctimai-tarixi prosesi öyrənərkən biz hər bir tarixi hadisəyə, prosesə onun təkəliyi və konkretliyi halında yanaşırıq. Tarixi proses həmişə ümumi və fərdinin, təkrarlananla təkrarlanmayanın, mühüm olanla qeyri-mühümün dialektik vəhdətindən təşkil olunduğundan ona əvvəlcədən quraşdırılmış hazır reseptlərlə yanaşmaq olmaz. İctimai hərəkət forması aşağı hərəkət formalarına nisbətən sürətlə inkişaf edib daha tez yetkin hala düşdüyündən, burada subyektiv amilin rolu xüsusilə yüksəldiyindən, hadisələrin zahiri qərarlaşmasının arxasında gizlənən təkrarlananı, ümumini tapmaq xeyli çətindir. Bu, ümumiyyətlə, ictimai-tarixi idrakın ən mühüm xüsusiyyətidir.

F.Engels “Anti-Dürinq” əsərində ictimai həyat proseslərinin

---

¹ В. И. Ленин. Материализм вэ эмпириокритисизм, Бақы, 1968, сəһ. 138—139.

² В. И. Ленин. Материализм вэ эмпириокритисизм, сəһ. 138—139.

təkrarlanmasının çətinliklərindən danışaraq yazırdı ki, materiyanın aşağı hərəkət formalarına daxil olan hadisə və proseslərin təkrarı çox aydın şəkildə görünür. “Orqanizm növləri hələ Aristotelin zamanından bəri ümumiyyətlə olduğu kimi qalmışdır. Cəmiyyətin tarixində isə, əksinə, biz bəşəriyyətin ibtidai halının daş dövrü deyilən dövrün hüdudundan kənara çıxan kimi, hadisələrin təkrarının bir qayda deyil, bir istisna təşkil etdiyini görürük...”¹

Tarixi idrak müxtəlif hadisə və prosesləri qarşılaşdırmaq, tutuşdurmaq və müqayisə etmək yolu ilə elmi həqiqətlərə nail ola bilər. Tarixdə də hər bir hadisə və proses çox müxtəlif keçidlər və tellərlə başqaları ilə bağlıdır; konkret bir hadisə kimi onu başqalarından fərqləndirən xüsusiyyətlərlə yanaşı, bir keyfiyyət halı kimi, bir mahiyyət kimi müəyyən edən ümumi xüsusiyyətlərə də malikdir. Təkcələr mühüm və zəruri cəhətləri ilə ümumiyyətlə daxil olur, ümumi isə təkcələr vasitəsilə təzahür edir. İctimai idrak bu təkcələr arxasında gizlənən mühüm, ümumi, zəruri, aşkarlanan cəhətləri, bir sözlə qanunauyğunluğu aşkar edir.

---

¹ Ф. Енkelc. Анти-Дүринг, сәһ. 87.

İ F ə s i l.

ELMİ-TEXNİKİ İNQILABIN DİNƏ VƏ ƏXLAQA TƏSİRİ

§ 1. ELMİ -TEXNİKİ İNQILAB VƏ DİNİ ŞÜURUN TƏNƏZZÜLÜ

Elmi-texniki inqilab ictimai inkişafın mühüm amilinə çevrilərkən cəmiyyətin bütün sahələrinə güclü təsir göstərir, bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilən elm insana təbiət üzərində daha güclü hökmranlıq verir. İstər ölkəmiz daxilində və istərsə də xaricdə baş verən dərin ictimai dəyişikliklər və elmi-texniki inqilabın təsiri ilə din öz əvvəlki mövqelərindən çəkilir, onun böhranı daha da dərinləşir, kütlələrin dindən uzaqlaşması prosesi daha da sürətlənir.

Sov.İKP XXIV qurultayında cəmiyyət həyatında elmi-texniki tərəqqinin roluna xüsusi diqqət yetirilmiş, “elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi həm növbəti vəzifələr, həm də uzun müddətli perspektivlər nöqtəyi-nəzərindən ön plana” keçirilmişdir.¹ Qurultayın materiallarında göstərilir ki, “elmi-texniki inqilab... sosializm üçün əlverişli olan böyük qüvvədir”, cəmiyyətin ictimai-iqtisadi inkişafının əsas xüsusiyyətləri “sürətlə genişlənən elmi-texniki inqilabla müəyyən olunur”².

Elmi-texniki inqilab cəmiyyətdə elmin, texnikanın məhsuldar qüvvəyə çevrilməsini şərtləndirən tək-cə maddi amil deyildir, o, həmçinin insanın intellektual fəaliyyətini, dünyagörüşünü zənginləşdirən, şüurunu inkişaf etdirən, dünya haqqında yanlış baxışlara, mövhumat və xurafata ciddi təsir göstərən başlıca mənəvi amildir.

---

¹ Sov. İKP XXIV qurultayının materialları, Bakı, 1972, cəh. 59.

² Yenə orada, cəh. 42.

Müasir elmi-texniki inqilabın təsiri ilə insanın yalnız fiziki əməyi deyil, məişətdən tutmuş istehsal prosesində bütünlükdə insan fəaliyyəti sahələri inqilablaşır, ictimai istehsalda insanın yeri və rolu dəyişir, onun təfəkkür tərzini, dünyagörüşü dairəsi zənginləşir və daha da inkişaf edir. Materiya hərəkətinin yeni qanunauyğunluqlarının, atom və kosmik tədqiqatların, təbiətşünaslığın son nailiyyətlərinin, yeni texniki vasitə və məhsuldar qüvvələrin yaranması və tətbiqinin təsiri ilə dünya haqqında ənənəvi baxışlarda, dünyagörüşündə ciddi inqilabi dəyişikliklər baş verir. İnsan zəkasının inkişafı isə həmişə olduğu kimi, indi də obyektiv reallığın fantastik inkişafına, dini şüura ziddir, elmi həqiqət həmişə “ilahi həqiqət” təkzib edir.

Sosializmi bərqərar edən ictimai tərəqqi dini-ictimai köklərini dağıdaraq, “yaramaz ictimai qaydaların” doğurduğu “yaramaz məhsulun” aradan qaldırılması üçün obyektiv zəmin yaratdı. Elmi-texniki tərəqqi isə öz nailiyyətləri əsasında təbiət və cəmiyyətin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır, insana təbiət üzərində ağıllığını möhkəmlətmək və hər cür fəvqəltəbii qüvvələrin mövcudluğu ideyasından uzaqlaşmaq üçün qüdrətli silah verir. İnsanın təbiət və cəmiyyətin kortəbii qüvvələrinin və onların doğurduğu ideya və təsəvvürlərin, bir sözlə, dini etiqadının təsirindən azad olması üçün geniş imkanlar açılır, təbiət və cəmiyyət haqqında ənənəvi təsəvvürlər, həm də insanın təbiətə təsir etmə vasitələri əsaslı surətdə dəyişir.

Müasir ictimai və elmi-texniki tərəqqinin başlıca xüsusiyyətlərindən birini insanın maddi və mənəvi həyatında, elmi dünyagörüşünün zənginləşməsində çox təsirli amil olan elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi təşkil edir.

Adamların şüur və davranışının keçmişin hər cür zərərli qalıqlarından, dini hiss və görüşlərin təsirindən azad edilməsində mühüm rol oynayan elmin məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi müxtəlif formalarda təzahür edir. Əvvəlcə,

cəmiyyətdə elmi fəaliyyətin, əqli əməyin rolu artır, elmi iş məhsuldar qüvvəyə, istehsalın əsas sahələrindən birinə çevrilir. İstehsal alətləri, əmək vasitələri, texnoloji proseslər və s. kimi elmi fəaliyyət də (layihə idarəetmə, mühəndis-konstruktor fəaliyyəti və s.) (məhsuldar qüvvələrin maddi ünsürlərindən biri kimi çıxış edir. Çünki bunsuz, müasir istehsal prosesi mümkün deyildir. Deməli, müasir istehsalçı adi fiziki işçi deyildir, o, əmək və istehsal təcrübəsinə, yüksək elmi-texniki biliyə malik şüurlu işçidir. Məhz bu prosesin özü işçidən köhnə görüş, təsəvvür və vərdişlərdən uzaqlaşmağı, ictimai və elmi-texniki tərəqqinin müasir tələbləri səviyyəsində durmağı tələb edir.

İkincisi, elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi həmçinin yeni elmi kəşf və ixtiraların, yeni texnologiya və istehsal vasitələrinin tətbiqi sayəsində və kənd təsərrüfatının inqilabiləşdirilməsində, nüvə enerjisi, atom və radioelektron sənayesi və s. kimi yeni sahələrin meydana çıxmasında, əməyin avtomatlaşdırılması, istehsalın idarə və təşkil olunmasında, kibernetikanın tətbiqi və s. özünü göstərir. Müasir cəmiyyətdə insanın istehsal və ictimai-siyasi fəaliyyətindən başlamış məişət əməyinə qədər bütün həyatı, bu və ya digər dərəcədə həmin elmi, texniki nailiyyətlərlə əlaqədardır, onun dünyagörüşü bilavasitə bu əlaqə və qarşılıqlı təsir prosesində formalaşır, dini təsirdən uzaqlaşır.

Üçüncüsü, elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi, istehsal prosesində, məhsuldar qüvvələrin ünsürləri içərisində subyektiv amilin, insanın fiziki əmək fəaliyyətinin dairəsinin məhdudlaşmasında da, elmi fəaliyyətin istehsalın əsas hərəkətverici amilinə çevrilməsində də özünü göstərir. Məhz bu prosesdə “insan-maşın” münasibətlərində insanın əzələ əməyi özünün əhəmiyyətini itirir, o, maşını idarə və tənzim edən qüvvəyə çevrilir. Bu prosesdə subyekt adi fəhlə, nəzarətçi deyildir, o mürəkkəb maşın və müasir texnikadan baş çıxaran

elmi-texniki mədəniyyətə və yüksək mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmiş şəxsiyyətdir.

Marksizm-leninizm öyrədir ki, cəmiyyətin maddi həyat şəraitində baş verən mühüm dəyişikliklər əsasında insanların ideya və nəzəriyyələrində də, dünyagörüşündə də, "...olduqca böyük üstqurumda çox və ya az surətdə çevriliş əmələ gəlir"¹. Bu, öz təbiəti etibarı ilə ən mühafizəkar şüur forması olan, maddi varlıqdan "daha uzaq səmalarda duran" dinə də eyni dərəcədə aiddir. Çünki "ictimai həyatda baş verən hər bir böyük tarixi çevriliş aydındır ki, insanların baxış və təsəvvürlərində də, deməli, onların dini təsəvvürlərində də ciddi çevriliş, əsaslı dəyişiklik əmələ gətirir"². Müasir dövrdə ictimai tərəqqi və elmi-texniki inqilabın təsiri ilə dində dəyişiklik vahid dində parçalanma, yeni din yaratmaq cəhdləri, dinin köhnə, əfsanəvi müddəalarından uzaqlaşma, zəmanəyə uyğunlaşma, modernizasiya və s. kimi çox müxtəlif və mürəkkəb formalarda təzahür edir. Bütün bunlar isə dini şüurun böhranının əsas əlamətləridir.

Onu da qeyd edək ki, son on ildə dinin böhranı daha da dərinləşmişdir. Çünki bu müddətdə elmi-texniki inqilabla əlaqədar insan həyatı olduqca dəyişmiş, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində (məişətdə də) elmi-texniki nailiyyətlər güclü tətbiq olunmuşdur. Əhalinin aldığı informasiyanın sahəsi olduqca genişlənmişdir. Mətbuat, radio, televiziya və s. vasitəsi ilə müasir insan elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid, təbiət elmləri, incəsənət, beynəlxalq həyat hadisələri haqqında kütləvi biliklər alır. Bütün bunlar isə dindar şəxsin şüurunda izsiz qalmır, dünya, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqındakı dini ehkamlara inam onun şüurunda öz təsir gücünü itirir.

---

¹ K.Marks. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair, səh. 8.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 7, сәh. 211.

Bunu son onildə mütəxəssislər, ixtisaslı fəhlələr, kənd təsərrüfatı mexanizatorları, ziyalılar və xüsusilə gənclər arasında dindarların sayının olduğu azalmasından da aydın görmək olar. Artıq din ölkəmizdə adamların ictimai, siyasi münasibətlərini, əxlaqını tənzim edən amildən tamamilə çıxmışdır. Gənclərin dindən uzaqlaşması teoloqları çox narahat edən dünya probleminə çevrilmişdir. Bunu müsəlman ilahiyyatçıları və idealist filosoflar özləri də etiraf edirlər. Bu yaxınlarda İngiltərədə nəşr olunmuş “Sovet İttifaqında islam” kitabının müəllifləri A.Benniçsen və Ş.Lamerse-Kelkaje yazmışlar ki, belə təəssürat yaranır ki, Sovet İttifaqının böyük şəhərlərində “cümə namazına gələnlərin əksəriyyəti, əsasən yaşları 60-dan yuxarı olan adamlardır... Fəhlələr, tələbələr və qulluqçular məscidə nadir hallarda gəlirlər”.

1368-ci ilin mayında ölkəmizdə olmuş Mərakeş Üləmaları Birliyinin sədri Abdulla Kannun qeyd etmişdir ki, gənclərin dindən uzaqlaşması hazırda dünya problemi olmuşdur. “Təkcə Sovet İttifaqında deyil, başqa müsəlman ölkələrində də gənclər məscidlə hər şeydən az maraqlanırlar”¹. Dinin dərin böhran keçirdiyini, onun bir sıra hökmlərinin zamanın tələblərinə cavab verə bilmədiyini Zaqafqaziya müsəlmanları ruhani idarəsi sədrinin keçmiş müavini, müfti Ş.Vəlizadə Bakıda dindarlar qarşısında çıxış edərkən, belə etiraf etmişdir: “Biz başa düşməliyik ki, artıq şəriətdə çox şey köhnəlmişdir. Onlar hətta dindarları divdən uzaqlaşdırır. Müasir ruhani şəriətin bir sıra hökmlərini atmaq və onu dəyişdirməklə heç də günah etmir, dinin əleyhinə getmir, əksinə onun mövqeyini mehkəmləndirir”.

Əlbəttə, digər ictimai, tarixi hadisələr kimi, elmi-texniki tərəqqi, onun nailiyyətləri və s. heç də hamıya eyni cür təsir göstərmir, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin (fəhlələr, ziyalılar,

---

¹ Бах: «Наука и религия» журналы, 1971, № 3, сәһ. 37.

kəndlilər, dindarlar, ateistlər, din xadimləri və b.) şüurunda eyni şəkildə əks olunmur. Nəinki bizim eldə, xarici ölkələrin çoxunda da elmi-texniki inqilab dini şüurun tənəzzülündə, onun böhranının dərinləşməsində, kütlələrin tədricən ateizm mövqeyinə keçməsində mühüm rol oynasa da, bu sahədə heç də düzxətlik yoxdur, bəzən hətta həmin proses dini şüuru, xüsusilə adi (gündəlik) dini şüuru möhkəmləndirir də.

Kapitalist ölkələrində elmi-texniki inqilabın ictimai nəticələri—sabahkı yaşayışın qeyri-müəyyənliyi və təhlükə hissi, işsizlik, aclıq, böhran və s. texniki təhlükə ideyasının doğurduğu əhvali-ruhiyyə əsasında dindən təsəlli gözləyənlərin də olmasına səbəb olur. 1968-ci ildə Fransada ictimai rəy institutunun keçirdiyi sorğuda iştirak edənlərin 27 faizində müasir elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərinin təsiri ilə allah ideyasına etiqadın zəiflədiyini, 33 faizinin isə dindən təsəlli gözlədiyini müəyyən edilmişdir.

Ölkəmizdə də dindar əhali qruplarının heç də hamısının şüurunda elmi-texniki tərəqqiyə münasibət və onun şüurda inikası eyni cür deyildir. Burada dindar şəxsin ümumi mədəni, təhsil və ixtisas səviyyəsinin, əmək kollektivinin, “mikromühitin” və s. təsiri özünü ciddi surətdə göstərir. Etiqadca möhkəm, az miqdar fanatik dindarlar elm və texnikanın son heyranedici nailiyyətlərini lənətləyir, onu pisləyirlərsə, texniki nailiyyətlərin daim tətbiq edildiyi, elmi tərəqqi ilə daim əlaqə və qarşılıqlı təsirdə olan, tərəddüd edən dindarlarda isə dindən uzaqlaşma prosesi daha sürətlə gedir. Onlar hətta ayinçilikdə bəzən zahiri dindarlıq pərdəsini saxlasalar da, əslində əqidəcə ateizm mövqeyində durur, elmin, texnikanın qüdrətinə inanırlar.

Elmi-texniki tərəqqinin dini şüurda inikası xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün, hər şeydən əvvəl, müasir şəraitdə dini şüurun mahiyyəti və quruluşuna qısa nəzər salmaq lazımdır: məlumdur

ki, ictimai şüur forması olmaqla dinin quruluşuna əsasən üç ünsür daxildir: dini ideologiya, dini psixologiya (dini hiss və əhval-ruhiyyə) və dini ayinçilik. Ölkəmizdə dini şüurda bu üç ünsürün nisbəti və təsir gücü çox dəyişmişdir. Dinin ictimai köklərinin dağıdılması və onun sinfi-siyasi zəmindən məhrum edilməsi nəticəsində dini şüurda dini ideologiyanın aparıcı rolunu aradan çıxmış və dini əhval-ruhiyyənin də təsir gücü zəifləmişdir.

İndi əksər dindarlar dini ideologiyaya bələd olduqlarına görə deyil, çox hallarda, kor-koranə etiqad və adət gücünə dindən uzaqlaşma bilmirlər. Odur ki, belə dindarların şüurunda və əməli fəaliyyətində elmi-texniki tərəqqiyə münasibətdə də dini ideoloji əhkam tələbləri deyil, həyatın, ictimai praktikanın qarşıya qoyduğu tələbat əsas rol oynayır. Buna görə də müasir dindarın şüuru çox zaman ikili xarakter daşıyır ki, bu hal onun şüurunda elmi-texniki inqilaba yüksək, şüurlu münasibətin də əsasında durur.

Bir tərəfdən, həmin dindar şəxs dini əhkam və təsəvvürlərin, dindar vətəndaşların təsirindədir, dini ayinləri çox hallarda milli ənənə hesab edir, ondan uzaqlaşma bilmir. Şüur, məişət və davranışında dini təsəvvür və əhval-ruhiyyəni yaşadır. Digər tərəfdən, o, əməkçidir, sosializm cəmiyyətinin, müəyyən əmək və ictimai-siyasi kollektivin üzvüdür, o, dindar olmayanlarla birlikdə kommunist quruculuğunda fəal iştirak edir. Odur ki, dindar şəxs həm də fəaliyyət göstərdiyi ictimai mühitin, kommunist ideologiyasının, elmi-texniki və mənəvi tərəqqinin təsirinə məruz qalmaya bilməz.

Buna görə də dindar şəxs, öz şüurunda gerçəkliyi elektik şəkildə əks etdirərək əslində barışmaz olan elmi-texniki nailiyyətlərlə dini, kommunist mənəviyyəti ilə dini əxlaqı “barışdırmağa”, “uyğunlaşdırmağa”, bir çox hallarda “eyniləşdirməyə” çalışır, onların hər ikisinin real, yanaşı

mövcudluğunu etiraf edir. Əksəriyyət təşkil edən belə bərişdırıcı dindarlar bu yolla hətta bəzən kommunist ideologiyası və elmi-texniki inqilabın təkzib etdiyi, bunlara zidd olan dinin əsas ehkamlarından uzaqlaşırırlar. Dünyanın və insanın yaranması haqqında, kainatın quruluşu və mahiyyəti haqqında, ictimai həyatın inkişaf və dəyişikliyinə səbəbləri haqqında elmin çoxdan rədd etdiyi quran ayələrini, dini rəvayətləri bir kənara atır, tədricən də olsa, dinlə ancaq formal, zahiri əlaqələrdə qalırlar.

Dindarlarda bu cür mövqe elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərinə münasibətə çox aiddir. İndi elmin, texnikanın nailiyyətlərinə “şeytan əməli” kimi baxan dindar çox azdır, din xadimi isə, demək olar ki, yoxdur. Elm və texnika hazırda dindar olmayanların həyatına daxil olduğu kimi, dindarların da həyatına daxil olmuşdur. Müasir dindar bu nailiyyətləri alqışlayır və ondan istifadə edir. Müasir dindarların əksəriyyətinin şüurunda elmi-texniki tərəqqiyə münasibət əsasən belə ifadə olunur: “Elmi və texniki nailiyyətlər də allahdan, onun iradəsindən asılıdır.

Allah insana zəka, ağıl vermişdir ki, insan da onun köməkliyi ilə kəşf və ixtiralar edir”¹.

Onu da qeyd edək ki, bu nəticə dini şüurun mövcud iki səviyyəsindən (adi, kütləvi və teoloji dini şüur səviyyələri) ancaq birinciyə — adi (kütləvi) dini şüura daha çox aid edilə bilər. Çünki adi (kütləvi) şüurda mövcud olan baxış və təsəvvürlər insanlarda ictimai varlıq və dini ideologiyanın təsirində yaransa da, əsasən, onların gündəlik davranış və məişətinin, həyat tərzini və əməli təcrübəsinin, gündəlik əlaqə və münasibətlərinin inikasındır, daha çox kortəbii xarakter daşıyır. Teoloji dini şüur isə, gerçəkliyin dini inikasının

---

¹ Бах: Е. Дулуман, Б. Лебовик, В. Танчер. Современный верующий. М., ИПЛ, 1970, сәһ. 19.

ümumiləşdirilmiş, dini mövqedən nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış formasıdır, ilahiyyətdir. Burada çıxarılan nəticələr dini təlimlərdə, ilahiyyət nəzəriyyələrində ifadə olunur. Odur ki, dini şüurun bu iki səviyyəsinin elmi-texniki və ictimai tərəqqiyə münasibətində ciddi fərq vardır. Əgər kütləvi dini şüura malik dindar elmi kəşf və ixtiralara uyğunlaşır, onu dini baxışlara zidd hesab etmirsə, teoloq bu nailiyyətlərdən dinin “əsaslarını möhkəmlətmək”, “allahın varlığını” sübut etmək üçün onları dini etiqada əsaslandırmağa, bu sahədə dini modernizə etməyə çalışır. Başqa sözlə, adi dindar müasir ictimai və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə uyğunlaşaraq tədricən “özgüləşir”, dinə mənsub olmaqdan ya tamamilə çıxır və ya ona zahiri, formal münasibət bəsləyirsə, ateizm mövqeyinə keçirsə, ilahiyyətçi həmin nailiyyətlərə dini yaşatmaq üçün uyğunlaşır, ondan dini məqsədlə istifadə etməyə çalışır.

Bu cəhətdən öz qarşısına eklektik dünyagörüşü — eyni vaxtda həm elmi, həm də dini görüşləri sintez şəklində ifadə edən təlim yaratmaq vəzifəsi qoyan Teyyar de Şardenin xüsusi təsirini qeyd etmək lazımdır. O, dini təlimi köhnə, əfsanəvi, elmin təkzib etdiyi müddəalardan, rəvayətlərdən təmizləməyə çalışaraq bütün mövcudatın həqiqi yaradıcısının təbiət, təbiətin yaradıcısının isə allah olduğunu iddia edir. Elm və dini bəridirliyin qeyri-mümkünlüyündən irəli gələn, dərin və çıxılmaz ziddiyyətlərlə dolu olan bu təlim müvəffəqiyyət qazanmasa da, izsiz qalmadı. Hətta müsəlman ölkələrində ilahiyyətçi filosoflar, təbiətşünaslar arasında həmin mövqedən çıxış edən çoxlu ideoloqlar meydana çıxdı. A.Fayzi 1960-cı ildə həmin mövqedən çıxış edərək yazmışdır: “Qədim dini yazılar və ənənələr real təbiət hadisələri və elmi faktlara əsaslanmadığından onların ehkamçılıq xarakteri dərhal şübhə altına alınır. Belə motivlər, müasir elmi anlayışlar, xüsusən antropologiya, biologiya, fizika, riyaziyyat, kimya, tibb elmi nöqtəyi-nəzərindən təfsir edilməli, aydınlaşdırılıb qəbul

edilməli, ya həmin mətnlər tamamilə dəyişdirilməli və ya onlar rədd edilməlidir. Dünya, zaman və məkan haqqında konsepsiyalar quranın vaxtından bəri əsaslı qaydada dəyişilmişdir. İslam bu dəyişikliyə və elmin əksinə olan cəfəng müddəalarına diqqət yetirməli, bu cür dini mühakimələrdən yaxa qurtarmalıdır”¹.

Orta Asiya və Qazaxıstan müsəlmanları ruhani idarəsinin orqanı olan “Sovet Şərfinin müsəlmanları” jurnalı özünün 1969-cu il 2-ci nömrəsində yazmışdır ki, indi quran hökmlərini dəyişməz hesab etmək olmaz, dövrümüzdəki ictimai-siyasi və elmi-texniki dəyişikliklə əlaqədar olaraq islam təlimində bir sıra hüquqi hökmləri dəyişdirmək, onlara yenidən baxmaq və ya onları təzələmək zərurəti meydana çıxmışdır.

F.Engels hətta möhkəm əqidəli dindarın, belə, dövrün, elmi-texniki və ictimai dəyişikliklərin təsiri ilə dini görüşlərində ciddi dəyişiklik baş verdiyini xüsusilə qeyd edirdi. O yazırdı: “... Hətta ən ardıcıl xristian belə, bizim dövrün şəraitindən asılılıqdan tam azad ola bilmir; zaman onu xristianlıqda dəyişikliklər etməyə məcbur edir; o, özündə elə rüşeymlər gizlətməmişdir ki, bunların inkişafı onu ateizmə belə gətirib çıxara bilər”². Bu fikir tamamilə bizim günlərin dindarlarına da aid edilə bilər. Doğrudan da elmi-texniki və ictimai tərəqqiyə kütləvi dini şüurun uyğunlaşmasında elə rüşeymlər vardır ki, onların inkişafı şəxsən dindən uzaqlaşmasına, ateizm mövqeyinə keçməsinə, dünyagörüşünün elmi-materialist istiqamət almasına gətirib çıxarır.

İctimai və elmi-texniki tərəqqinin inikasının dini şüurun hər iki səviyyəsi üçün ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, müasir ictimai və elmi-texniki nailiyyətlər həm adi (kütləvi), həm də teoloji dini şüurda ciddi, əsaslı dəyişikliklər baş verməsinə səbəb

---

¹ İqtibas “Lhe İslomie Review” jurnalından (1960, №1, səh.15) götürülmüşdür.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 7, сәh. 211.

olmuşdur, bu nailiyyətlər bütövlükdə dini şüurun böhranını daha da dərinləşdirmişdir. Bu böhranın əsas əlamətləri, birincisi, elmi-texniki inqilabın real, təsirli qüvvə kimi mövcudluğunun dini şüurda etiraf edilməsində; ikincisi, elmi-texniki inqilabın əsas cəhətlərinin dini şüurda təhrif olunaraq, mahiyyətdən uzaqlaşaraq əks olunmasında; üçüncüsü, müasir elmi-texniki nailiyyətlərə dini şüurun uyğunlaşmasında, bu sahədə ciddi modernist cəhd göstərilməsində; dördüncüsü, az səciyyəvi olsa da, dini şüurda həmin nailiyyətlərə kortəbii və ya şüurlu etiraz edilməsində, onlara, müqavimət göstərilməsində öz ifadəsini tapmışdır. Lakin buna baxmayaraq müasir din xadimləri əsas diqqəti yenə də müasir elmi-texniki nailiyyətlərdən dini əhəmiyyət və müddəaları qorumaq və saxlamaq məqsədilə istifadə etməyə verirlər¹.

Teoloqlar və ilahiyyatçı filosoflar dinin böhranından çıxış yolunu elmi-texniki nailiyyətlərə uyğunlaşmaqda, dinlə elmi bərabərlikdə görsələr də, onlar dini yaşatmaq üçün elmdə və texnikada atılmış hər bir yanlış addımdan, bəzi uğursuzluqlardan, zəif cəhətlərdən, dünyagörüşündəki ziddiyyətlərdən və s. dini şüuru gücləndirmək məqsədilə istifadə etməyə də cəhd göstərirlər. Bu məqsədlə təbiətşünaslığın nailiyyətlərini təhrif etmək, onları saxtalaşdırmaqdan tutmuş, susmaq və etinasızlıq göstərməyə qədər hər cür metodlardan istifadə edir, görkəmli təbiətşünas alimlərin “dindarlığından” tez-tez söhbət açırlar. Onların fikrincə, elmi idrakin əhatə dairəsi məhduddur, o, dinin nüfuz etmədiyi hadisələrin səbəbini izah edə bilməz.

XX əsrdə elmdə baş vermiş inqilab, fizikanın, kimyanın, genetikanın, kibernetikanın ən yeni nailiyyətləri, müasir elmi-texniki inqilab elmin əhatə dairəsinin məhdudluğunu deyil, dünyanın dərk olunmasında onun imkanlarının sonsuzduğunu

---

¹ Вах: «Известия» qəzeti, 27 yanvar, 1972-ci il.

sübut edir. F.Engelsin sözləri ilə desək, təbiətin bütün sahələrində elmin sonsuz inkişafı “kainatın heç bir yaradıcısı və ya ilahi qüvvəsi”¹ olmadığını sübut edir.

Bəs dini şüurda bu fakt necə etiraf olunur? Yenə də saxtalaşdırılaraq, təhrif olunaraq. Müasir din xadimlərinin əksəriyyəti elmi-texniki inqilabın qüdrətli hərəkətverici vasitə olduğunu, onun kütlələrin şüuruna güclü təsir göstərdiyini etiraf etsələr də, onu cəmiyyət inkişafının başlıca amili hesab etsələr də, yenə də ona dini məna verməyə, onun əsil mahiyyətini təhrif etməyə çalışırlar. Müasir katolik teoloqu Verner Bekker elmi-texniki tərəqqini “hazırkı dövrün xarakterik prinsipi” adlandıraraq yazır ki, cəmiyyətdə hər yerdə dünyanın mənzərəsi haqqında ənənəvi təsəvvürlərdən uzaqlaşılır, “müasir pozitiv elmlərin, ilk növbədə təbiətşünaslığın təlqin etdiyi baxışlar geniş yayılır”².

Bu yaxınlarda keçirilmiş II Vatikan dünya məclisinin (səbor) “Müasir dünyada kilsə” haqqında qəbul etdiyi konstitusiyada göstərilir ki, “dini həyatın özü yeni şəraitin təsirindədir... İnsanların çox hissəsi faktik olaraq dindən uzaqlaşır. Keçmişdən fərqli olaraq allahı və dini inkar etmək və ya onunla əlaqəni kəsmək — bu, heç də qeyri-adi və nadir təsadüf olunan fakt deyildir. Bu cür mövqe hazırda, çox hallarda elmi tərəqqinin tələbi üzrə baş verir”³.

Şərq ölkələrinin teoloq və idealist filosofları da öz ideya rəhbərlərinin ardınca gedərək elmi-texniki inqilabı ictimai inkişafın əsas amillərindən biri hesab etməklə yanaşı, onun həqiqi mahiyyətini təhrif etməyə, necə deyərlər, onu “islamlaşdırmağa” cəhd edirlər. Onların fikrincə elm və texnikanın bütün nailiyyətləri insanın yaradıcılıq qüdrətinin

---

¹ K.Marks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild, səh. 97.

² Бах: Е. М. Бабосов. Научно-техническая революция и модернизация католицизма. Минск, 1971, сәh. 25.

³ Бах: Yenə orada.

nəticəsi olsa da, bu qüdrəti insana allah özü vermiş, onu yer üzünün ağası kimi yaratmışdır. Guya insan öz qüdrətinə arxalanaraq, elm və texnikada baş verən nailiyyətlərin ilkin, ilahi mənbəyini unudarsa, onda elmi-texniki inqilab öz mənəvi zənginliyini, tərbiyəvi qiymətini itirər, o daha dağıdıcı nəticələr doğurar, insan texnikanın fəlakətlərinə düşər və s.

İslam ilahiyyatçıları elmi, texniki yaradıcılığın ilahi mənbəyə əsaslandığı üçün onun quran əhkamlarına əks ola bilmədiyini söyləyirlər. Onların fikrincə elmi-texniki nailiyyətlərin əksəriyyəti hələ çox əvvəl quranda qeyd olunmuşdur. Guya elm təbiətin bu və ya digər sirrini tədricən açdığı üçün insan idrakı bitkin, müstəqil, hər şeyə qadir deyildir, o, ancaq allahın iradəsinə tabedir, onu ifadə edir. Məşhur Suriya ictimai xadimi Əbdul Rəhman əl-Kəvakibi müsəlman ilahiyyatçılarından həmin mövqeyini belə ifadə etmişdir: “Son yüz ildə elm bir sıra yeni həqiqətlər və xassələr aşkara çıxarmışdır... Lakin quranın diqqətli tədqiqatçısı, on üç əsr bundan əvvəl meydana çıxmış bu kitabda, kəşflərin birbaşa və ya dolayısı ilə qeyd olunduğunu asanlıqla tapa bilər”¹. Misir ilahiyyatçısı Nazim əl-Cisr isə “İslam-elm və fəlsəfə qarşısında” adlı əsərində göstərir ki, elmi və texniki nailiyyətlərə əsasən allahın varlığının yeni sübutlarını axtarıb tapmaq lazımdır: “Quran üzrə axtarışlarda fikri dağıtmamaq üçün allahın mövcudluğuna dair quran ayələrinin hamısını bir yerdə mərkəzləşdirmək zəruridir... Allahın varlığına dair bizim sübutlarımızın daha çox inandırıcı çıxması üçün həmin ayələri müasir elm və fəlsəfə əsasında öyrənmək lazımdır”². Onun fikrincə insan idrakı, zəkası ruha, ilahi etiqada tabedir, ilahi sirləri açma bilməz. Çünki elmin “həqiqəti dərk etmə dairəsi

---

¹ Абд-ар-Рахман аль - Кэвакиби. Природа деспотизма и гибель порабощения, М., 1964, сәh. 22.

² İqtibas В.А.Əliyevanın «Теория двойственной истины» kitabından (М., 1972, сәh. 113) gətirilir.

məhduddur. İlahi ruh, etiqad elmdən çox yüksəkdə durur. Elm etiqada xidmət etməlidir.” Pakistan teoloqu K.M.Cəmilin fikrincə isə hazırkı mənəvi tərəqqi prosesində “rəhbər rol yenə də dinə məxsusdur. Din elmdən yüksəkdir və onu öz arxasınca aparmalıdır”¹.

Müasir dövrdə elmi-texniki nailiyyətlərin qarşısında susub geri çəkilən din öz mövqelərini tam itirməməyə çalışaraq böhrandan çıxış yolu tapmaq üçün orta əsrlərin “ikili həqiqət” haqqında baxışlarını yeni şəraitdə təkrar etməyə başlayır. Vaxtı ilə dinin qəti surətdə əleyhinə çıxdığı “ikili həqiqət” təlimi indi din xadimlərinin tez-tez müraciət etdikləri əlverişli vasitə olmuşdur. heç təsadüfi deyildir ki, 1968-ci ilin sentyabrında Vyanada keçirilmiş beynəlxalq fəlsəfə konqresinin 100-dən çox filosof və teoloqun iştirak etdiyi “Din fəlsəfəsi” seksiyasında dinlənilmiş 30 məruzə və elmi məlumatın əksəriyyətində (marksist dinşünasların etdiyi 5 məruzədən başqa) həmin mövqə əsaslandırılmağa çalışılmışdır.

Seksiyada nəinki müasir elmi-texniki inqilabın nailiyyətləri, hətta ateizm və elmi-materialist dünyagörüşü əleyhinə də kəskin çıxışlar olmamışdır. Amerikan katolik filosofları assosiasiyasının prezidenti Robert Kreyç müasir dövrdə elmlə dinin əməkdaşlığı prinsipini əsaslandırmaq üçün özünəməxsus bir tərzdə “ikili həqiqət” baxımına qayıtmış, kainat haqqında müasir elmi təsəvvürlərin həm elmin özü, həm də din üçün əhəmiyyətindən bəhs etmişdir. Onun fikrincə müasir təbii-elmi nailiyyətlər “elmin özü üçün olduğu kimi, din üçün də əlverişlidir”². Lakin katolik filosofu öz mövqeyindən axıradək çəkinməmiş, məruzəsinin sonunda etiqadı idrakdan yenə də yüksək tutaraq “müasir elmin dini tədqiq etmək imkanları yoxdur, elm dini etiqadın məzmununu mühakimə etmək

¹ Бах: Р. Р. Мавлютов. Ислам. М., 1969, сәһ. 65.

² Бах: «Философия и современность». М., «Наука», 1971, сәһ. 364.

iqtidarında deyildir”.¹ — nəticəsinə gəlmişdir. Konqresdə Vaşinqton katolik universitetinin nümayəndəsi Bernardino dialektik materializmin və ateist ekzistensialistlərin din əleyhinə açıq mövqelərini pisləyərək “idrak və iradənin”, elm və etiqadın qarşılıqlı təsirindən”, ilahiyyatçı S.P.Dyubey isə “elmlə dinin vəhdətindən” bəhs etmişdir.

Beləliklə, müasir ictimai və elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə dini şüur ciddi tənəzzülə uğramışdır. Din daim dərinləşən böhran keçirir. Həmin böhrandan “çıxmaq” üçün nə qədər şəraitə uyğunlaşsa da, “elmə bənzər” görkəm alıb modernizə olunsa da, yenə də dini dünyagörüşü ictimai həyatda, elmdə və texnikada baş verən inqilabi dəyişikliklərin mahiyyəti və səbəblərini anlamağa, ictimai inkişafın qanunauyğunluqlarını dərk etməyə mane olur. Din yenə də ictimai tərəqqi yolunda mürtəcə ideologiya kimi çıxış edir, gerçəkliyi təhrif edərək allah, axirət, tale və s. haqqında öz hökmlərini yeni üsullarla təbliğ edir, “ilahi həqiqət” haqqında illuziya yayır.

§ 2. İCTİMAİ MƏNAFEYİN İNSAN

DAVRANIŞLARINA TƏSİRİ.

ŞƏXSİ MƏNAFE VƏ FƏRDİ DAVRANIŞ

Şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında ictimai və şəxsi mənafeyin üzvi ahəngdarlığı vəhdəti mühüm, həm də başlıca amillərdəndir. Şəxsin mənəvi keyfiyyətləri, xüsusən davranışı bir növ ictimai və, şəxsi mənafeyin üzvi vəhdəti əsasında formalaşır. Belə ki, əxlaqın xeyir və şər, borc, namus və vicdan anlayışlarında hər şeydən əvvəl, şəxsiyyət və cəmiyyətin mənafeləri əks olunmuşdur. Lakin mənafe

---

¹ Yenə orada, səh. 367.

ümumiyyətlə mövcud olmadığından, konkret mahiyyət daşıyaraq müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalar zəminində yaranıb inkişaf etdiyindən, fərdi və ictimai mənafeələrin vəhdəti müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyaların şəraitinə uyğun olaraq müxtəlif cür olmuşdur. İbtidai icma quruluşunda ümumi mülkiyyət və məqsəd ümumiliyi əsasında mənafe ümumiliyi, cəmiyyətin bütün üzvlərinin ümumi ictimai mənafeyi formalaşır. Xüsusi mülkiyyətin yaranması, cəmiyyətin siniflərə bölünməsi ümumi mənafeyi də parçalayaraq sinfi mənafeləri meydana çıxarır, ictimai və şəxsi mənafe arasında ziddiyyət törədir, get-gedə şəxsi və ictimai mənafeələr arasında ziddiyyət münaqişə səviyyəsinə yüksəlir. İctimai mülkiyyət əsasında inkişaf edən sosializm şəraitində vəziyyət dəyişir, şəxsi və ictimai münasibətlər arasındakı antaqonist ziddiyyətlər aradan qaldırılır, ictimai və şəxsi mənafeyin vəhdəti formalaşmağa başlayır.

İctimai və şəxsi mənafeyin insan davranışlarına təsirinin mahiyyətini açmaq üçün kommunist əxlaqında ictimai və şəxsi olanın qarşılıqlı münasibətini, ictimai və şəxsi mənafeyin təkə və ümuminin dialektik nisbətində aşkara çıxan xüsusiyyətlərini öyrənməyin böyük əhəmiyyəti vardır.

Marksizm klassikləri ictimai və şəxsi olanı vahid ictimai tarixi prosesin iki tərəfi kimi nəzərdən keçirmişlər. İnsanların şəxsi keyfiyyətləri cəmiyyətdə formalaşır, cəmiyyətdə yaşayıb cəmiyyətdən kənarında durmaq mümkün olmadığından, onun keyfiyyətləri dərhal ictimai məzmun kəsb edərək cəmiyyət üzvlərinin malı olur. Cəmiyyətdə xüsusi məqsəd və meyllər yarandıqda şəxsi mənafe formalaşır. Bu isə siniflərin, xüsusi mülkiyyətin əsasında meydana çıxır. Şəxsi mənafe müəyyən sinfin məqsədlərini özündə əks etdirsə də, onu sinfi mənafe ilə tam eyniləşdirmək, ictimai mənafeyi isə sinfi mənafeyin məcmusu adlandırmaq düzgün olmazdı. Yalnız o sinfin

mənafeyi ictimai mənafe səviyyəsinə yüksələ bilir ki, həmin sinif ictimai-tarixi prosesdə mütərəqqi, inqilabi rol oynaya bilsin. Bu mənada kapitalizm cəmiyyətində fəhlə sinfinin mənafeyi cəmiyyətin ictimai mənafeyi hesab oluna bilər. Çünki təkcə proletariat öz qarşısında yüksək ictimai məqsədlər – xüsusi mülkiyyəti ləğv etmək, istismarı aradan qaldırmaq, ədalətli cəmiyyət – kommunizm cəmiyyəti qurmaq məqsədlərini qoyur.

İctimai mənafeyin mahiyyətindən danışarkən göstərmək lazımdır ki, o, ictimai inkişafın tələbatı ilə bağlı olduğundan, onu şəxsin, ictimai sinif və qrupların mənafeyindən ayırmaq, təcrid etmək qeyri-mümkündür. İnsanın şəxsi mənafeyini cəmiyyətdən ayrılıqda təsəvvür etmək olmaz. Çünki şəxsi mühit ictimai mühitin bir hissəsidir, şəxsin özü isə ictimai münasibətlərin məcmusudur. Buna görə də ictimai mənafe əgər cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatının real inkişaf imkanlarını, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafının mütərəqqi meyl və məqsədlərini ifadə edərsə, şəxsi mənafe, həmin prosesdə ayrıca bir fərdin meyl və məqsədlərini ifadə edir. Şəxsi mənafe fərdin öz mövcudluğunda və azad inkişafında onun maddi və mənəvi məqsədlərini özündə əks etdirir, şəxsin təkcə ictimai mühiti ilə deyil, onun həm də şüur səviyyəsinin, dünyagörüşünün inkişafı ilə bağlıdır.

Sosializm cəmiyyətində ictimai və şəxsi mənafeyin ümumiliyi, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin vahid iqtisadi əsasının olması ilə şərtlənir. Cəmiyyətin iqtisadi əsasını təşkil edən ictimai mülkiyyət insanlar arasındakı münasibətlərin yeni tipini formalaşdırır. İctimai baza əsasında vahid, ümumi mənafe yaranır, qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq münasibətləri insanların əməli fəaliyyətinin, davranış və rəftar normalarının tənzimçisinə çevrilir. Sov.İKP Proqramında deyildiyi kimi, “hər şey insan üçün, insanın rifahı naminə” məqsədini qarşısına qoymuş bizim cəmiyyətimizdə “ictimai həyatda və ailə həyatında insanlar arasında asılılıq və bərabərsizlik münasibətləri yox olub gedir.

Hər bir vətəndaşın şəxsi ləyaqətini cəmiyyət qoruyur”¹, ictimai və şəxsi mənafeyin birliyi təmin olunur.

Sosializmdə ictimai və şəxsi mənafeyin ahəngdarlığı əməyin xarakterinin dəyişməsinə, əmək prosesində insanlar arasındakı əlaqə və münasibətlərə, onların davranış və rəftar normalarına güclü təsir edir. Hər şeydən əvvəl, əməyə və ictimai mülkiyyətə münasibətin özündə köklü dəyişiklik yaranır. Belə ki, sosializmdə ictimai sərvəti artıran, sosialist mülkiyyətini və Sovet dövlətinin qüdrətini möhkəmlətməyə yönəldilən əmək fəaliyyəti prosesi insana öz ictimai borcunu dərk etdirir, ona şəxsi mənafeyini ictimai mənafeyə tabe etməyi öyrədir.

İnsanın şəxsi mənafeyi ictimai mənafeyə tabe etdirməsi artıq sovet adamının xarakterik xüsusiyyətinə çevrilmiş və qanunauyğun bir hal olmuşdur. Bu hal cəmiyyət üzvlərinin psixik xarakterində, mənəviyyatında ümumi cəhətləri daha da inkişaf etdirmiş, onlarda mənəvi sima ümumiliyinin, mənəvi-siyasi birliyin yaranmasına güclü təsir göstərmişdir. Bu prosesdə onların davranışlarında, adət və yaşayışlarında da ümumi cəhətlər yaranmış və inkişaf etmiş, kollektivçilik, yoldaşlıq, dostluq, qayğıkeşlik, əməksevərlik kimi əxlaqi keyfiyyətlər, yeni davranış qaydaları formalaşmışdır.

Lakin bu deyilənlər sosializmdə hələ ictimai və şəxsi mənafe arasında ziddiyyətin tamamilə aradan çıxması, cəmiyyət üzvlərində tam ümumi sima, sosialist davranış qaydalarının bərqərar olması demək deyildir. Ölkəmizdə hələ də öz əməli fəaliyyətində yalnız öz şəxsi mənafeyini düşünən, ictimai rifah qayğısına qalmaq hisslərindən məhrum olan adamlar vardır. Belə adamlar xüsusi mülkiyyətçilik hissləri ilə yaşayır, cəmiyyətə az verib, ondan daha çox qoparmaq istəyirlər. Buna görə də partiya tələb edir ki, bu sahədə əsas vəzifə şəxsi mənafeələrin ictimai mənafeələre uyğun gəlməsini təmin edən

---

¹ Sov. İKP proqramı. cəh. 120.

konkret ideya-tərbiyə işləri aparmaq lazımdır.

Ölkəmizdə ictimai tərəqqi prosesində obyektiv surətdə istehsal münasibətlərinin tələbinə uyğun olaraq, “ictimai” və “şəxsi anlayışlarının” məzmunu getdikcə dəyişir, onlar bütün zəhmətkeş xalqın maddi və mənəvi tələbini ödəmək haqqındakı qayğı kimi çıxış edir. “Hər şey insan üçün, hər şey insan naminə” – sosializmdə ictimai mənafeyi təmin edən prinsiplərin əsası budur, yeni cəmiyyətin şüarı belədir.

Sosializmdə şəxsi mənafe də yeni mahiyyət kəsb edir. Sosializm cəmiyyətində anadan olmuş yeni insan, həyatının mənasını bəşəriyyətin azad olmasında görməklə, şüurlu olaraq dərk edir ki, cəmiyyətin rifahı, onun özünün və yaxın adamlarının da rifahı deməkdir. O dərk edir ki, ictimai mənafe dedikdə, bu həm də onun özünün şəxsi mənafeyi deməkdir. Odur ki, hazırda sovet adamlarının sırasında ümumdövlət mənafeyini, ictimai mənafeyi şəxsi mənafedən üstün tutmaq adı davranış formasına, adı şüurun təzahürlərindən birinə çevrilməkdədir.

Kommunizm qurucusunun əxlaq kodeksinə nəzər salarkən, hər şeydən əvvəl, diqqəti bu cəhət cəlb edir ki, buradakı prinsiplər ictimai məzmun daşıyır və mahiyyət etibarı ilə ümumi ilə xüsusi, ictimai ilə şəxsinin vəhdətini ifadə edir. Bu prinsiplər bir-biri ilə daha sıx surətdə bağlıdır, şəxsiyyətlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin müxtəlif tərəflərini açır. Doğrudan da, kommunizm işinə sədaqət, sosialist Vətəninə və sosializm ölkələrinə məhəbbət elə bir mənəvi məqsəddir ki, onsuz şəxsi və ictimai mənafehlərin vəhdəti haqqında danışmaq artıq olardı. Cəmiyyətin rifahı üçün vicdanlı əmək, ictimai mülkiyyətin saxlanması və artırılması üçün qayğı, ictimai və şəxsi mənafehlərin sosializmdə əməli olaraq həyata keçirilməsini təmin edən əsas vasitələrdir. İctimai borcun dərk edilməsi, ictimai münasibətlərin pozulmasına qarşı barışmazlıq sovet adamının şüurlu surətdə öz şəxsi mənafehlərini ictimai

mənafelərə tabe edən, daim inkişafda olan yeni mənəvi stimuldur. Həmin prinsiplər əsasında formalaşan əxlaq normalarına yiyələnmiş adamların davranışında ümumbəşəri meyllər, ideyalar əsas yer tutur. Belə mühitdə yetişən şəxsiyyət həmişə yüksək ideallarla yaşayır. O öz şəxsi mənafeyini daim sosializm və kommunizm uğrunda mübarizə ilə əlaqələndirir ki, bu mübarizədə, nəhayət etibarı ilə ancaq sinfi məqsədləri deyil, həm də mütərəqqi, ümumbəşəri mənafeləri də ifadə edir.

İctimai mənafə ilə şəxsi mənafeyin vəhdətini təmin etmək üçün yüksək mənəvi vasitələrdən biri də cəmiyyətin rifahı üçün lazım olan vicdanlı əməkdir. Əmək insan üçün həmişə zəruriyyət olaraq qalır. K.Marks göstərir ki, əmək prosesi bütün ictimai formasiyalara aid olan insan həyatı üçün daimi, təbii şərtidir. Cəmiyyətimizdə əmək tək-cə maddi deyil, həm də mühüm mənəvi amildir. Yalnız sosializm cəmiyyəti üçün əməyin belə bir məzmun kəsb etməsi xarakterikdir, tarixi zərurətdir. Əməyə vicdanlı münasibət köhnə cəmiyyət adamlarında da olmuşdur. Lakin bu münasibətin əsasında şəxsi mənafə, fərdi rifah dururdu. Ümumi rifah üçün vicdanlı əməyə gəldikdə isə bu, yalnız sosializm cəmiyyətində mümkündür.

“İşləməyən dişləməz” prinsipi zəhmətkeşlər tərəfindən bir çox əsrlər bundan əvvəl irəli sürülməsinə baxmayaraq, bizim əxlaq kodeksində nəinki saxlanılır, hətta özünün qəti və mütləq formasını tapır, adi mənəvi normaya, davranış prinsipinə çevrilir. V.İ.Lenin göstərir ki, bizim quruluşumuzda bu prinsip ən sadə və ən aydın həqiqət olaraq qalır.

Beləliklə, sosializm cəmiyyəti ilk dəfə olaraq əməyi sözdə yox, əməli işdə yeni əxlaqi münasibətlərin əsasına qoymuşdur. Təbiidir ki, sosializmdə əməyin tərbiyəvi əhəmiyyəti dəyişmişdir. Burjua cəmiyyətində fəhlələr “ən xeyirxah, ən insani xüsusiyyətləri əməkdə deyil, inqilabi mübarizədə bürüzə verirlər, çünki onların öz insani hisslərini təzahür etdirmələri

üçün heç bir başqa sahə yox idi”¹.

Sosializm cəmiyyətində əmək yüksək mənəvi tərbiyənin də əsasında durur. Yaradıcı əməkdə iştirak etmədən şəxsiyyətin mənəvi inkişafı mümkün olmur. Nəinki yüksək ideallarla qovuşan mənəvi fəaliyyət, həmçinin adi davranış normaları, hətta intim əxlaqi hisslər – məhəbbət, dostluq, ailəyə bağlılıq və başqaları öz kökləri ilə insanın əmək fəaliyyəti dairəsi ilə bağlıdır. Bu prosesdə yetişən insan öz əməli fəaliyyətində, davranışlarında əməyi yüksək mənəvi borc hesab edir, o hətta ağır fiziki əməyə belə özünün hərtərəfli yüksəlişinin təminatı kimi baxır.

Fərdi və ictimai mənafehlərin düzgün olaraq uzlaşması təkcə əməyə kommunist münasibəti bəsləməklə deyil, həm də əldə edilmiş ictimai sərvəti qoruyub saxlamaq və artırmağa hər bir vətəndaşın daimi qayğı göstərməsi əsasında mümkündür. Hələ sovet hakimiyyətinin ilk günlərində V.İ.Lenin zəhmətkeşlərə müraciət edərək demişdir: “Torpağı, taxılı, fabrikləri, alətləri, məhsulları, nəqliyyatı göz bəbəyi kimi qoruyub mühafizə edin – bundan sonra bunların hamısı tamamilə sizin malınız, ümumxalq malı olacaqdır”.²

Əxlaq kodeksinin ictimai sərvəti qoruyub saxlamaq və ona qayğı bəsləmək prinsipi indiki şəraitdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu prinsip sosialist mülkiyyətinin kommunist mülkiyyətinə və ictimai mənafehin bütün cəmiyyət üzvlərinin mənafehinə çevrilməsinə imkan verən mənəvi-ideoloji amilə çevrilir. Bu prosesdə cəmiyyət tərəfindən insanın üzərinə düşən və insan tərəfindən yerinə yetirilməsi zəruri borc sayılan normalar yaranır, hər bir şəxs ictimai mənafe uğrunda öz borcunu anlayır.

Hazırda ictimai və şəxsinin qarşılıqlı münasibəti məsələsinə dair iki baxışla rastlaşmaq olur. Onlardan biri, kollektivçiliyi və ya ictimai mənafeyi bütövlükdə cəmiyyət üzvlərinin ümumi

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 2, сәh. 438.

² V.İ.Lenin. Əsərləri, 26-cı cild, səh. 302.

mənafeyi kimi, şəxsin iradəsini bütöv kollektivə və ya cəmiyyətə mütləq tabe etdirmək, həm də güclə tabe etdirmək kimi başa düşür. Digər baxışa görə isə, kollektivçilik elə bir mənəvi hiss hesab olunur ki, burada insan ictimai və fərdi mənafeləri harmonik surətdə qovuşdurur. Əlbəttə, hər iki baxış yanlış və məhduddur. Əvvəla, tabeçilik haqqında yuxarıda da qeyd etdik ki, sosializm heç zaman şəxsi, xüsusi halları rədd etmir, lakin bu heç də hərc-mərclik və ya şəxsi iradənin mütləq azadlığı mənasında da başa düşülə bilməz. Şəxsiyyətin ümumi məqsədlərə tabeçiliyi müsbət haldır, lakin bu iradi olmalı, şəxsi məqsədlərin ictimai mənafeyə könüllü tabe edilməsi formasında olmalıdır. Deməli, bu tabelik şüurlu olmalı, fərdin hansı kollektivə, nə məqsədlə tabeliyi məsələsini əhatə etməlidir. İkinci hal isə, bu güncü real vəziyyətdən çıxış etməməyə, utopizmə qapılmağa bərabərdir. Bu sahədə əsas məqsəd ictimai və şəxsi mənafeləri düzgün əlaqələndirməkdən, şəxsi mənafeyin ictimaiyə şüurlu tabeçiliyini təmin etməkdən ibarət olmalıdır. Burada məcburiyyətə və şəxsinin alçaldılmasına yol vermək olmaz. Beləliklə, insan davranışlarının inkişafı və zənginləşməsi prosesində ictimai və şəxsi mənafeyin güclü təsiri vardır. Şəxsi mənafe yüksək ideallarla, kommunist ictimai mənafeyi ilə qovuşduqda, mütərəqqi ictimai məzmun kəsb etdikdə, onda insan davranışlarında yüksək insani münasibətlər – humanizm, kollektivçilik, qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq, xalqlar dostluğu, beynəlmilətlilik və s. kimi mənəvi keyfiyyətlər əks olunur. Şəxsi mənafe fərdi mühiyyətdən, şəxsin öz həyatı haqqında qayğılarından kənara çıxmıdıqda, xüsusilə dini fərdiyyətçilik əxlaqının təsirinə düşdükdə, insan davranışlarında da kiçik şəxsi hisslərlə yaşamaq, həmişə ancaq öz qayğısına qalmaq, xüsusi mülkiyyətçilik hisslərinə qapılmaq halları özünü göstərir. Belə olduqda sadə davranış və rəftar qaydalarında dini hərəkətlər: ailədə dini ayinlərin icra edilməsi, qadına dini münasibət qalıqlarından uzaqlaşmamaq, uşaqları dini görüşlərin təsirində

böyütmək, dini davranış qaydalarına və şəriətin tələblərinə əməl etmək və s. yenə də təzahür edir. Buna görə də hazırda zəhmətkeşlərin yüksək şüurluluq və ateist tərbiyəsində onların ictimai mənafe uğrunda, ictimai borcu dərk etmək və ondan irəli gələn vəzifələri şüurlu surətdə yerinə yetirməyə girişmək ruhunda tərbiyə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

III fəsil

KOMMUNİZM QURUCULUĞU, İDEAL VƏ QƏHRƏMANLIĞIN TƏBİƏTİ

§ 1. KOMMUNİZM QURUCUSU VƏ ONUN İDEALI

Sosializm cəmiyyətinin hazırkı inkişaf mərhələsində kommunizm qurucularının hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və yüksək kommunist ideali əsasında tərbiyə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sov.İKP Proqramında göstərildiyi kimi kommunizm qurucusu əxlaqi saflığı, mənəvi zənginliyi və fiziki kamilliyi özündə üzvi surətdə birləşdirməlidir. Bu təkamülün özünü kommunist idealından kənarında təsəvvür etmək olmaz.

Marksizm baniləri insan fəaliyyətinin ifadəsi olan idealın ictimai münasibətlərdən bilavasitə asılılığını, ictimai münasibətlərin təkmilləşməsilə insanların ictimai ideallarının da ona müvafiq surətdə dəyişdiyini göstərmişlər. Onların fikrincə ictimai münasibətlərdən bilavasitə asılı olan ideal daim təkmilləşir, inkişaf edir və yeni məzmun kəsb edir.

İnsan qarşısına həmişə konkret vəzifə qoyur və özü üçün ideal müəyyən edir. İdealsız insan həyatı mənasız və sönük görünərdi. Müəyyən mənada demək olar ki, cəmiyyətdə ictimai tərəqqinin özünü idealsız təsəvvür etmək olmaz.

İdeallar ictimai və şəxsi həyatın bütün sahələrində yaranır. Mahiyyət etibarı ilə ən dərin məzmunu malik olan ideal ictimai həyatın yüksək səviyyədə təşkili ilə üzvi surətdə bağlı olur. Kommunist ideali insan tələbatının elə yüksək təşkilidir ki, burada əmək fəaliyyətinin özü şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında həlledici rol oynayır, həyatın birinci və zəruri tələbatına çevrilir. İdeal kamilliklə bağlıdır, kamillik isə adi bir an deyil, prosesdir. İctimai münasibətlərin dəyişilməsindən asılı olaraq ideallar da

dəyişir, özünün nisbi və mütləq tərəflərinin bir-birini zənginləşdirməsi, tamamlaması əsasında daha da kamilləşir.

İdealın mütləq tərəfi isə, qeyd etmək lazımdır ki, o bir tərəfdən ictimai idealın həyata keçirilməsi nəticəsində cəmiyyəti əsaslı sıçrayışlara gətirir, şəxsiyyətin əsil xoşbəxtliyini təmin edir, digər tərəfdən isə cəmiyyətin kommunist münasibətləri əsasında daha da kamilləşməsi üçün qarşıda sonsuz imkanlar açır.

Kommunizm ictimai idealı düzgün elmi marksizm təliminə əsaslanmaqla siyasi, estetik və əxlaqi ideallardan ibarət hissələrə ayrılır və cəmiyyətin iqtisadi təməlinin xarakterinə müvafiq surətdə həyata keçirilir.

Siyasi ideal cəmiyyətin dövlət quruluşunun təkmilliyi və onun təşkili ilə bağlıdır. Estetik ideal ən yüksək estetik normaların həyata keçirilməsi haqqında və ona nail olmanın yolları haqqında konkret təsəvvürlərdir. Əxlaqi ideal ən yüksək mənəvi keyfiyyətlərin, insani xüsusiyyətlərin bərqərar olması ilə bağlıdır: etik planda əxlaqi ideal qəbul olunmuş normaların məcmusu kimi formalaşmış, insanların davranış qaydalarını əhatə edir.

K.Marks və F.Engels mücərrəd ideal konsepsiyasını rədd edərək, idealı proletariatin sinfi mübarizəsi və məqsədi ilə əlaqələndirmiş, onu əmək fəaliyyətinin üsulları və cəmiyyətin əmək bölgüsünün tələbatı ilə əlaqələndirməyin zəruriliyini qeyd etmiş, onun timsalında ictimai tərəqqi yolunda şəxsiyyətin mənəvi silahını görməyi tələb etmişlər.¹

V.İ.Lenin idealın sinfi təbiəti haqqında məsələni dərinləndirən işləmiş fəhlə hərəkatının obyektiv məqsədi, mənəviyyətin ən yüksək meyarı kimi kommunist idealının əhəmiyyətini aşkara çıxarmışdır. O qeyd edirdi ki, kommunist elə adamdır ki, o, “qarınqululuq prosesləri” ilə qane ola bilməz, adamlar üçün

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, сәһ. 420-421.

ideal lazımdır, ideallar onların gündəlik həyat simvoludur. V. İ. Lenin ideal haqqında xalqılığın liberal xırda burjua utopizmini kəskin tənqid edərək yazırdı: “İdeallar” gərək ən yaxşı və yaxın yollar düşünməkdən ibarət olmasın, kapitalizm cəmiyyətində gözümüzün qarşısında “ictimai siniflərin şiddətli mübarizəsinin” vəzifə və məqsədlərini müəyyən etməkdən ibarət olsun”¹. V.İ.Lenin qeyd edirdi ki, zəhmətkeşlərin öz ideallarına çatmaq yolunda əldə etdikləri nailiyyətlərin meyarı olaraq, onların öz arasında sosialist ideallarının yayılması dərəcəsinə qəbul etmək lazımdır. Ölkəmizdə kommunizm quruculuğu dövründə əməkçi insanların ideali yüksək inkişaf zirvəsinə çatır. Onların bu idealları özündə həyatın gözəlliyini də ehtiva edir.

Zəhmətkeşlərin həyat və maddi mənafeləri ilə əlaqədar olaraq sosialist idealının Lenin xarakteristikası böyük metodoloji əhəmiyyətə malikdir. V.İ.Lenin qeyd edirdi: “Ən yüksək idealları iqtisadi mübarizədə iştirak edənlərin özlərinin mənafeyi ilə... “məhdud” və xırda həyatı məsələləri ilə... qırılmaz surətdə birləşdirə bilməsəniz, bu idealların qiyməti bir qara quruşdur”².

Deyilənlərdən aydın olur ki, V.İ.Lenin zəhmətkeşlərin ictimai ideallarını mübariz partiyalıq mövqeyindən elmi surətdə təhlil etmiş, onun proletariyatın sinfi mübarizəsi ilə bağlılığını sübut etmiş və fəhlə sinfinin ictimai idealının sinifsiz kommunizm cəmiyyəti qurmaqdan ibarət olmasını göstərmişdir. Onun fikrincə zəhmətkeş kütlənin mənafeyi ictimai ziddiyyətlərin inqilab yolu ilə həll edilməsini tələb edir. V.İ.Lenin “Xalqılığın iqtisadi məzmunu və Struvenin kitabında onun tənqidi” adlı əsərində “Real şəxsiyyətlərin real fikri və hisslərini biz hansı əlamətlərlə təyin etməliyik?” – sualına cavab kimi bu məsələdən danışaraq yazırdı: “Aydındır ki, bu yalnız

---

¹ V.İ.Lenin. Əsərləri, 1-ci cild, səh. 408.

² Yenə orada. Səh. 408-409

belə bir əlamətdən ibarət ola bilər: həmin şəxsiyyətin fəaliyyətləri, – lakin yalnız ictimai “fikir və hadisələrdən” bəhs olunduğu üçün bunu da əlavə etmək lazımdır: şəxsiyyətlərin ictimai fəaliyyətləri, yəni ictimai faktlar”.¹ “İnsana özünün özü haqqında dediyi və ya düşündüyünə görə deyil, onun işinə görə qiymət verirlər”.²

İnsanların mənəvi simalarının təkmilləşdirilməsində fəal qüvvəyə çevrilmək üçün ideal, təkcə insanların ən gözəl münasibət formaları haqqında sadəcə arzu deyil, eyni zamanda insanların əxlaq nöqtəyi-nəzərindən bütünlüklə dəyişməsinin son məqsədi və şəxsiyyətin zəruri keyfiyyətlərə nail olmasına imkan verən daxili fəaliyyət proqramı olmalıdır.

Əxlaqi ideal üçün ən səciyyəvi cəhət onun gələcəyə doğru məqsədəuyğun yönəlməsidir. İdeal, şüurun bir elementi olmaqla gerçəkliyə, həyata nisbətən ikincidir, onları özündə əks etdirir. O, insanın ictimai-tarixi praktikası ilə üzvi surətdə əlaqədardır və maddi nehmətlər istehsalı prosesinin nəticəsi, yekunu kimi formalaşır. İnsan fəaliyyətini qeyri-canlıların fəaliyyətindən fərqləndirən mühüm xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onun fəaliyyətinin nəticəsi qabaqcadan ideal surətdə beyində mövcud olur. “Biz əməyi ancaq insana məxsus bir fəaliyyət olması kimi nəzərdə tuturuq. Hörümçək də toxucunun işini xatırladan bir iş görür, bal arısı da şam qayırmaq məharətilə bəzi memarları utandırır. Lakin lap əvvəldən ən pis memarla ən yaxşı bal arısı arasında bir fərq vardır ki, memar hələ mumdən şam hazırlamazdan əvvəl bunu öz beynində qayırtıb hazırlamış olur. Əmək prosesinin sonunda əldə ediləcək nəticə, hələ proses başlamazdan əvvəl, xəyalən, yəni işçinin təsəvvüründə mövcud olur”.³

Deməli, insanlarda əmək fəaliyyəti nəticəsində onun son

---

¹ V.İ.Lenin. Əsərləri, 14-cü cild, səh. 225.

² Yenə orada. 1-ci cild, səh. 424

³ K.Marks. Kapital, 1-ci cild, səh. 130.

nəticəsini təsəvvür etmək imkanı, real həyatı dəyişdirmək təsəvvürü yaradır, beləliklə də o, real gerçəkliyin dəyişdirilməsi prosesində öz yerini düzgün müəyyən edə bilir.

İdeal daim artmaqda olan insan tələbatının surəti, tənzimləyicisi və nəhayət, daşıyıcısıdır, maddi tələbatın ödənilməsinin müəyyən səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır: “Qayğıya mübtəla olan, ehtiyacı olan insan, hətta ən gözəl mənzərəni belə görə bilmir”.¹ Sosializm cəmiyyətinin iqtisadi əsası kommunist ideali ilə gerçəkliyin dərin uyğunluğunu şərtləndirir. Lakin kommunizm ideali ilə mövcud gerçəkliyin uyğunluğu düzxətli deyil, mürəkkəb və ziddiyyətli bir prosesdir. İctimai prosesin prinsip və tələbatının əməli surətdə həyata keçirilməsi idealla gerçəkliyin uyğun gəlməsinə bəzi hallarda kömək edir, bəzi hallarda isə mane ola bilər. İdeal və gerçəklik arasındakı ziddiyyət hər şeydən əvvəl, mütərəqqi və qabaqcıl olan yeninin təsdiqi ərəfəsində, onun köhnəliyə qarşı mübarizəsi prosesində özünü göstərir.

İdeal sanki cəmiyyətlə bərabər inkişaf pillələrini addımlayır. M.Qorki yazırdı: “həyat hələ mövcud olmayan, lakin gerçəkliyə çevrilməsi mümkün olan ideali əldə rəhbər tutaraq təkmilləşməyə doğru gedir. Gerçəklik həmişə idealın təcəssümüdür. Biz onu ona görə inkar edirik, dəyişdiririk ki, gerçəkliyə təcəssüm etmiş olduğumuz ideal bizi daha təmin etməyir, biz artıq öz təsəvvürümüzə başqasını, daha yaxşısını yaratmışıq, başqasına malikik”.²

İnsanları kommunizm ruhunda tərbiyə etməyin başlıca vəzifəsi şəxsiyyətdə marksizm-leninizm dünyagörüşünün formalaşmasından, onun mənəvi-siyasi şüurunun inkişafından, - onda kommunizm qurucusuna xas olan mənəvi keyfiyyət və hisslərin yaradılmasından ibarətdir. L.İ.Brejnev Sov.İKP XXIV

---

¹ Дж. Вико. Основания новой науки об общей природе наций, Л., 1940, с. 290.

² М. Qorki. Əsərləri, 13-cü cild, səh. 385.

qurultayına hesabat məruzəsində demişdir: “Geniş zəhmətkeş kütlələrində kommunist dünyagörüşünü formalaşdırmaq, onları marksizm-leninizm ideyaları əsasında tərbiyələndirmək partiyanın bütün ideya-tərbiyə işinin canıdır.

Lakin hətta ən qabaqcıl ideologiya da yalnız o zaman real qüvvəyə çevrilir ki, kütlələrin şüuruna hakim kəsilsin, onları fəal işlərə sövq etsin, gündəlik davranış normalarını müəyyən etsin”.¹

Kommunist əxlaqı isə idealı şəxsiyyətin dünyagörüşünün bir hissəsidir, daha doğrusu, onun əxlaq görüşləridir².

Əgər belə isə əxlaqı idealın hamı üçün eyni olduğunu söyləmək olarmı? Cəmiyyət hamı üçün eyni dərəcədə zəruri olan əxlaq normaları hazırlamalıdır və yaxud da hər bir kəs müstəqil olaraq özünə bu və ya digər davranış xətti seçməlidirmi? Bizcə bu suallara bir mənalı cavab vermək olmaz, hamının eyni dərəcədə cəsur, mətin iradəli, yaxud dar düşüncəli, qorxaq olmasına səy göstərmək, bir növ tərbiyədə ehkamçılığa gətirib çıxarır.

A.S.Makarenko tərbiyənin həm ümumi, həm də “standart” proqram üzrə hazırlanmasının zəruriliyindən bəhs edərək yazırdı ki, tərbiyə etdiyim adamın cəsur, yaxud da qorxaq olacağı haqqında düşünmürdüm. Mən bu məsələdə belə bir “standarta” istinad edirdim ki, hər kəs əməksevər, qorxmaz, mərd, vətənpərvər olmalıdır³.

İdeal əsasən ümumi bir prinsip kimi çıxış edir, ümumi mənafeyin, yüksək məqsədin son ifadəsi, həyatın mahiyyətini, səadəti dərk etməyə kömək göstərən müvafiq təşəbbüsün son hədudu kimi formalaşır, gözəlliyin, ictimai həyatın bütün sahələrinin və ümumiyyətlə şəxsiyyətin özünün hərtərəfli

---

¹ Sov. İKP XXIV qurultayının materialları, səh. 89—90.

² Bax: Ju. İ. Selikova. Kommunist idealı və şəxsiyyətin mənəvi inkişafı, avtoreferat, 1967, səh.24

³ Bax: A. S. Makarenko. Əsərləri, 1-cild., cəh. 119.

təkmilləşməsinin nümunəsi kimi çıxış edir.

Beləliklə, əgər ideal boş söz deyilsə, özündə heç bir təbii əsasla malik olmayan arzular modelini təcəssüm etdirmirsə, onda o özünə qarşı təmənnəsiz xidmət tələb edir. Odur ki, ideala xidmət etmək yalnız parlaq qəhrəmanlıq nümunəsi göstərmək məqsədini qarşıya qoymaq deyil, hər şeydən əvvəl, bu və ya digər sahədə öz ictimai vəzifəsini namusla, vicdanla yerinə yetirməkdən ibarətdir. Başqa sözlə cəmiyyət qarşısında öz borcunu dərk etməkdən ibarətdir.

İnsan həyatda idealsız yaşaya bilməz. Çünki ideal insanın gələcəyə münasibətini ifadə edir, onun həyat proqramını müəyyən edir, inkişafın perspektiv imkanlarını aşkara çıxarır. Real həyatla bilavasitə bağlı olan yenini özündə əks etdirməyən ideal həqiqi ideal deyildir. İdeala xüsusi məna, yüksəklik, romantiklik verən cəhət də məhz budur, bununla da o arzusunun ifadəsinə çevrilir, gözəllik ideali ilə ayrılmaz surətdə birləşir. Bütün bunlar isə ideala əxlaqi tərəqqinin stimulu olmağa imkan verir.

İdealda insanların enerjisini qat-qat artıran, onların həyatın məqsədi haqqında dəqiq təsəvvür əldə etməsinə imkan yaradan, şəxsiyyətin həyat planlarında və təşəbbüsündə öz ifadəsini tapan böyük vadaredici qüvvə toplanmışdır. Odur ki, gənclərin yüksək ideallar ruhunda tərbiyəsinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. L.İ.Brejnev Sov.İKP XXIV qurultayında demişdir: “Mərkəzi Komitə bütün ideoloji işimizi gücləndirməyi və ən əvvəl kommunist ideallarını, quruculuğumuzun konkret vəzifələrini daha fəal və məqsəd aydınlığı ilə təbliğ etməyi zəruri hesab edir. Qurultayımızın qərarlarının məna və əhəmiyyətinin zəhmətkeşlərə dərinləndirilməsi yaxın vaxtlarda partiyanın təbliğat və kütləvi təşviqat işində əsas yerlərdən birini tutmalı olacaqdır. İdeya əqidəmizin bütün gücünü geniş zəhmətkeş kütlələrinə tamamilə yetirməyi həqiqətən bacarmaq, sovet adamının kommunist tərbiyəsi işinə lazımınca, həqiqi

yaradıcılıqla yanaşmaq – bu sahədə başlıca vəzifələrimiz, bax bunlardır”¹.

İdeallar həmişə müəyyən ictimai münasibətlərin nəticəsi olmuşdur. Sınıf və ictimai mənafeələr onlarda həmişə öz əksini tapmış, mövcud dövrün siyasəti, ideologiyası, fəlsəfəsi və incəsənəti ona həmişə müəyyən təsir göstərmişdir. Bütün bunlar idealların əsas xarakteristikasını verir, onların mahiyyətini aşkar edir. Kommunist ideali öz təbiətinə görə humanistdir. O, insanların arzusunun həyata keçirilməsinə, mənəvi qüvvəsinin aşkara çıxarılmasına kömək edir, insan münasibətinin gözəlliyini təsdiqləyir, vətəndaşlıq hisslərini formalaşdırır, zəhmətkeşlərdə düşmənlərinə qarşı barışmazlıq ruhu tərbiyə edir.

§ 2. QƏHRƏMANLIĞIN TƏBİƏTİ HAQQINDA

Müasir elmi-texniki inqilabın genişləndiyi və ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə öz təsirini artırdığı bir dövrdə estetik inikas problemləri marksist-leninçi qnoseologiya məsələləri ilə uzlaşan, tədqiq edilməsi zəruri olan problem kimi qarşıya çıxır. Bədii yaradıcılıq və inikasın ən başlıca məsələlərindən birisi gerçək həyatda və incəsənətdə qəhrəmanlığın nisbəti məsələsidir ki, bu həm qədim dövr mütəfəkkirlərinin, həm də bu problemlə məşğul olan digər filosof, sosioloq və estetiklərin diqqət mərkəzində durmuşdur və durur.

XVIII əsr görkəmli italyan mütəfəkkiri C.Viko qəhrəmanlığı tamamilə qədim Yunanıstan tarixindəki “qəhrəmanlıq dövrü” ilə əlaqələndirirdi. Mifologiyada öz əksini tapmış qəhrəmanlara adi insanlardan qat-qat fərqli qüvvə isnad verilirdi, onlar bəşər cinsinin səadəti naminə başqalarının görə bilmədiyini işi görə bilirdilər. Bu cür qəhrəmanlar allahlar

---

¹ Sov.İKP XXIV qurultayının materialları, səh. 97.

tərəfindən himayə edilirdi. Vikonun fikrincə qəhrəmanlıq yalnız bəşər mədəniyyətinin lap əvvəlki dövrünə, yəni “qəhrəmanlar dövrünə” aid olan bir haldır. C.Viko bəşər tarixini dövrləşdirərkən “qəhrəmanlıq dövrünü” “allahlar dövrü” ilə “insanlar dövrü” arasında yerləşdirir və bu cür dövrləşməni bütün xalqların, millətlərin hökmən keçməli olduğu qanunauyğunluğ hesab edirdi. O özünün yaşadığı burjua cəmiyyətini xarakterizə edərək yazırdı: “Qəhrəmanlıq vətəndaşlığın öz təbiətinə müvafiq şəkildə indi qeyri-mümkündür... Ona görə də belə nəticəyə gəlmək olar ki, qəhrəmanlığı bizim sözüümüz mənasında zülm edilən xalqlar istəyir, filosoflar öyrənir, şairlər xəyal edir, lakin vətəndaşlıq təbiəti... bu qəbildən olan xeyirxahlığı bilmir”¹. Əlbəttə, Viko qəhrəmanlıq probleminin hərtərəfli təhlilini verə bilməsə də, onu ictimai inkişaf, cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluğu ilə əlaqələndirirdi ki, bu da onun müsbət cəhəti idi.

Maarifçilik dövrü Vikonun həmin konsepsiyasını qəbul edərək onu xeyli dərinləşdirmiş və ona konkret praktiki xarakter verməyə çalışmışdır. Təsadüfi deyil ki, böyük Fransa inqilabı antik dövrün ləyaqətli qəhrəmanlarının irəli sürdüyü şüarlar altında keçmişdi. Fransa inqilabının rəhbərləri antik tarixin bədii və əxlaqi misalları ilə xalq kütlələrinə qəhrəmanlığı öyrətməyə çalışmışdılar. K.Marks və F.Engels Fransa inqilabı rəhbərlərinin bu cəhdlərini dəfələrlə qeyd etmişlər.²

Alman klassik fəlsəfəsinin ən görkəmli nümayəndəsi Hegel Vikodan və maarifçilik dövrünün mütəfəkkirlərindən fərqli olaraq qəhrəmanlığa daha konkret yanaşmış, onu tək-cə və ümuminin nisbəti miqyasında həll etməyə çalışmışdır. Hegelin fikrincə, Qədim Yunanıstanda şəxsiyyət cəmiyyətlə öz substansional əlaqəsinə görə xarakterizə olunur. Burada fərd öz-özündən ayrılmamış, cəmiyyətdən təcrid edilməmişdir, o öz

¹ Дж. Вико. Основания новой науки об общей природе наций. сәh. 290.

² Бах: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 2. сәh. 135; Соч., т. 8, сәh. 120.

ailəsinin, tayfasının, qəbiləsinin üzvüdür. “O, özünün babaları kimdirsə, odur”, o, həmçinin müstəqildir və onun “fəaliyyəti heç bir müstəqil mövcud olan qanuna, qərara və məhkəməyə tabe olmadan özü üçün qanundur”.¹ Onların bir fərqli cəhəti də ondan ibarətdir ki, onlar ictimai və dövlət məqsəd və vəzifələrini özlərinin şəxsi işi üçün yerinə yetirirlər. Bu “məqsədlər istər hüquqi, istər zəruri və dövlət məqsədləri olsun, onlar bu məqsədi öz şəxsi işi kimi yerinə yetirirlər”.²

Buradan Hegel qəhrəman xarakterinin bütövlüyü və özfəaliyyəti nəticəsini çıxarır. Onun fikrincə hər bir müasir adam öz hərəkətlərinin yalnız bəzi nəticələrinə cavabdehdirsə, qəhrəman xarakteri hərfiyyə bütünlük hərəkətlərin nəticəsinə cavab verir. “Müstəqil, möhkəm və bütöv qəhrəman xarakteri günahı bölmək istəmir və obyektiv əmələ (işə – Q.T.) subyektiv arzunu qarşı qoymağı bilmir”.³

Beləliklə, Hegelə görə xalqların həyatındakı qəhrəmanlıq dövrləri xeyirxah şəxsiyyətlər tərəfindən, onların fiziki və əxlaqi keyfiyyətləri tərəfindən yaradılmır, əksinə fərdlərin cəmiyyətlə əlaqələrinin konkret xüsusiyyətləri ilə, cəmiyyətin və dövrün xarakteri ilə yaranır. Ona görə də bu cür dövrlərin aradan çıxması ilə qəhrəmanlıq üçün lazım olan zəmin də aradan çıxır. Qəhrəmanlıq olmayan dövrlərdə substansional başlanğıc şəxsiyyətdən ayrılır və öz ifadəsini dövlətdə tapır. “Dövlətdə artıq qəhrəmana yer yoxdur: sonuncuya (yəni qəhrəmana – Q.T.) yalnız qeyri-mədəni vəziyyətlər dövründə rast gəlmək olur”.⁴

Beləliklə, bu barədə Hegelin fikirlərini yekunlaşdırsaq, aydın görürük ki, o, qəhrəmanlıq probleminə ilk dəfə tarixi nöqtəyi-nəzərdən yanaşmış, ona mütləq ruhun öz ifadəsi kimi baxmış və deməli, insanla cəmiyyətin real əlaqəsini mütləq

---

¹ Гегель. Соч., т. 12, М., 1938, сәh. 189.

² Гегель. Соч., т. 7, сәh. 112.

³ Гегель. Соч., т. 12, сәh. 192.

⁴ Yenə orada. Sәh.112.

ruhun fonunda mistikləşdirmişdir. Bu mənada Hegel dəqəhrəmanlıq kateqoriyasına sözün ciddi elmi mənasında tam aydınlıq verə bilməmişdir.

XIX əsrin ortalarında bu problem ingilis tarixçisi Tomas Karleyl tərəfindən tamam yeni istiqamətdə işlənməyə başlanılır. F.Engels onun qəhrəmanlıq probleminə həsr etdiyi kitabını qiymətləndirərək yazırdı: “İngiltərədə keçən il meydana çıxan qalın kitablar və nazik kitabçalar içərisində Karleylin kitabı yeganə kitabdır ki, insan hissələrinə toxunur, insan münasibətlərini təsvir edir və özündə insancasına fikir tərzinin möhürünü gəzdirir”.¹

F.Engels T.Karleylin əsərinin ləyaqətli cəhətlərini qeyd etməklə yanaşı, onun konsepsiyasının çıxış nöqtəsinin əsassızlığını da göstərirdi. Çünki o, qəhrəmanlardan və tarixi prosesdə qəhrəman olanlardan danışmaqdan daha çox, qəhrəmanlara pərəstişdən söhbət salır və beləliklə də, obyektiv gerçəklikdə qəhrəman olan onun görüş dairəsindən kənar qalırdı. T.Karleylin əsərinin bu zəif tərəfi xalqçılığın ideoloqu N.K.Mixaylovski tərəfindən də tənqid edilmişdir. “...Qəhrəmanlar, qəhrəmanlara pərəstiş və tarixdə qəhrəman başlıqlı kitabda, nə qədər qərribə görünsə də, biz “qəhrəman” sözünün tamamilə tutarlı tərifini tapa bilmirik”.²

T.Karleylin kitabının məğzi əsasən qəhrəmanı allaha, əsrarəngiz bir qüvvəyə çevirməkdən, sadə zəhmət adamlarını, tarixin əsil yaradıcılarını isə onların icraçılarına çevirməkdən, cəmiyyət və şəxsiyyət, habelə böyük şəxsiyyət arasındakı real nisbəti “böyük adamların” xeyrinə həll etməkdən ibarətdir. “Dünya tarixi yalnız böyük adamların tərcümeyi-halından ibarətdir”.³

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 1, сәһ. 572.

² Н. К. Михайловский. Сочинения, т. 2, СПб, 1846, сәһ. 371.

³ Т. Карлейль. Герои, почитание героев и героическое в истории. Изд. 3-е, СПб, сәһ. 47.

T.Karleylin bu müddəaları bizə nə qədər qəribə görünsə də, işin əslində onun sinfi mövqeyinin təyinedicisi kimi çıxış edir, yaşadığı dövrdə burjua cəmiyyət quruluşuna mənəvi cəhətdən bəraət vermək cəhdini sübuta yetirir. Təsadüfi deyil ki, T.Karleylin 1848-ci il Fransa inqilabına həsr etdiyi “Müasir pamflet”ində (1850-ci il) həmin mövqeyi çox bariz şəkildə ifadə etmişdi. K. Marksın sözləri ilə desək, burada “Dahiyyə pərəstiş... dahi tərəfindən tərk edilir. Yalnız bircə pərəstiş qalır”¹.

Bütün başqa məsələlərdə olduğu kimi, bu sahədə də marksizm problemi həll etməyin açarını verərək göstərdi ki, tarixi ayrı-ayrı “böyük adamlar”, “dahilər” deyil, real canlı şəxsiyyətlər yaradır. “Tarix heç nə etmir, o “hec cür hədsiz sərvətə malik deyildir”, o “heç bir döyüzlərdə vuruşmur”. “Tarix” deyil, məhz insan, gerçək, canlı insan bütün bunları edir, – bax gör, hər şeyi edən, hər şeyə malik olan və hər şey uğrunda mübarizə aparan kimdir. “Tarix” öz məqsədlərinə çatmaq üçün insandan bir vasitə kimi istifadə edən xüsusi bir şəxsiyyət deyildir. Tarix öz məqsədlərini təqib edən insanın fəaliyyətindən başqa bir şey deyildir”².

İnsan fəaliyyətinə gəldikdə o, ictimai münasibətləri qanunları əsasında inkişaf edir, insanlar bu qanunları kəşf və dərk etmək əsasında öz əməli fəaliyyətlərində bundan səmərəli surətdə istifadə edir, həmin qanunların fəaliyyət mexanizminin imkan verdiyi dərəcədə dünyanı dəyişdirirlər. Deməli, öz mahiyyəti etibarlı ilə ictimai münasibətlərin məcmusu olan insan ictimai inkişafın obyektiv qanunlarının imkan verdiyi dərəcədə dünyanı dərk edir, onu inqilabi surətdə dəyişdirir. K.Marksın “Feyerbax haqqında tezislər”ində öz ifadəsini tapan bu fikir yeni cəmiyyət – kommunizm cəmiyyəti qurmaq uğrunda mübarizə aparan, öz tarixlərinin əsil yaradıcısı olan geniş xalq kütlələrinin qəhrəmanlığını izah etmək və başa düşmək üçün açar rolunu

---

¹. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 7, сәһ. 269.

². К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 2, сәһ. 102.

oynayır.

Deməli, marksizm qəhrəmanlıq problemini bütün əvvəlki dövrlərdəkindən fərqli olaraq tarixin obyektiv gedişi ilə əlaqələndirmiş, “kütlə”, “qəhrəman”, “şəxsiyyət” anlayışlarını tək-cə və ümuminin dialektik nisbəti fonunda həll etmişdir. K.Marks və F.Engels göstərirlər ki, həqiqi mənada qəhrəman şəxsiyyət tarixin öz gedişi ilə meydana çıxır, o insan fəaliyyətindən kənarında deyil, məhz ictimai fəaliyyətdə təzahür edir. Məhz buna görə də insanın özünü başqalarının mənafeyi naminə qurban verməsinin ən ali forması olan qəhrəmanlıq və fəaliyyət tarixdən ayrı götürülə, ondan abstraksiya edilə bilməz, eyni zamanda onu əlçatmaz norma kimi, arzu edilən (xəyaldə nəzərdə tutulan) obraz kimi də qələmə vermək olmaz. Həm qəhrəmanlıq, həm fəaliyyət tarixə, onun obyektiv qanunauyğunluğuna tabedir, ondan törəmədir, onun əsasında inkişaf edir. Marksizm üçün həm də fəaliyyət və qəhrəmanlığın icra olunmasının formal momenti deyil, habelə onun motivi, məzmunu və mahiyyəti də vacibdir. Çünki ictimai-sinfi təhlilsiz nəinki qəhrəman və qəhrəmanlıq problemini düzgün həll etmək, hətta həmin məsələləri irəli sürmək düzgün olmaz. Ona görə də qəhrəmanlıq problemini təhlil edərkən onun baş verdiyi şəraiti, onun kimə qarşı və ya kimin mənafeyi naminə edildiyini bir sözlə qəhrəmanlığın strukturasını açmaq lazımdır.

Qəhrəmanlıq insanın fiziki, əqli və mənəvi qüvvələrinin hədsiz dərəcədə sərf edilməsi əsasında çətinlik və maneələrin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş hərəkətinin ən yüksək növüdür. Biz insan qüvvələrini sadalayarkən fiziki qüvvənin adını birinci çəkdik. Bəlkə qəhrəmanlıq yalnız fiziki qüvvənin sərfi ilə əlaqədardır? Əlbəttə, yox. Fiziki qüvvə qəhrəman üçün başlıca şərt olsa da, onun mənbələri, onu törədən səbəblər, onu istiqamətləndirən amillər aşkar edilməsə, biz birtərəfliliyə yol verərik. Onda biz fiziki qüvvəyə malik olan adamları, məsələn, güləşçiləri, boksçuları, ağırlıq qaldıranları cəsarətlə qəhrəman

adlandırılmalı olardıq. Deməli, yalnız öz fiziki qüvvəsini sərf edən adamları deyil, onu öz əqli və mənəvi qüvvələri ilə birləşdirərək bəşəriyyətin, insanlığın xeyrinə yönəldərək alicənab hərəkət edən adamları qəhrəman adlandırmaq olar.

Lakin qəhrəmanlığa yönəldilən hərəkətin strukturunda yalnız fiziki qüvvəyə istinad edənləri tənqid etməklə, biz qəhrəman üçün fiziki qüvvə sərfini birtərəfli şəkildə inkar etmək fikrində də deyilik. Qəhrəman üçün fiziki qüvvə nəinki lazımdır, hətta zəruridir. Bu cür zəruri olan fiziki qüvvə bəşəriyyət tərəfindən işlənilib hazırlanan etik normalarla, davranış qaydaları ilə, insan psixologiyası ilə əlaqədar olan digər komponentlərlə əlaqəli şəkildə götürüldükdə problem öz aydınlığı ilə qarşıya çıxır. həmin komponentlər isə müxtəlifdir. İlk növbədə bu möhkəm iradə, mərdlik, möhkəmlik, dözümlülük və inadkarlıqdan ibarətdir. Sınıf mübarizə şəraitindən, konkret tarixi dövrdən və konkret situasiyadan asılı olaraq yuxarıda göstərilən komponentlərdən birisi həlledici rol oynayır və qəhrəmanlığın tipini müəyyənləşdirir. Çox hallarda həmin əlamətlər birlikdə çıxış edərək qəhrəman şəxsiyyətin mahiyyətinin göstəricisinə çevrilir.

Həmçinin fiziki qüvvə ilə qəhrəmanlığın qarşılıqlı nisbəti və onunla bağlı olan digər məsələlər qəhrəmanlığın təzahür formalarından birisi kimi çıxış edən iradi coşma ilə həll edilir. Problemə dialektikcəsinə yanaşsaq, aydın olar ki, iradi coşğunluq döyüşün, mübarizənin həlledici dövrlərində zərurət kimi ortaya çıxır. Məsələn, Brest qalasının ölməz müdafiəçilərinin, faşizmə qarşı mübarizə aparan sovet vətənpərvərlərinin qəhrəmanlığının mahiyyəti iradi coşğunluqda təzahür etmişdi. Lakin qələbəyə heç bir ümid olmadığı bir şəraitdə, hətta məğlub edildikdən sonra baş verən iradi coşğunluğa heç cür bəraət vermək olmaz. Çünki bu cür iradi coşğunluq yalnız əvəzsiz qurban verməklə nəticələnir. Əksər hallarda isə qələbə üçün edilən qəhrəmanlıq hərəkətində,

iradi coşqunluqda qəhrəmanın özünü qurban verməsi labüd olsa da, onu qəhrəmanlıq üçün ümumi qanunauyğunluq hesab etmək düzgün olmaz. Qəhrəmanın qələbə naminə özünü qurban verməsi konkret tarixi şəraitdən, məkan və zamandan asılıdır. Məsələn. V.V.Vorovskinin dediyi kimi, 80-90-cı illərdə Rusiyadakı ictimai mübarizə zamanı qəhrəmancasına həlak olmaq, başlıca əhəmiyyət qazanmaqla “ictimai mübarizədə ən qiymətli fakt” kimi çıxış edirdi. Lakin aşkar inqilabi çıxışlar dövründə qəhrəmanlıq kütləvi xarakter daşdığı bir zamanda “özünü qurban vermək qəhrəmanlığın müstəsna əlaməti olmaqdan çıxmışdı. Kütləvi qəhrəmanlıq dövründə özünü qurban verməklə fərdi qəhrəmanlıq göstərmək asket olmaq gerçəkliklə əlaqəni üzmək deməkdir”.¹

Deməli, özünü qurban vermək son hədd olmaqla məqsədə çatmaq üçün başqa yol olmadıqda, bir nəfərin həyatı hesabına minlərlə adamın həyatı xilas edildikdə mümkün olan qəhrəmanlıqdır. Ölüm xatirinə ölüm yalnız özünə qəsd edənlər üçün xarakterikdir. Həqiqi qəhrəmanın ölümü özünü qurban verməsi ilə həmişə böyük insani məqsədlərlə bağlı olmalıdır. Bu hal daxilində sosialist humanizmi özünü qurban verməyi bəraətləndirir, ona səsləyir, mənasız və məqsədsiz özünü qurban verməyi, özünə qəsd etməyi pisləyir.

Məlumdur ki, bütün azadlıq mübarizələrində və ictimai inqilablarda şüurlu surətdə özünü qurban verən qəhrəmanlar olmuşdur. Qəhrəmanlar öz xalqının, sinif və partiyasının qazandığını qoruyub saxlamaq üçün şüurlu surətdə ölümə gedirdilər. Bu cür özünü qurban verən qəhrəmanları tarix və xalq heç zaman unutmur, onların xatirəsini əziz tutur və adlarını əbədləşdirir. K. Marks qələbə uğrunda mübarizədə öz canlarını qurban verən Paris kommunarlarının qəhrəmanlığına heyran olaraq yazmışdı: “Bu parisilələrdə nə qədər çeviklik və tarixi

---

¹. В. В. Воровский. Литературно-критические статьи. М., 1956, сәһ. 287.

təşəbbüs var... Tarix buna oxşar başqa qəhrəmanlıq timsalı tanımır”.¹

Qəhrəmanlıq yalnız dediklərimizdə deyil, habelə dözümlülükdə, möhkəmlik və inadkarlıqda da təzahür edir. Bunsuz heç bir bəşəri fəaliyyət sona qədər müvəffəqiyyətlə başa çata bilməz. Göstərilən bu qəhrəmanlıq xarakterini insan təbiətlə mübarizədə, əmək fəaliyyətində, ictimai sinfi döyüşlərdə özünə atribut etmişdir. Yalnız zahirən belə görünə bilər ki, qəhrəmanlıq insan hisslərinin ani situasiyasında, insan iradəsinin gücü ilə baş verir. İşin əslində bu belə deyildir. Qəhrəmanlıq üçün böyük və inadkar mübarizə, əmək, fiziki və mənəvi cəhətdən möhkəmlik və saflıq tələb olunur. V. İ. Lenin yazır: “Mətinlik, səbat, yüz dəfə sınaqdan keçirib yüz dəfə islah etmək və necə olursa-olsun məqsədə çatmaq əzmi, qətiyyəti və bacarığı – bu keyfiyyətləri proletariat özündə Oktyabr inqilabınadək 10, 15, 20 il ərzində yerinə yetirmişdir, bunları hələlik inqilabdan sonra iki il ərzində misilsiz məhrumiyyətlərə, aclığa, dağınıq və fəlakətlərə dözməklə yetişdirmişdir. Proletariatın bu keyfiyyətləri proletariatın qalib gələcəyinə rəhndir”.²

Bu iradi keyfiyyətlər arasında oxşarlıq çoxdur. Onlardan biri digərindən yalnız ayrı-ayrı çalarlarına görə və ya təzahürünün intensivliyinə görə fərqlənirlər. Ona görə də biz onların hamısını birkə götürürük. Məsələn, ayrıca bir həyati qəhrəmanlıq halı üçün bu keyfiyyətlərdən hansının qəhrəmanlığı xarakterizə etməsini demək çətindir. İstənilən qəhrəmanlıqda həm dözümlülük, həm möhkəmlik, həm də inadkarlıq vardır. Məhz bu cəhətlərə görə qəhrəmanlıq halını təhlil edərkən bu iradi keyfiyyətləri vəhdətdə götürmək lazımdır. Fiveyskinin “Ölümdən güclülər” adlı heykəltəraşlıq əsərində bu öz əksini daha yaxşı tapmışdır. Burada üç sovet adamı təsvir edilmişdir.

---

¹. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 15, сәh. 88.

². V.İ.Lenin. Əsərləri, 30-cu cild, səh. 537.

Onlardan ikisi qeyri-bərabər ölüm-dirim vuruşunda hədsiz dərəcədə gücdən düşmüş və üçüncü yoldaşına söykənərək güclə ayaq üstə dururlar. Onların yaşamağa ümidləri azdır. Çünki onları indi güllələyəcəklər. Lakin onlar düşmən qarşısında alçalmır, ondan aman istəmirlər. Onlar ayaq üstə dururlar və elə bir qüvvə yoxdur ki, onları diz çökməyə məcbur etsin. Burada üç qəhrəman sovet əsgərinin dözümlülük və möhkəmliyi hədsiz aydınlıqla verilmişdir. Qəhrəman xarakterinin göstərilən keyfiyyətlərinə dair misalların sayını artırmaq olardı. Lakin misal gətirmək və misal oyunu oynamaq müəyyən bir məsələnin sübut edilməsi olmadığından, deyək ki, konkret şəraitdən, ictimai inkişafın real gedişi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq qəhrəmanlığın xarakteri də dəyişir, bir halda möhkəmlik, başqa bir halda inadkarlıq, digər halda sadəcə olaraq susmaq onu xarakterizə edir.

İndiyə qədərki qısaca izahatımızda biz qəhrəmanlığı gerçəklikdəki fəaliyyətlə əlaqələndirirdik. İndi isə görək bədii və elmi yaradıcılıqla bağlı olan sahələrdə bu hal nə vəziyyətdədir. Bəzi idealist konsepsiya mövqeyində duran müəlliflər bu suala tamam mənfi cavab verir. Onlar göstərilər ki, elm və bədii yaradıcılıq sahəsində qəhrəmanlıqdan danışmaq düzgün deyil. A. Reno yazır: “İnsan öz ideyaları ilə bütün dünyanı yenidən yarada bilər. Lakin bu çox güman ki, qəhrəmanlığı yox, dahiliyini aşkara çıxarır. Bu Xristofor Kolumb yox, İsaak Nyutondur”.¹ V.İ.Leninin sədaqətli şagirdi A.V.Lunaçarski bunun əksinə mövqedə duraraq rus inqilabçı-demokratlarının şəxsinə göstərir ki, “Belinski mərdlik, şəxsi şücaət, mübarizlik xüsusiyyətlərinə malik idi. Lakin o, bunları əldə qılıncla yox, qələmlə büruzə verirdi və daxilən həmişə hazır idi ki, bu qələmi terrorçuların vuruşmaya gedərkən əllərinə götürdükleri silahla əvəz etsin”.²

---

¹ Армон Рено. Героизм, СПб, 1896, сәh. 6.

² А. В. Луначарский. Героизм и индивидуализм, М., 1925, сәh. 34.

Doğrudan da, əqli əmək sahəsinin adamları da bəşəriyyət tərəfindən tanınan böyük elmi kəşfləri və ölməz hünərləri ilə, şübhəsiz, qəhrəmanlıq etmişlər. Onların əsərləri insan qüvvələrinin hədsiz dərəcədə sərf edilməsi əsasında yaradılmışdır. Bunlardan hər birisinin A.V.Lunaçarski demişkən yeri gəlsə, belə bir zərurət ortaya çıxsə, qələmi odsaçan silahdan da güclü ola bilər. Deməli, dahi və qəhrəman arasında keçilməz sədd çəkmək düzgün deyil. İşin əslində yeni bir ideyanı irəli sürmək və ya onu müdafiə etmək adi bir qəhrəmanlıq hərəkətindən qat-qat artıq cəsarət, mətinlik və iradə tələb edir. Məgər heliosentrik təlimin yaradıcılarından birisi C.Brunonun öz ideyasını axıracan müdafiə və təsdiq etməsi üstündə inkvizisiya tonqalında yandırılması, öz ideyaları uğrunda mübarizədə hədsiz dərəcədə əzab və əziyyətlər çəkən böyük rus inqilabçı-demokratları Belinskinin, Çernişevskinin, Dobrolyubovun həyatı, faşizmin canlı hökmranlığı dövründə ona qarşı cəsarətlə açıq-aşkar mübarizə edən bolqar kommunisti Georki Dmitrovun, Moabit həbsxanasında hədsiz məşəqqətlərə məhkum olan tatar şairi Musa Cəlilin həyatları yüksək qəhrəmanlıq nümunəsi deyilmi?

Deməli, istər gerçəklikdə, istərsə ədəbiyyatda, incəsənətdə və elmdə qəhrəmanlıq konkret-tarixi şəraitdən asılı olaraq konkret-əmali xarakter daşıyır və hər bir dövrün, situasiyanın səciyyəvi cəhətləri ilə yanaşı müxtəlif məzmunu və müxtəlif təzahür formalarına malik olur. Bütün bunları nəzərə almadan nə gerçəklikdəki qəhrəmanlığı, nə də onun inikasını başa düşmək və müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün deyildir.

IV fəsil

İCTİMAİ HADİSƏLƏRİN İDRAKINDA RİYAZİ METODLARIN VƏ MODELLƏŞDİRMƏNİN ROLU

§ 1. İCTİMAİ-İQQISADI HADİSƏ VƏ PROSESLƏRİ MODELLƏŞDİRMƏK İMKANI VƏ ZƏRURİLİYİ HAQQINDA

İctimai hadisələr maddi aləmdəki bütün hadisə və proseslərdən mürəkkəbi və yüksək inkişafa malik olanıdır. İctimai hadisə və proseslərin, xüsusilə ictimai münasibətlərin mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi burada baş verən səbəb-nəticə asılılıqlarının xətti deyil, habelə qeyri-xətti xarakter daşması, çox hallarda zərurətin səbəb-nəticə kəsişmələri nöqtəsində təzahür etməsi onu öyrənmək və təsvir etməkdə özünəməxsus idrak metodu və formalarının tətbiqini tələb edir. Bu metodlardan biri hadisə və proseslər haqqında ümumi təsəvvürə malik olmaq, ictimai həyatın mürəkkəb və ziddiyyətli mənzərəsi içərisində onların ölçüsünü müəyyənləşdirməyə imkan verən modelləşdirmədir.

Modelləşdirmə metodu hadisələrin keyfiyyət məzmunundan sərfnəzər edərək, onların kəmiyyət münasibətlərini abstrakt şəkildə öyrənir. Onun obyekt

hadisələrin keyfiyyət spesifikasiyi mənasında ciddi surətdə müəyyənləşdirildiyindən, onun həddləri müəyyən miqyaslarla məhdudlaşdırıldığından, bu metod demək olar ki, bütün öyrənilən digər obyektlərdə tətbiq oluna bilər.

Elmlərin K.Marks tərəfindən vaxtı ilə qeyd olunmuş riyaziləşməsi sözün əsil mənasında indi çox geniş vüsət və sürət alır. P.Lafarq K.Marks haqqında öz xatirələrində yazır ki, K.Marks göstərirdi ki, “elm o zaman öz həqiqi təkmilliyinə çatacaqdır ki, o, riyaziyyatdan istifadə edə bilsin”.²³⁷

K.Marks “Kapital” əsərində özünün iqtisadi nəzəriyyəsini müəyyənləşdirərkən riyazi aparatdan geniş şəkildə istifadə etmiş, onun vasitəsilə kapitalist istehsal üsulunun əsas iqtisadi qanunları ifadə edilmiş və dərinlən mənimsənilmişdir. Lakin buna baxmayaraq bir sıra burjua iqtisadçıları (R.Kempbell, A.Nove və başqaları) iddia edirlər ki, Marksın “dəyər nəzəriyyəsi riyaziyyatın əsas qanunları ilə ziddiyyətə girir və dəqiq riyazi təhlilin tətbiqi yalnız burjua iqtisad elmləri mövqeyinə keçməklə mümkün ola bilər”.²³⁸ İqtisadi fikrin inkişafında ekonometriyaya onlar yüksək əhəmiyyət verərək iddia edirlər ki, burjua iqtisad elmləri öz inkişafının yeni mərhələsinə daxil olmuşdur. İşin əslində ekonometriyanın nəzəri cəhətdən istinad etdiyi müddəalar əsassızdır. Burjua iqtisadçı və sosioloqları riyazi metod və modellər vasitəsilə kapitalizmin “qanunauyğun” inkişaf etdiyini izah etməyə cəhd edir, kapitalizmin qüsurlarını ictimai-iqtisadi quruluşun və iqtisadi münasibətlərin mahiyyətinə toxunmadan “müalicə etmək” üçün müxtəlif reseptlər hazırlamağa cəhd edirlər. Bununla da onlar kapitalizm təsərrüfatının qanunlarının dağıdıcı fəaliyyətini ört-basdır etməyə çalışırlar. Burjua sosioloqları xüsusi bir cəhdlə marksizm-leninizmin ictimai inqilablar nəzəriyyəsinə hücum edir, tarixi materializmin ictimai-iqtisadi formasiya məhsuldar

---

²³⁷ Бах: П. Лафарг. Воспоминание о Марксе. В сб.: «Воспоминание о Марксе и Знгельсе». М., 1956, сәһ. 66.

²³⁸ Бах: Экономисты и математики за круглым столом. М., 1965, сәһ. 65.

qüvvələr və istehsal münasibətləri, siniflər, dövlət və s. kateqoriyaların ifadətdiyi hadisə və proseslərin mühüm tərəflərindən yan keçərək ictimai inqilabları abstrakt-riyazi simvolika vasitəsilə izah etməyə cəhd edirlər. S.Dodd “Cəmiyyətin: ölçülməsi”, P.Raşevski “İctimai davranışın riyazi teologiyası” əsərində yüksək dərəcədə “elmlik” göstərərək ictimai inqilab nəzəriyyəsi yaratmağa çalışırlar. S.Dodd ictimai inqilabların bu cür modelini qurur:

burada $+> +\alpha(T^{-2}J)$, $i > 50\%$ — formulu ictimai inqilabları göstərir.

$> + \tau$ — işarəsi “normadan xaric” deməkdir, yəni inqilabın normal təkamül yolundan kənara çıxması deməkdir;

T^2 — zamanda yüksək sürətlə baş verən hadisədir;

J — əhali mədəniyyətinin böyük seqmentini təmsil edən istənilən bir göstəricidir;

$T^{-2} J$ — yüksək tezliklə baş verən hər hansı ictimai dəyişiklikdir;

i – dəyişikliyə məruz qalan sahənin artım göstəricisidir.

Bu formula ilə S.Dodd inqilabların göstəricisini müəyyənləşdirir. Onun fikrincə inqilabın baş verməsi üçün bu dəyişikliyə məruz qalan istənilən sahənin artımı 50%-dən yuxarı olmalıdır. ($i > 50\%$).

Bu modellə məhdudlaşmayaraq S.Dodd istənilən ictimai situasiyanı təsvir etmək üçün universal riyazi model qurmaq məqsədi ilə özünün 8 nəzəriyyəsini yaratmağa çalışır. Onun fikrincə ictimai situasiyalar bütün ictimai hadisələr üçün ümumi və eyni olan aspektlərə malikdir. S.Dodd “situasiya” anlayışı altında insanların müəyyən zamanda və məkanda özlərini aparmalarını nəzərdə tutmaq şərti ilə bütün situasiyaların əsas amillərini formula etməyə çalışır, bu məqsədlə öz modelinin aşağıdakı simvolikasını bizə təqdim edir: R-əhali; J-xarakteristikalar indeksi; T-zamanda dəyişiklik; i-məkanda dəyişiklik. Daha sonra istənilən ictimai situasiyanı təsvir etmək və öyrənmək üçün formula çıxarılır: $S = (T:J:i:R)$. Bu

formulanın mənası ondan ibarətdir ki, “istənilən kəmiyyət cəhətdən təsvir edilən ictimai situasiya (S) dörd göstəricinin birləşməsi kimi ifadə oluna bilər (T, J, j, R)”²³⁹

“İctimai situasialar model”indən aydın görmək olur ki, burada situasiaların əlaməti hədsiz dərəcədə abstraktlaşdırılır, onun haqqındakı mühakimələr isə sadəcə olaraq mənasızlığa gətirib çıxarır.

C.Moreno özünün “Kim axıracan yaşaya bilər?” adlı əsərində mülkiyyətçilərlə fəhlələr arasında gedən istehsal olunan məhsullar kimin olmalıdır mübahisəsini həll etmək üçün öz modelini təqdim edir. O yazır: “... Bu mübahisə sonsuz surətdə davam edir, çünki kapitalist deyir ki, maşınları, xammalı mən almışam, fəhlələri mən tutmuşam, ona öz əməyinə görə əmək haqqını mən verirəm, deməli, istehsal məhsulları mənə məxsus olmalıdır.

Fəhlə isə deyir ki, sənin (kapitalistin—red.) əldə etdiyin mənfəət bizim əməyimizin bəhrəsidir, deməli, məhsul bizə məxsusdur. Sizin aldığınız maşınlar bizim və yoldaşlarımızın əməyi ilə yaradılmışdır, onlar bizə məxsusdur”²⁴⁰

C.Morenonun fikrincə, fəhlələrlə sahibkarlar arasında olan bu mübahisəni aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı simvolikanı özündə birləşdirən “model” kara gələ bilər.

P – planetimizin təbii ehtiyatları—dağlar, çaylar, şaxtalar və s;

C – daimi yaradıcı proses;

S – allah tərəfindən insana verilən proseslərin öz-özünə, spontan gedişi.

İ – kainatın yuxarıda adları çəkilən hadisələrinin məxsusluğu;

I – əmək; g-qrup; t-zaman; h – bəşəriyyət; R – hazır məhsul.

C.Moreno özünün bu simvolikası əsasında “birinci

---

²³⁹ Ətraflı məlumat almaq üçün bax: E.V. Kalmeteev. Фетишизация числа, М., 1962

²⁴⁰ Дж.Морено. Социометрия. М.,1958, сәh.28-30

formul”unu şərh edir. Burada göstərilir ki, təbii ehtiyatlar, yaradıcı proses və onun öz-özünə baş verməsi heç kəsə məxsus deyildir, buna görə də onların kainata məxsusluğunu qeyd etmək olar.

$p \cdot s + S^1 = I$ “İkinci formula” isə göstərir ki, əmək prosesi insan qruplarında maddiləşmiş və müəyyən vaxt ərzində baş verdiyindən, istehsal prosesi bütövlükdə işləyən bəşəriyyəti təmsil edir. Deməli $1 + g + t = h$. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bütün istehsal məhsulları zəhmətkeş bəşəriyyət və universal (kainata məxsus) qüvvələr və ehtiyatlar tərəfindən yaradılır. Yuxarıda deyilənləri bir-birindən təcrid edən C. Moreno fəhlələrlə sahibkarlar arasındakı ziddiyyətləri həll etməyin son formulasını yaradırt $I \cdot h = R$

Bu cür nəzəriyyələrin əsassızlığı ondan ibarətdir ki, burada real hadisə və proseslərin idrakı zamanı faktlara, təcrübəyə istinad edilmir, yalnız riyazi fantaziyanın gücü ilə, riyazi formulalarla oynamaq yolu ilə materiyanın bir-birindən məzmunca fərqli hadisə və proseslərinin haqqında fikir yürüdülmür. Bu isə şeylərin, obyektiv gerçəkliyin inkişaf dialektikasına uyğun gəlmir.

Əlbəttə, müəyyən metodoloji mövqedən çıxış etmək və marksizm-leninizm təliminə istinad etmək şərti ilə bu və ya digər prosesin cərəyan etməsi xüsusiyyətlərini eksperimental şəkildə müşahidə etmək əsasında bu sahədə ciddi müvəffəqiyyətlər əldə etmək olar. Riyazi metodların ictimai elmlərə, o cümlədən sosiologiyaya nüfuz etməsi, mahiyyət etibarını ilə müasir elmin inkişaf xüsusiyyətlərini xarakterizə edən metodologiya və tədqiqat texnikasının inkişafında yeni bir mərhələdir.

Riyazi modellər konkret-sosioloji tədqiqatların təhlil edildiyi özünəməxsus məntiqi “süzgəc”dir ki, onun vasitəsilə nə əməli, nə də nəzəri əhəmiyyətə malik olmayan şey və hadisələri bir-birindən ayırd etmək, başqa sözlə, onlardan sərfnəzər etmək mümkündür. Məlumdur ki, elmi sübuta, tədqiq olunan amillərin dəqiqliyinə olan böyük maraqlar hadisələrin kəmiyyətə ölçülməsi,

müəyyənləşdirilməsi metodunu elmə gətirmişdir. Lakin, hətta ictimai-iqtisadi hadisələrin öyrənilməsi ilə əlaqədar olmayan ictimai elm nümayəndələrinin bir çoxu həm əvvəllər, həm də indi insanın subyektiv aləmi ilə əlaqədar olan bir sıra hadisələri (mənafe, tələbat, zövq, rəy, əhvali-ruhiyyə və s.) öyrənməkdə modelləşdirməyə, kəmiyyət ölçülərinin tətbiqinə birtərəfli skeptisist münasibət bəsləyirlər. İşin əslində göstərilən hadisələrin kəmiyyət etibarını ilə ölçülməsi, onların kvantifikasiyası, formalaşdırılması²⁴¹ ilə əlaqədar böyük və mürəkkəb çətinliklərlə bağlı olmasına baxmayaraq, bu çətinlikləri aradan qaldırmadan obyektiv və subyektiv amillər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni, subyektiv amilin öz daxilindəki ziddiyyətləri aşkara çıxarmaq qeyri-mümkündür. Lakin deyildiyi kimi ictimai hadisələri modelləşdirməklə əlaqədar bir sıra çətinliklər vardır. Bu çətinliklərdən, əvvəlcisi, ondan ibarətdir ki, müxtəlif qəbilli çoxlu miqdarda hadisələr arasında kəşifən mürəkkəb əlaqələrin müəyyən qrupa aid olan seçilmiş amillər vasitəsilə adekvat düzgün inikas etdirilə bilməməsi; ikincisi, bu zaman adekvat informasiya əldə edilməsi də mürəkkəbləşir; üçüncüsü, ictimai gerçəkliyin müxtəlif əlamətlərini müəyyənləşdirərkən riyazi xarakteristikalardan istifadə olunmasının tam aydın olmamasıdır; dördüncüsü, ictimai hadisə və proseslərin ehtimal xarakterli olması; nəhayət, tədqiqatın nəticəsinin interpretasiyasının çətinliyidir²⁴².

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq ictimai həyatın bir sıra mühüm sahələrində riyazi, statistik modellərin tətbiqi müəyyən müsbət nəticələr verir. İctimai-iqtisadi hadisə və prosesləri, vəzifələri modelləşdirmək cəhdləri bu modellərin tətbiqindən

---

²⁴¹ Ətraflı məlumat almaq üçün bax: А.Г. Здравомыслов. Методология и процедуры социологических исследований, М., 1969. Человек и его работа. М., 1967 г.

²⁴² Бах: К). Н. Гаврилец. Проблемы математического моделирования социальных процессов. В. ки.; «Социология и идеология». М., 1969; Количественные методы в социологии., М., 1966.

irəli gələn adekvatlıq problemi ilə toqquşduğundan, riyazi və ya statistik modelləşdirmə zamanı model qurmağın mərhələvi sxemindən istifadə etmək lazım gəlir: 1) tədqiqatın məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi (problemin qoyuluşu); 2) modelləşdirilən obyektin keyfiyyət təhlili; 3) çıxış informasiyalarının hazırlanması (məlumatların toplanması və onların işlənilməsi); 4) faktların kəmiyyət və keyfiyyətə seçilməsi (modelin parametrlərinin müəyyən edilməsi); 5) əlaqələrin riyazi formalarının müəyyənləşdirilməsi; 6) modelin həll edilməsi; 7) əldə edilən nəticələrin təhlili və interpretasiyası.

Bu dediyimiz mərhələlərin hər birində modelləşdirmə əməliyyatının özünəməxsus gedişi vardır. Hər şeydən əvvəl, problemin qoyuluşu böyük əhəmiyyətə malikdir. Cəmiyyətdə bir sıra vacib ictimai-iqtisadi problemlər qarşıya çıxır ki, onların düzgün qoyulub həll edilməsi həm ictimai planlaşdırılma üçün, həm də elmi proqnozlar verilməsi üçün böyük imkanlar yaradır. Buna görə də bu sahədə hər bir tədqiqatçı problemin qoyuluşu üzərində işləyərkən problem haqqında nəyin müəyyən olduğunu, nəyin müəyyənləşdirilməli olduğunu bilməli, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirməlidir. Bunun üçün hökmən zaman və məkan amilləri nəzərə alınmalı, modelləşdirilməli olan hadisə və proses (yəni obyekt) ətraflı təsvir edilməli, onun müxtəlif maddi sistemlər ierarxiyasında tutduğu mövqe aşkar edilməlidir. Məlumdur ki, istənilən sistemi yarım sistemə, yarım sistemi isə subyarım sistemə və i. a. bölmək olar. Bu və ya digər hadisə və prosesin təhlili onun kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarında ifadə olunmalıdır. Yalnız kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının bu cür vəhdəti istənilən tədqiqatı düzgün elmi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

İstənilən konkret hadisə və prosesin keyfiyyət təhlili özünün hədsiz dərəcədə mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Bu onunla əlaqədardır ki, hadisə və proses haqqında biliklərimiz yalnız ümumi müddəalarla məhdudlaşmamalıdır, onları ölçünün dərk edilməsinə qədər çatdırmaq lazımdır. Bu mərhələdə bütün

miqdarı xarakteristikaların düzgünlüyü və müəyyənliyi böyük rol oynayır.

Problem qoyulduqdan və modelləşdirilən sistemin (obyektin) keyfiyyət təhlili həyata keçirildikdən sonra çıxış informasiyalarının hazırlanmasından ibarət olan növbəti mərhələyə keçmək üçün imkan yaranır. Bu mərhələdə sistem haqqında bir sıra məlumatlar əldə edilir, onlar işlənib hazırlanır.

İnformasiyaların hazırlanması üçün prinsip etibarı ilə iki bir-birini tamamlayan metod mövcuddur. Bunlardan biri — çıxış məlumatlarını eksperimental yolla, digəri isə statistik məlumatların işlənib hazırlanması yolu ilə əldə etmək metodudur. Birinci metodun ikincisindən üstünlüyü alınan məlumatların təcrübə, sınaq yolu ilə əldə edilməsidir. Çünki bu metodu tətbiq edərkən tədqiqatçı eksperimentə məruz qalan hadisə və prosesin təmiz cərəyan etməsinə, onu qaranlıqlaşdıran cəhətlərdən sərfnəzər etməyə, yeri gəldikdə onu təcrid etmək imkanına malikdir..

Bu yolla o, obyekt haqqında səhih və dürüst məlumat əldə edir. Bununla yanaşı, ictimai eksperiment cəmiyyətin malik olduğu spesifik məzmun xüsusiyyətlərinə görə onun bütün sahələrini əhatə etmədiyindən, tədqiqatçı ona lazım olan informasiyanı hesabat materiallarından ibarət olan statistik mənbələrdən də götürə bilər. Buradan alınan məlumatlar obyektiv reallığın mahiyyətinə nüfuz etmək üçün şərait yaradır, onun əməli əhəmiyyəti də bundan ibarətdir.

Bu halda da, hər şeydən əvvəl, informasiyanın əldə edilən nəticələrin nəzərdə tutulan ehtimala uyğunluğu və baş məcmunu (representasiyanı) dürüst əks etdirməsi, ikincisi, informasiyanın öyrənilən baş məcmunun tipik əlamətlərinin əks etdirilməsi, üçüncüsü, informasiyanın kvantifikasiya edilməsi vacibdir. Kvantifikasiya ən ümumi mənada informasiyanın kəmiyyət təsviri deməkdir.

Faktların müəyyən məcmusunun seçilməsi mərhələsində müxtəlif amillər arasındakı əlaqələrin strukturasının formal

şəkildə təsəvvür edilməsi zərurəti ortaya çıxır. Müxtəlif amillər arasındakı əlaqələrin strukturasının müəyyənləşdirilməsi sütunlar nəzəriyyəsiindən istifadə edilməsini tələb edir ki, bu da müxtəlif amillər sistemini müəyyən sütunlarda formalizasiya yolu ilə müvafiq məntiqi strukturada düzməyə imkan verir. Müxtəlif əlaqələrin hipotetik sütunda tərtib edilməsi zəruriliyi tədqiqatçıını öyrənilən hadisə və prosesləri daha dərindən təhlil - etməyə məcbur edir. **Əgər X_1 amilinin X_2 amilinə təsiri müəyyən edilmişsə, onu $X_1 X_2$ şəklində, üç fazalı əlaqəni ($X_1; X_2; X_3$) isə $X_1 \rightarrow X_2, X_3$ şəklində ifadə etmək olar.** Bu halda biz X_1 -in X_2 -yə və X_3 -ə təsirini, habelə X_2 və X_3 -ün qarşılıqlı surətdə əlaqədar olan amillər olduğunu təsdiq etmiş oluruq.

Modelin reallaşması üçün olan metodlardan birinin seçilməsi, hər şeydən əvvəl onun mürəkkəbliyindən asılıdır, ona görə də ictimai-iqtisadi tədqiqatlarda müxtəlif növ əlaqə və asılılıqların xarakteristikası üçün yalnız tənliklərin bir növündən istifadə etmək olmaz. Öyrənilən hadisə və proses arasındakı dəyişənlərin riyazi tənliklər şəklində ifadə olunduğu əlaqələrin riyazi formasının müəyyənləşdirilməsi modelləşdirilmənin məsuliyyətli mərhələsidir. Bir sıra tənlik növləri özlərinin məntiqi mənasına və riyazi hesablamaların dəqiqliyinə görə başqa tənliklərdən fərqlənir və buna görə də ictimai-iqtisadi hadisələrin tədqiqində onlardan geniş surətdə istifadə olunur. Riyazi dil özü də müxtəlifdir. Məsələn, ən sadə modeldə üstlü asılılığı $U-ax^v$ şəklində ifadə etmək olar.

Lakin bu cür əyri növündən istifadə edilməsi böyük çətinliklərlə əlaqədardır, çünki V parametri tənliyə qeyri xətti şəkildə daxil olur. Eyni zamanda üstlü funksiya (əyrixətli) böyük çeviklik xüsusiyyətinə malik olub mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri daha asan anproksimasiya etmək imkanı verir. Bu funksiya ona görə əlverişlidir ki, loqarifləşdirmək yolu ilə onu xətti formaya gətirmək olur: $\log y = \log a + v \log x$ burada $\log y + y; \log a = a; \log x = x$ - lə əvəz edib $y = a + vx$ alırıq. Bu xətti forma qeyri-xətti formadan fərqli olaraq daha asan həll edilir. Başqa bir

sadə modeli, yəni $y = ax + v$ - dən ibarət düzxətt tənliyini götürək. Bu tənliyi geniş şəkildə belə ifadə etmək olar:

$y_i = \sum_{j=1}^i a_{ij} x_j + v_i$ bu ifadənin özünü də matris şəkildə ifadə etmək mümkündür:

$$y_1 = a_{j,1} x_1 + a_{1,2} x_2 + \dots + a_{1p} x_p + v^1$$

Bu tənliklərin həndəsi interpretasiyası düzxətt və ya hər hansı əyri xətt tipli ola bilər. İctimai-iqtisadi hadisə və proseslərin ifadə sluna bildiyi çoxlu digər tənliklər də vardır. Hər bir ayrıca hal üçün həmin tənliklərdən birinin tətbiq edilməsi keyfiyyət təhlilindən və riyazi anproksimasiyadan asılıdır. Butün hallarda tətbiq olunan tənliklər, bir tərəfdən, dəyişənlər arasındakı əlaqələrin əsas meylini düzgün əks etdirməli, digər tərəfdən isə sonrakı riyazi cəhətdən işlənilib hazırlanmaya imkan verməli və hədsiz dərəcədə mürəkkəb olmamalıdır.

Əlaqələrin riyazi formasından asılı olaraq modelin həll edilməsi üçün riyazi metod seçirlər. Bu metoda əsasən alqoritmlər və modeli həll etmək üçün proqram tərtib olunur. Modelin say etibarlı ilə həllini (az kəmiyyətli müşahidə ilə nisbətən böyük olmayan modellərin $N < 100$ miqdarı nəzərə alınmaqla) əl ilə də hesablamaq olar. Modelə 10—15 amili və ($N > 100$) miqdarda müşahidəni daxil etdikdə onun həll edilməsi praktiki cəhətdən qeyri-mümkün olur, bu halda modelin say hesablanması və həlli EHM köməklili ilə həyata keçirilir.

Nəhayət, modelləşdirmənin ən çətin və mürəkkəb mərhələsi informasiyanın təhlili və interpretasiyasıdır. Bu mərhələnin çətinliyi ondan ibarətdir ki, burada heç bir alqoritm və resept tətbiq etmək olmaz. Təhlil və interpretasiyanın mahiyyəti müxtəlif parametrlərin hesablanmış mənalının şərh edilməsidir. Bu cür təhlil və şərh isə tədqiqatçının riyazi və peşə hazırlığından asılıdır.

Burada ilk növbədə əldə edilən nəticələrlə irəli sürülən

hipotezlərin uyğunluğunu yoxlamaq lazımdır. Əgər onlar arasında uyğunluq meydana gəlsə, onda əldə edilən modeli sonrakı elmi-tədqiqat üçün faydalı saymaq olar. Əks halda hipotezlər dəyişilir və nəzərdə tutulan tapşırıq lap əvvəldən həll edilməyə başlanılır.

Yuxarıda dediklərimizə yekun olaraq qeyd edək ki, ictimai hadisə və prosesləri modelləşdirmək üsulu elmi idrakın imkanlarını artıraraq elmi tədqiqat üçün geniş meydan açır. İş burasındadır ki, konkret-sosioloji tədqiqatlarda modelləşdirmə metodundan istifadə etməyin zəruriliyi obyektin bilavasitə idrak üçün çətin müəssər olması ilə müəyyən olunur. Bu metoddan ictimai hadisə və proseslərin elmi surətdə planlaşdırılmasında, onlar haqqında proqnozlar verilməsində zərurətlə istifadə olunur. Modelləşdirmənin evristik əhəmiyyəti tədqiq və təhlil edilən obyektin yeni xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsindən ibarətdir. Modelləşdirmənin müvəffəqiyyəti modelin nə dərəcədə düzgün seçilməsindən və ya quraşdırılmasından asılıdır. Burada bir cəhətə fikir vermək lazımdır ki, modeldən əvvəl, hökmən ictimai-iqtisadi hadisələri ilkin surətdə öyrənmək, sonra isə onun modelini qurmaq lazımdır. Bunun üçün marksist-leninçi idrak nəzəriyyəsinin ümumi prinsipləri unudulmamalı, elmi idrakın digər metod və formalarından. əlaqəli şəkildə istifadə edilməlidir. Belə olduqda. ictimai-iqtisadi hadisələr həm zəruri surətdə modelləşdirilə bilər, həm də modelləşdirmə və riyaziləşmə” böyük fayda gətirir.

§ 2. İCTİMAİ TƏDQIQATLARDA RIYAZİ METOD VƏ HESABLAMA TEXNİKASI TƏTBİQİNİN FAYDALI YOLLARININ SEÇİLMƏSİNƏ DAİR

İctimai tədqiqatlarda riyazi metod və hesablama vasitələrinin tətbiq edilməsinin faydalı yollarını

müəyyənləşdirmək üçün hər şeydən əvvəl bu sahədə atılmış addımları, buraxılan nöqsanları və qazanılmış müvəffəqiyyətləri ehtiyatla qiymətləndirmək lazımdır.

Mövcud ədəbiyyatın qısaca xülasəsi ictimai tədqiqatlarda riyazi metod və hesablama texnikasının tətbiqində iki müxtəlif istiqamətin mövcud olduğunu göstərir. Birinci istiqamətin məqsədi sosiologiyada mövcud olan nəzəri təsəvvür və modellərdən əməli nəticələr çıxarmaqdan ibarətdir. Burada qazanılan müvəffəqiyyət kimi əməli vəzifələrin həllində vaxta qənaəti, habelə əldə edilmiş nəticələrin əbədiliyini qeyd edə bilərik. Bu istiqamətdə yalnız əvvəllər riyaziyyatda tətbiq olunmayan yeni metodlardan deyil, habelə elmi tədqiqatın digər sahələrində özünü doğrultmuş əlverişli metodlardan da istifadə edilməsi üçün böyük imkanlar açılır. Qeyd edək ki, riyaziləşmə prosesi struktur etibarını ilə ilk nəzərdə müxtəlif görünən bir sıra problemlərin müəyyən oxşarlığa malik olmasını aşkar etməyə böyük köməklik göstərir. Məsələn, əhali artımının inkişafını müəyyənləşdirən matrisa demoqrafik məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. Həmçinin, cansız predmetlərdən, deyək ki, dəmiryol vaqonlarından və ya yaşayış evlərindən ibarət olan populyasiyaların inkişafını proqnozlaşdırmaq olar və belə olduqda bu model sənayedə və şəhər quruculuğunda maddi ehtiyatlar probleminin öyrənilməsində də istifadə oluna bilər. Belə hallarda doğum norması toplama norması ilə ölümün göstəricisi isə xarab olma göstəricisi ilə əvəz olunur. Doğrudur, burada demoqrafiya və iqtisadiyyatda “yaradıcı kontaktlaşdırma” misalından istifadə olundusa, bu riyazi aparatın təkmilliyi nöqtəyi-nəzərindən nisbətən gənc elm sahəsi olan sosiologiyaya da eyni dərəcədə aiddir.

Lakin bu sahədəki nöqsan ondan ibarət olacaqdır ki, birincisi, prinsipcə nəzəri xarakter daşıyan ictimai-iqtisadi vəzifələri riyazi mənada qoyub həll etmək, ikincisi, əldə edilən nəticələri–ciddi mövqedən qiymətləndirmək olmaz. Çünki riyazi metod və hesablama texnikasının tətbiqi yolu ilə əldə

edilən nəticələr hər an ənənəvi nəzəri təsəvvürlərlə ziddiyyətə girə bilər və bu ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün bizim əlimizdə bu və ya digər meyar olmayacaqdır.

Xarici ölkələrin bir çoxunda “statistik sosiologiya”, “riyazi sosiologiya”, ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistika, informasiya nəzəriyyəsi, xətti proqramlaşdırma, oyunlar nəzəriyyəsi və s.-dən xalis terminoloji mənada praktiki surətdə istifadə etmək əsasında vacib sosioloji vəzifələri həll etməyi iddia edən əsərlər meydana çıxmışdır.²⁴³ Amerika statistiki Blise yazır: “Həqiqəti gizlətməyin ən faydalı vasitəsi, onu statistika cədvəli altında gizlətməkdir, statistika üsulu işlətmək və yalançı dəlilləri avtoritetlik və şübhəsizliyə iddia edən saysız və dolaşmaq sıralarda əsaslandırmaq lazımdır”.

Bizim fikrimizcə, riyaziyyatla oynamağı və onun yerli-yersiz siyasət sosiologiyasına aid olan məsələlərin həlli üçün amerikalı sosioloq və iqtisadçıları tərəfindən işlədilməsinin əsassızlığını sübut etmək üçün onlardan birini aydınlaşdırmaq maraqlı olar²⁴⁴.

R.P.Kettell qeyd edir ki, Rusiya indi və gələcəkdə müharibəyə böyük meyl göstərmiş və göstərir, bu hal qanunauyğundur. Onun fikrinə görə riyazi hesablamalarla bu fikri təsdiq etmək olar.

$R_w = 0,60 F_1 + 0,19 F_2 + 0,06 F_3$. Bu formulayı çıxarmaq üçün onun müəllifləri 69 ölkənin tarixini tədqiq etmiş, hər bir ölkə üzrə 80 indeks tərtib etmiş, bu indekslərə gəlir, boşanma və kəbinlərin münasibəti, siyasi qəsdlərin tezliyi, telefonların sayı və s. kimi göstəriciləri daxil etmişlər. Bu məlumatların hamısını ölçmək üçün ölkələrin mədəni inkişafını göstərən saysız miqdarda şkalalar, insanların qabiliyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün testlər, qrafiklər, sxemlər tərtib edilmiş, statistika

---

²⁴³ Кэттелл Р.П. Формула предсказывает войну. Journal “Science Digest”, 1955

²⁴⁴ Бах: Математические методы в современной буржуазной социологии. Пер. с английского. М., 1966

məlumatlarından ali riyaziyyatın əməliyyatlarından və s. istifadə edilmişdir. Bu məlumatlar “dinamik” aspektdə götürüldüyündən bütün hesablamalar bir il miqyasında deyil, 100 il miqyasında aparılmışdır.

Yuxarıda professor Kettellin göstərdiyi formuladakı hədlər aşağıdakı şəkildə ifadə olunur:

R_w – müharibə imkanı; F_1 - mədəni təzyiq, F_2 - müharibəni aparmaq qabiliyyəti və əməksevərlik; F_3 - mədəniyyət yetkinliyi. R. Kettellin fikrincə, Rusiya sənayeləşdirmə və urbanizasiya yoluna, nisbətən, gec qədəm qoymuşdur. Biz gözləyə bilərik ki, onda dünyanın başqa ölkələrinə nisbətən özge ölkələrə qarşı təcavüzə və siyasi ekspansiyaya ciddi tələbat böyük zərurətlə meydana çıxmağa bilər. Kettellin fikrincə onun bu nəticəsi Pentaqon və hökumət üçün böyük maraq doğura bilər.

Əlbəttə, Amerika sosioloqlarının çıxardığı bu nəticələrin əsassızlığı göz qabağındadır. Çünki burada sosioloji problem tamamilə formal şəkildə, riyaziyyatın bu və ya digər düsturu ilə ifadə olunur, hadisə və proseslərin məzmunundan isə sərf nəzər olunur.

İnsan fəaliyyətinin bu və ya digər sahəsində riyazi metod və hesablama texnikası tətbiqinin prinsipial imkanlarını düzgün nəzərə almaqla, biz bu və ya digər ictimai-iqtisadi hadisənin mahiyyətini, həmin mahiyyətin bu və ya digər tərəfini dərk etmək, onun haqqında düzgün nəticəyə gəlmək imkanı əldə edirik. Lakin nəzəriyyənin məzmunlu tərəfinin çətinliklərini hər hansı formal aparatla əvəz etmək elmin əsas prinsipinə ziddir, fiziklərin dili ilə desək “sağlam düşüncə ilə” ziddiyyətə girir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz birinci istiqamətin müsbət və mənfi tərəfinin təhlili göstərir ki, sovet tədqiqatçı-sosioloqu ictimai problemləri tədqiq edərkən xarici ölkələrdə riyazi metod və hesablama texnikasının tətbiqi ilə əlaqədar bu sahədə qazanılan nailiyyətlərdən istifadə etməlidir. Lakin Qərb ölkələrində geniş yayılan tətbiqi riyaziyyat metodlarından rəşional şəkildə istifadə edərkən məzmunun formaya uyğunluğu

prinsipi unudulmamalıdır.

Formalizasiyanın müasir riyaziyyatın inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, kifayət qədər məzmunlu nəzəriyyələrdən heç biri tam mənada formal sistem vasitəsilə əks etdirilə bilməz, çünki nəzəriyyədə həmişə qeyri-formal tərəf vardır. Bu halda formalizasiya ilə formalaşdırılan məzmun arasındakı ziddiyyətin aradan qaldırılması məzmunun daha dərindən formalaşdırılmasının həyata keçirildiyi yeni hesablamalar vasitəsilə olur.

Bu prosesi kibernetikada çıxış abstraksiyalarının xarakteri ilə əlaqədar olan yeni yolların axtarılıb tapılması tismalında aydın görmək olar.

İctimai tədqiqatlarda kəmiyyət metodları və hesablama texnikasının faydalı surətdə tətbiq edilməsində ikinci istiqamət – sosiologiyada nəzəri təsəvvür və modellərin təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. İkinci istiqamət bizcə bu sahədə aparıcı rol oynamaqla prinsipial nəzəri məsələlərin, daha sonra sosiologiyanın tətbiqi vəzifələrinin riyazi mənada həlli üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Müasir riyaziyyatın iqtisadiyyata tətbiqi ilə yanaşı xüsusi formalizasiya edilmiş nəzəriyyələrin yaradılması artıq heç bir şübhə doğurmur və riyazi aparatın ictimai proseslərin öyrənilməsinə tətbiq edilməsi də məqsədəuyğundur. İqtisadi tədqiqatların əməli nəticələri iqtisadi proseslərin müxtəlif həlqələrində formalizasiya və kəmiyyət metodlarının zəruri olmasını nümayiş etdirir.

İctimai həyatın digər sahələrində biz başqa bir situasiyaya rast gəlirik. Burada vahid formalizasiya olunmuş nəzəriyyənin yaradılması ictimai problemlərin daha geniş dairəsinin çətinlikləri ilə rastlaşır. Buna görə də cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrini (məsələn, insanların, ictimai qrupların qarşılıqlı münasibətini, ictimai sistemlərdə informasiya proseslərini, idarəetmə strukturasını və s.) modelləşdirən xüsusi riyazi metodların yaradılması məqsədəuyğundur. Həmin metodun tətbiqi ilə əlaqədar yaranan itki aşağıdakılardan ibarət

olacaqdır; hər şeydən əvvəl, müxtəlif tətbiqi ictimai-iqtisadi vəzifələrin həllində vaxt etibarını itki göz qabağındadır; ikincisi, ictimai-iqtisadi informasiyaların alınması üsulu və vasitələrində müəyyən yenidənqurma zərurəti ortaya çıxıb bilər ki, bu da iqtisadi cəhətdən müəyyən xərc tələb edəcəkdir. Həmin xərcin əvəzini isə xeyli sonra çıxarmaq mümkün olacaqdır.

Lakin riyazi metod və hesablama texnikası tətbiqindən imtina etsək, biz psixoloji hiss rahatlığından başqa heç bir nailiyyət qazana bilmərik.

Deyilənlərlə əlaqədar, görünür, ictimai-iqtisadi hadisələrin tədqiqində riyazi metod və hesablama texnikasının tətbiq edilməsində əsas istiqamət kimi birinci yolu seçmək daha münasibdir. Lakin bu halda da bir istiqamətə verilən üstünlük ikincisinin hesabına olmamalı, onların hər ikisi bir-birini tamamlamalıdır. Bunu praktikanın kəskin sürətdə hiss olunan ehtiyacları tələb edir. Çünki riyazi metod və hesablama texnikasının ictimai tədqiqatlarda tətbiqi, hər şeydən əvvəl, sosiologiyada riyaziyyatın abstrakt anlayışları ehtiyatından istifadə olunması əsasında, sosiologiya da nəzəri təsəvvürlərin, anlayışlar və təsnifatlar sisteminin, ictimai-iqtisadi modellərin münasib formalarının təkmilləşdirilməsinə köməklik edir. İkincisi, riyazi metod və hesablama texnikası ictimai-iqtisadi məlumatların işlənilib hazırlanması üçün yararlı olub maraqlı və praktikada tətbiq olunan nəticələr əldə etmək imkanı yaradır.